

3 1761 06354333 4

prisbilligaste "Svenska Historia"

HÄSBOK i Näderneslandets Häfder.

Anmälan. se omslagets baksida.

brief
DL
0041769
V. 2

an Gustaf Vasa intill Kristina.

Stockholm, Albert Bonniers förlag,

Pris: häft. 1 kr., kart. 1: 25.

305

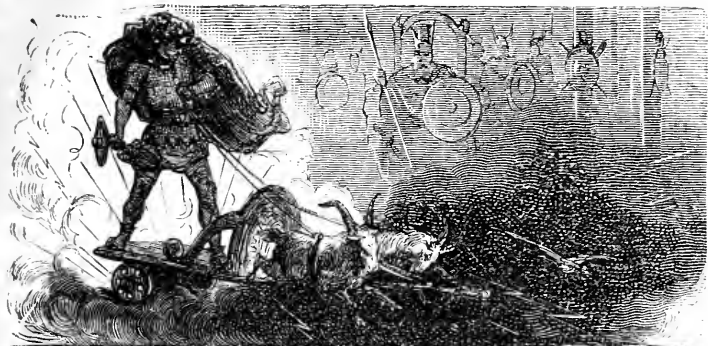
305-

Gustaf Adolf.

HÄSEROK
i
Häderneslandets Häfder.

H. P. HANSEN. X.

C. G. Hellqvist.

II. Från Gustaf Vasa intill Kristina.

LÄSEBOK

I

FÄDERNESLANDETS HÄFDER

FÖR SKOLAN OCH HEMMET

AF

C. G. STARBÄCK och F. R. v. KRÆMER.

Andra delen.

Från Gustaf Vasa intill Kristina.

Med 59 illustrationer och 3 kartor.

STOCKHOLM.

ALBERT BONNIERS FÖRLAG.

brief
DL
0041769
v.2

STOCKHOLM.
ALB. BONNIERS BOKTRYCKERI 1878.

Andra delens innehåll:

III. Nyare tiden.

Gustaf Vasa och Reformationstiden.

1.	Gustaf I:s ungdomstid. Befrielsekriget. Med 11 illustr.	1.
2.	Gustaf I konung. Sveriges förhållande till sina grannar. Med 1 illustr.	21.
3.	Konung Gustafs inre styrelse. Reformationen. Med 4 illustr.	33.
4.	Konung Gustafs inre styrelse. Artföreningen. Med 1 illustr.	44.
5.	Gustaf Vasas sista dagar. »Solen sjunker». Med 3 illustr.	58.
6.	Erik och Johan. Med 2 illustr.	64.
7.	Nordiska sjuårskriget (1563—1570). Med 2 illustr.	75.
8.	Året 1567, konung Eriks olyckligaste år	81.
9.	Konung Eriks giftermål, afsättning, fängelsetid och slut. Med 4 illustr.	86.
10.	Johan, såsom Sveriges konung. Med 1 illustr.	95.
11.	Kriget mot Ryssland 1570—1595	102.
12.	Sigismund, Polens konung. Tvister mellan Johan och Karl. Med 1 illustr.	106.
13.	Sigismund tillträder regeringen. Upsala möte. Med 1 illustr.	112.
14.	Karl, riksföreståndare. Med 1 illustr.	120.
15.	Sigismunds krigståg mot hertigen, hans nederlag och af- sättning	128.
16.	Kriget mot Polen. Med 1 illustr.	135.
17.	Karl IX. Med 4 illustr.	139.

Sveriges Storhetstid.

18.	Gustaf II Adolfs tronbestigning Kriget mot Danmark och Ryssland. Med 2 illustr.	149.
19.	Gustaf Adolfs inre styrelse. Med 5 illustr.	156.
20.	Polska kriget	177.
21.	Trettioåriga kriget. Med 7 illustr.	185.
22.	Gustaf Adolfs personlighet och karakter. Med 1 illustr.	221
23.	Kristina Förmyndare-regeringen, dess ordnande och 1634 års regeringsform. Med 1 illustr.	228.
24.	Axel Oxenstierna i Tyskland. Med 3 illustr.	235.
25.	Trettioåriga krigets fortsättning, sedan Oxenstierna lemnat Tyskland	255.
26.	Baners sista fälttåg. Torstensson härförare. Med 1 illustr.	264.
27.	Kriget mot Danmark	273.
28.	Trettioåriga krigets siste tid.	282.
29.	Westfaliska freden	286.

Förteckning på illustrationer i 2:dra delen.

(De med * betecknade äro på särskilda blad.)

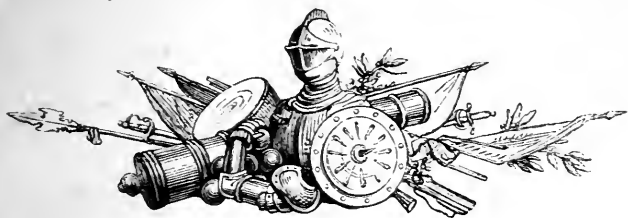
1. Ornäs	6.	17. Karin Månsdotter be- söker Erik i fängelset	91.
2. Gustaf Vasa hos Sven Elfsson	7.	18. Örbyhus slott	92.
3. Utmelandshuset	8.	19. Johan III	95.
4. Mora	8.	*Stockholm år 1592	111.
*Gustaf Vasas räddning i Utmelandskällaren	8.	20. Sigismund	112.
5. Gustaf Vasa talar till allmogen i Dalarne	9.	21. Hertig Karl i Vadstena	123.
6. Gustaf Vasa upphinnes af skidlöparne	10.	22. Reval	136.
7. Vadstena	13	23. Karl IX	140.
8. Kristian II på Sönder- borgs slott	20.	24. Riga	141.
9. Gustaf Vasas intåg i Stockholm	23.	25. Jakob de la Gardie	144.
10. Olaus Petri	35.	26. Gustaf Adolfs bildstod	150.
*Gustaf Vasa emottager sven- ska bibelöfversättningen	37.	27. Riddarhuset	158.
11. Vesterås domkyrka, inre	39.	28. Lennart Torstensson	172.
*Ture Jönsson återvänder från riksmötet i Vesterås	40.	29. Gustavianum i Upsala	174.
*Gustaf Vasa och de mot- spänstiga prelaterne	45.	30. Skytteanum i Upsala	175.
12. Konung Gustaf I	59.	31. Louis de Geer	176.
13. Gustaf Vasas bildstod	61.	*Gustaf Adolfs landstigning i Tyskland	192.
*Gustavianska grafkoret i Upsala	62.	32. Wallenstein	194.
14. Hertiglig krona	64.	33. Pappenheim	196.
15. Erik XIV	65.	34. Tilly	198.
På Jakob Bagges fartyg	76.	*Gustaf Adolfs möte med Maria Eleonora	209.
*Erik XIV, Karin Månsdot- ter och Göran Persson	78.	35. Staden Lützen	216.
Gripsholms borggård	90.	*Gustaf Adolfs död	218.
16. Erik XIV i fängelset på Gripsholms slott	90.	36. Schwedenstein	220.
		*Gustaf II Adolfs porträtt	221.
		37. Axel Oxenstierna	230.
		38. Oxenstierna och Hi- storien	235.
		39. Hertig Bernhard af Weimar	240.
		40. Johan Baner	252.
		41. Karl Gustaf Wrangel	284.

Kartor.

Sverige under hednatiden (att insätta i 1:sta delen).

Sverige under Gustaf Vasa.

Sverige under Gustaf II Adolf.

1. Gustaf I:s ungdomstid. Befrielsekriget.

aj, den 12:te 1496*), då Kristi himmelfärdsdag firades, föddes på *Lindholmens* sätesgård i Roslagen, *Gustaf Eriks-son Wasa* — den man, som af försynen var bestämd att blifva sitt fosterlands räddare undan utländskt förtryck, upprättare af dess frihet och sjelfständighet, skapare af ett ordnad och förbättradt samhällsskick, en stark konungamakt bredvid ett fritt folk. Utgången af den gamla Wasasläkten, som kämpat i Unionens strider, hade han och sjelf i dessa strider gjort sin första lärospån i krigets yrke. Namnen *Krister Nilsson*, *Kettil Karlsson* och *Erik Karlsson Wasa* äro oss redan af historien bekanta såväl som deras fiendtlighet mot det fosterländska intresset. Men genom giftermål mellan den ofvan nämnde *Krister Nilssons* son *Johan Krister-son* och riksföreståndaren *Sten Sture* d. äldres syster *Brita* hade en försoning inträdt mellan *Sturarne* och *Wasahuset*, och det senare derigenom öfvergått till fosterlandets sak. *Johan Krister-sonns* son *Erik Johansson*, riksråd och landshöfding på Åland, gift med *Cecilia Månsdotter till Eka* — en föga betydande

*) *Gustaf Wasas* födelseår uppgifves af olika författare olika, dock torde det ofvan uppgifna årtalet vara det sannolikaste.

man i den tidens politiska strider, men för öfrigt, såsom det på den tidens språk kallas, "en lustig och kortvillig herre" — var Gustaf Wasas fader.

Blott fem år gammal, då han efter den tidens sed som fosterson vistades i Sten Sture d. äldres hus, blef Gustaf af danske konungen Hans uppmärksammas och hade så när blifvit bortförd till Danmark. Men Sten Stures vaksamhet räddade honom. Han skickades hemligen undan till Åland, der hans fader, som nämnt är, var landshöfding, och undgick sålunda denna gång faran. Dansken lär sedan ha klagat att "vargungen" sluppit honom ur nätet.

Vid tretton års ålder sändes Gustaf af sina föräldrar till skolan i Upsala. I enlighet med det vanliga antagandet att hans födelseår är 1496, lär hans inträde i Upsala trivialskola skett 1509. Lärare derstädes var en dansk vid namn Ivar, hvilken snart fick röna prof på gossens frimodiga och fosterländska sinnelag. "Si hvad jag vill göra," hade Gustaf sagt, "jag vill draga upp i Dalarne, föra Dalkarlarne ut och slå Juten (Dansken) på näsone." Detta yttrande ådrog Gustaf kroppslig åga. Men med orden: "Jag tör gifva dig och din skola tusan dj-r" drog Gustaf sin lilla dart (värja), högg den igenom boken och — kom aldrig mera dit.

Fem år derefter, år 1514, upptogs Gustaf, en adertonårig yngling, i riksföreståndaren Sten Sture den yngres hof. Vid tjugo års ålder iklädde han sig hjälm och harnesk och kämpade tappert för fosterlandets sak vid Stäkets belägring samt i slagen vid *Dufvenäs* och *Brännkyrka*. I det sistnämnda slaget förde han, såsom förut är nämnt, Svenskarnes hufvudbaner. Redan nu skönjas hos den tidigt utvecklade ynglingen samma drag som längre fram i hans lefnad teckna mannen. "I marken," heter det, "var han frimodig, dristig och mannelig nog, men bland godt sällskap och lag var han med höfligt skämt lustig, i snack och tal alla andra öfverlägsen, så att han kunde göra dem alla lustiga och glada med sig, och der han skulle handla och tala om något, som högviktigt var, så visste han med besked och sådana skäl föra det fram, att det hade anseende med sig och man hörde honom gerna."

Men alltför hastigt och oväntadt slutade Gustafs krigiska uppfostran. Han har ock till det mesta bildat sig sjelf — uti motgångens skola. Vi ha nämnt den fara, som hotade honom som barn, vi ha ock nämnt, huru den utföll för honom som yngling, då han jemte fem andra svenska herrar, bland dem *Lars Siggesson (Sparre)* och *Hemming Gad*, fången bortfördes till Danmark, der han lemnades i förvar hos sin slägting *Erik Baner* på Kallö gård på Jutland.

Emellertid fortgingo alltjemt Danskarnes rustningar mot Sverige. Allt öfvermodigare blefvo deras hotelser, att de "med Svenskarne ville leka St Peders lek," hvarmed de syftade på den påfliga bannlysningen, som tagits såsom förevändning till kriget. "De utgöto (såsom en förf. säger) för Gustaf hela sin själs fröjd och blandade ett otidigt skämt med ett bitande allvar." "Men häraf" — säger krönikan — "blef ock Gustaf öfvermåttan af ängslan betagen, så att hvarken mat eller dryck kunde honom väl smaka, om han än blifvit bättre bespisad än som skedde. Hans sömn," heter det vidare, "var honom ock hvarken rolig eller söt, och han kunde fördenskill intet annat tänka än söka lägenhet att komma ut af det orättvisa fångelset" Slutligen flydde han, gick första dygnet tolf mil och kom den 30 sept. år 1519 till *Lübeck*, hvarest han med välvilja emottogs af några bland stadens borgare. En rik köpman, *Cord König*, upptog honom i sitt hus och klädde honom efter hans stånd, — en välgerning, som Gustaf efter sin upphöjelse på tronen rikligt belönade.

Men dermed var icke mycket vunnet för Gustafs säkerhet. *Erik Baner*, som var hemfallen till dryga böter, om han lät Gustaf undkomma, hade sjelf infunnit sig för att återfordra, som han sade, sin fånge. På gifven lejd uppträdde likväl Gustaf inför rådet i *Lübeck*, mäktigt försvarande sitt förhållande; och sedan han i borgmästaren herr *Nils Bröms* funnit en vän och hjälpare, lyckades han efter mer än ett halft års vistelse i den mäktiga Hansestaden finna utväg att återvända till fosterlandet. Han gick ombord på en *Warnemündebåt* och kom efter en besvärlig och farlig resa till *Kalmar*, der

han landsteg utanför staden på *Stensö udde* den 31 maj 1520*).

Redan i Lübeck hade Gustaf träffats af de nedslående underrättelserna om Sturens död, Svenskarnes nederlag, och att hela landet, med undantag af Stockholm och Kalmar, hyllat Kristian till Sveriges konung. Till Stockholm hade ock Gustaf ernat begifva sig, och den båt, som tagit honom om bord, säges hafva haft denna stad till sin resas mål. Men Stockholm var nu både på land- och sjösidan instängdt af konungens krigsmakt, och äfven till Kalmar var tillträdet ytterligt försvåradt, emedan Kristians amiral *Severin Norby* med sin flotta låg i sundet utanför staden. Befälet i Kalmar hade hittills förts af *Johan Månsson* (Natt och Dag), en son af Engelbrekts mördare och en man lika mycket som fadren känd för sitt vilda sinnelag och sitt hat mot Danmark. Men *Johan Månsson* var nyligen död, och på slottet styrde hans enka *Anna Bjelke*. Stockholm försvarades ännu af *Kristina Gyllenstjerna*; och Sveriges enda ännu ointagna fasta platser voro således i händerna på manhaftiga qvinnor; — dock egde *Anna Bjelke* ingalunda *Kristina Gyllenstjernas* mod och beslutsamhet. Besättningen på slottet och i sjelfva staden Kalmar var icke heller villig till försvar, borgerskapet var modfäldt, och de tyska knektar, som utgjorde slottets besättning, hade så när dödat Gustaf, då han djerfdes erinra dem om deras pligt. Emedan Gustaf fann, att han här intet kunde uträtta, lemnade han Kalmar och begaf sig inåt Småland samt derifrån genom skogar och öde nejder upp till Södermanland, der hans svåger *Joakim Brahe* (gift med hans syster *Margareta*) bodde på sätesgården *Tärnö*, två mil från Nyköping.

Här uppehöll sig Gustaf en tid fördold. Danskarne hade nämligen fått kännedom om hans ankomst till Sverige; tvenne olika pris voro satta på hans hufvud, ett större, om han lemnades lefvande i Kristians händer, ett mindre, om man finge honom död.

Vid Gustafs ankomst till *Tärnö* voro kallelsebref

*) På det ställe, der Gustaf anses ha landstigit, har i senare tider en minnesstod blifvit uppförd.

utfärdade till Kristians kröning, och Gustafs syster och svåger redde sig att fara till Stockholm för att bevista de med kröningen förenade högtidligheterna. Då Joakim Brahe icke kunde förmås att afstå från sin resa drog sig Gustaf undan till sin egen gård Räfsnäs *). Här i närheten lefde den gamle erkebiskopen *Jakob Ulfsson*, hvilken, sedan han på ålderdomen lemnat sitt embete, slagit sig till ro i Mariefreds kloster. Den gamle sökte öfvertala Gustaf att ingå förlikning med Kristian, försäkrande att han vore intagen i Kristina Gyllenstjernas lejdebref. Men fåfänga voro hans bemödanden. Gustaf hade fattat ett oryggligt misstroende till Kristian, och utgången gaf rättvisa deråt.

En dag i november månad, då Gustaf åter var hos den gamle erkebiskopen på Gripsholm, erhöll han genom en af Joakim Brahes tjenare den förfärliga tidningen om Stockholms blodbad, sin faders och svågerns död, sin moders och systers fångenskap och det fördubblade pris, som var satt på hans eget hufvud. Han stod utan vänner, utan stöd, ensam och såld åt den förste, som för vinning kunde hafva lust att utlemna honom åt tyrannen. Men det är just i sådana lägen i lifvet som starka själar tvingas att samla all den kraft, som hos dem finnes nedlagd. För Gustaf stod, då han öfver allt omgafs af idel mörker, den tanken lefvande och klar, att han antingen skulle rädda fosterlandet eller duka under i striden derför.

I slutet af november lemnade han Räfsnäs och begaf sig upp mot Vestmanland, åtföljd af en enda tjenare, hvilken likväl, redan vid Kolsunds färjeställe en half mil från Räfsnäs, bestal sin herre på åtskilliga dyrbarheter och rymde. Gustaf tog vägen mot Dalarne; anländ dit, klädde han sig i dalkarlsdrägt, lät rundklippa sitt hår, tog yxan på axeln och gick på detta sätt förklädd omkring i bygden att söka arbete.

Kommen till Dalarne vände sig Gustaf först till sin forne skolkamrat *Anders Persson* på *Rankhyttan*, i Vika socken, och anförtrorde honom sina planer att rädda fäderneslandet. Men denne ansåg ännu icke tiden vara

*) Belägen vid Mälaren i Toresunds s:u af Södermanland.

inne, utan rådde Gustaf att draga sig längre uppåt landet och ofta ombyta vistelseort. Han begaf sig då till *Ornäs*, i Torsångs socken, der äfven en af hans Upsalavänner *Arendt Persson* (Örnflykt) bodde. Denne fick upplysning om Gustafs planer och lofvade att på allt sätt söka hjälpa honom samt förde honom upp på loftet att hvila. Sjelf for han dock till danska fogden efter folk för att gripa Gustaf. Men Arendts hustru *Barbro Stigsdotter*, som anade sin mans trolöshet, släppte ned Gustaf genom fönstret och lät föra honom till *Svärdsjö prestgård*,

1. Ornäs

der presten *Jon Persson* också var en af Gustafs Upsalabekanta hos hvilken han uppehöll sig i trenne dagar, hvarefter han fördes till *Isala* i Svärdsjö socken till kronoskytten *Sven Elfsson*. Här var han nära att blifva upptäckt af de danska spejarene; men Svens hustru, som vid Danskarnes inträde i stugan höll på att baka bröd, gaf Gustaf ett slag med brödspaden och bad honom genast packa sig till ladan*) och tröska, hvarföre Danskarne

*) Ladan, i hvilken han tröskade, står ännu kvar och på den södra gafveln är med gammaldags bokstäfver inristadt «*Kung Gösta har tröskat här.*»

trodde att han var en af gårdens drängar och lemnade honom utan all uppmärksamhet.

Från Isala förde Sven Elfsson Gustaf, inpackad i ett halmlass, till *Marnäs by* på nordvestra gränsen af Svärdsjö. Under vägen dit kommo åter danska spejare och genomstungo halmlasset med sina pikar, så att Gustaf lindrigt sårades i benet. För att dölja detta skar Sven

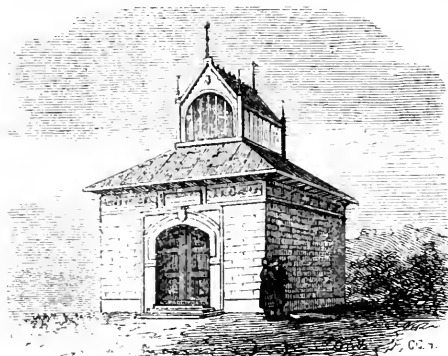

2. Gustaf hos Sven Elfsson.

Elfsson sin häst oförmärkt i föten och lyckades derigenom inbilla Danskarne, att det var från denne blodet dropade ner i snön. Från *Marnäs*, der Gustaf vistades hos kronoskyttarne *Per* och *Matts Olofssöner*, fördes han djupt in i en skog inom *Leksands* socken, der han låg gömd under ett kullfallet träd i flera dagar, under hvilken tid bönderna från *Marnäs* buro mat till honom. När Kristians spejare tröttnat vid att söka honom der i trakten, fördes han till *Rättvik*, der han för första gången talade till det församlade

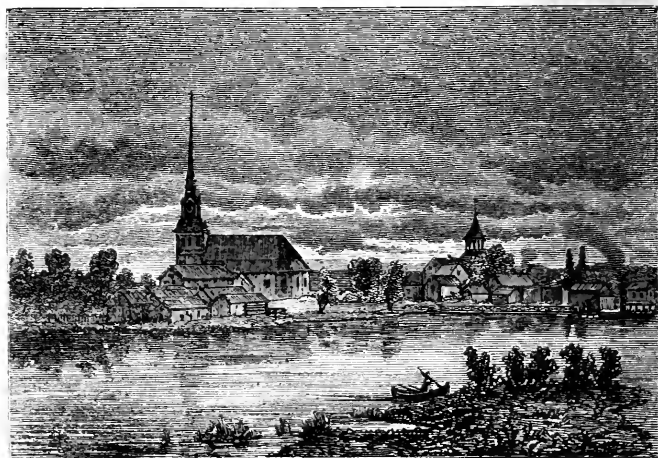
folket och sökte förmå dem att resa sig mot den blodtörstige konung Kristian. Men då de närvarande här-

till syntes mindre benägne, begaf han sig till Mora prestgård till presten *Jon Persson*, som anförtrodde honom åt bonden *Tomte Mattes* i *Utmelands by*, der han knapt hunnit inkomma i stugan, förrän spejarne voro honom i hälarne.

3. Utmelandshuset.

Hustran, som var sysselsatt att brygga julölet, visade honom genom en lucka på golvet en väg ned i källaren *),

4. Mora.

*) Öfver källaren är nu uppförd en liten vacker stenbyggnad, med målningar föreställande händelser ur Gustafs lif i Dalarne, hvilken minnesvård invigdes på dagen tre hundra år efter Gustafs död, den 29 Sept. 1860.

Gustaf Vasas räddning i Utmelands-källaren.
Efter Jon. Fr. Högbergs teckn.

hvarpå hon oförmärkt sköt bryggkaret öfver luckan och — Gustaf var räddad.

Slutligen under julhelgen (1520) vågade Gustaf uppträda vid Mora kyrka och tala till den församlade allmogen samt uppmana den till fosterlandets försvar. Han bad "de gamle tänka tillbaka och de unge förspörja sig hos de gamle, hurudant regemente de danske konungar, deras befallningsmän och fogdar fört hade, huru ömkligen det stått till i riket och hvad dem vederfarits

5. Gustaf Wasa talar till allmogen i Dalarne.

den tid, de blefvo främmande utländske regenter undergifne. Ett lika regemente stod dem nu före under den grymme och trolöse konung Kristian. Men om de ville vara män för sig och taga saken allvarligen före att afvärja fäderneslandets trälldom, så ville han med Guds hjälp vara deras höfvidsman och förekomma det förderf, som dem och riket förestode, om icke i tid derom tillänkt blefve.“

Svaret blef dock icke efter önskan. Kristians regeringssätt var ännu i dessa aflägsna bygder icke bekant, och stämplingar från dansk sida hade icke heller saknats.

Morakarlarne bådo honom därför: "försä sig dädan hvart han kunde, ty de ville blifva vid den trohet de svurit konungen." Då allt hopp således syntes förloradt, drog Gustaf af uppåt fjellen till *Lima*, för att begifva sig in i Norge och derifrån till något främmande land. Men under tiden hade Dalkarlarne kommit på andra tankar. Nya flyktingar hade anländt; en af dessa, *Lars Olofsson* (Björnram), berättade att konungen skulle snart rida sin eriksgata, och att han ännade vid hvar länsmansgård uppresa galgar, der de myndigaste i Dalarne skulle afrättas. Han förebrådde dem att de släppt ifrån sig en sådan man som Gustaf Eriksson; ty han hade just

6. Gustaf Wasa upphinnes af skidlöparne vid Sälens by.

varit deras rätte höfvidsman. Nu blefvo Dalkarlarne förskräckte; skidlöpare skickades att hema Gustaf tillbaka och upphunno honom vid Sälens by i Lima socken upp mot norska gränsen. Återkommen till Mora mottogs han med jubel och utkorades af allmogon till höfvidsman öfver "Dala och menige Sveriges rike."

I mars 1521 uppbröt Gustaf med fyra hundra män till *Kopparberget* *), tillfångatog bergsfogden, den myndigste *Kristofer Olofsson* (Svinhufvud), en broder till biskop Otto i Vesterås, samt bemäktigade sig Tyskarnes köpmans-

*) Nuvarande Falun.

gods och kronans uppbörd. Af sidentygen, som föllo i Dalkarlarnes händer, gjordes de första fanor, penningarne utdelades till sold åt manskapet, och inom kort hade den lilla skaran ökat sig till femtonhundra man.

Omedelbart efter denna första framgång atgingo bud och bref från menige man i Bergslagen och Dalarne till deras bröder i Helsingland, uppmanande dessa 'på grund af det *broderskap och förbund*, som från fördom tima förenat dem med menige man i Dalarne, att låta finna sig som trofaste svenske män emot de danskes våld och tyranni. Nu vore under en loflig höfvidsman, herr Gustaf Eriksson, den Gud bevarat som en gnista af Sveriges ridderliga blod, godt hopp om seger och lycka." Gustaf begaf sig sjelf till Helsingland och talade till det församlade folket från tingshögen vid Norrala kungsgård. Men Helsingarne begärde betänketid. Det var först sedan befrielseverket fortskridit så långt att Stockholm skulle belägras, som de infunno sig till Gustafs hjälp.

Under Gustafs frånvaro hade hans folk tillkämpat sig sin första seger. Didrik Slagheck hade med en samlad krigsstyrka skyndat till Vesterås, hvarifrån han lät en betydlig del af sitt folk rycka upp mot Dalarne. Vid Brunbäcks färjeställe på gränsen mellan Dalarne och Vestmanland möttes Danskarne af en väldig dalahär under anförande af en *Peder Svensson*, samt blefvo, då de ville draga sig tillbaka, slagna af Dalkarlarne.

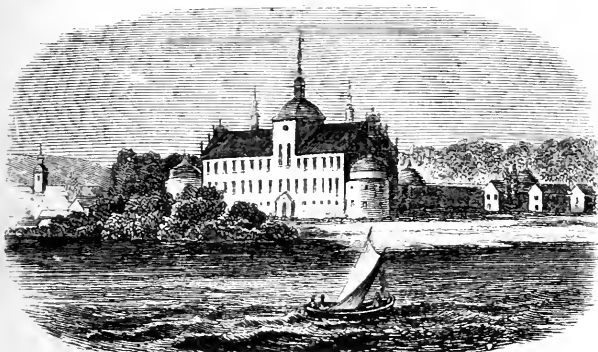
Efter denna seger utfärdades en öppen krigsförklaring mot Kristian; Gustaf fördelade i tvenne afdelningar sina trupper, som redan stigit till omkring 5,000 man, öfvade dem dagligen, lät slå mynt och uppbröt sålunda rustad till *Vesterås*. På slottet derstädes hade Didrik Slagheck tagit befälet, utöfvande sin myndighet med vanlig grymhet. Vid Svenskarnes annalkande stormade Danskarne ut ur staden, men möttes af en sådan skog af pikar, att rytteriets anfall bröts, fyrahundra man stupade, och Dalkarlarne vunno en fullständig seger. Denna hade likväl lätt nog kunnat förbytas i nederlag, om ej Gustaf, som kände sitt folks sorglöshet, i tid hade skickat sin tappre och tilltagsne fältöfverste *Lars Olofsson*

att möta och tillbakadrifva de redan på nytt anryckande Danskarne.

Denna seger, i sig sjelf mindre betydande, hade likväl ganska viktiga följder. Många svenska herrar, som ej vågat öfvergifva Kristians sak, lemnade honom nu och slöto sig med förtroende till den nye befriaren. Härigenom tillväxte Gustafs makt skyndsamt, han blef i tillfälle att dela sin styrka och sända afdelningar åt flera håll på en gång; de flesta af rikets slott blefvo samtidigt inneslutna, fastän belägringen med så ovana trupper som hans ej så skyndsamt kunde utföras. Så t. ex. höll sig det starkt befästade *Viks slott* i Upland nära ett år, innan det dagtingade. Icke utan förvåning och beundran finner man huru ett sådant storverk som Sveriges befrielse med så ytterst ringa hjälpmedel af Gustaf Wasa kunde utföras. Om än det svaga motståndet från Danmarks sida härtill i sin mon bidrog, måste man likväl anse Gustafs beslutsamhet, mod och kloka förfarande, samt framför allt hans outtröttlighet hafva varit de mäktigast verkande orsakerna till segren. "Den tiden," heter det om Gustaf i krönikorna, "hade han icke mycken ro eller goda dagar, ty han hade sitt folk i så många läger och beställningar (lägerplatser) och bar för dem alla stor omsorg, fruktan och fara, huru dem skulle gå i hand, att de icke genom säkerhet och försummelse skulle förderivas. Så var det honom ock ej liten vända, att det var litet på kistbotten och derföre sorgligt att svara, när folket ropade på besoldning, — hvarföre han icke var många dagar på ett ställe utan red dag och natt lägren emellan."

Mot de mäktiga prelaterne, som antingen alls icke eller ock sent och nödtvungna tillbakasatte sin egen fördel för fosterlandets sak, vidtog Gustaf de kraftigaste mått och steg. Erkebiskopsgården i Upsala eröfrades af Gustafs fältöfverstar Lars Olofsson och Lars Eriksson, och Gustaf gick sjelf upp i domkapitlet samt tvang de vördiga fäderne att skrifva till erkebiskopen *Gustaf Trolle* och uppmana denne till bistånd för fosterlandets befrielse. Trollen gaf ett svar, det Gustaf "på en höflig skrifvelse" icke hade väntat sig. Med tretusen man till fots och femhundra till häst bröt han upp och tågade till Upsala

för att öfverraska Gustaf samt var nära att taga honom till fånga. Vid Läby vad*) upphanns nämligen Gustaf af Trollens utskickade *Staffan Henriksson* och dennes folk och skulle ha blifvit tillfångatagen, om icke några ryttare af hans lilla skara vändt om i vadet och genom detta motstånd uppehållit fienden. Emellertid lät veder-gällningen ej länge vänta på sig; ty på återvägen till Stockholm blef Trollen anfallen af Gustafs folk och led ett sådant nederlag, att han med knappt sjettedelen af de sina, sjelf sårad, uppnådde hufvudstaden.

7. Wadstena.

Icke mindre beslutsamt uppträdde Gustaf mot den mäktige biskopen i Linköping, *Hans Brask*. Först sökte Gustaf vinna honom genom bref; men då detta syntes gå alltför långsamt, bröt han upp med ett talrikt följe på väg till biskopens starkt befästade slott *Munkeboda***). Biskopen begaf sig ofördröjligen "med alla sina hofmän" Gustaf till mötes samt svor honom trohetsed.

Härifrån tågade Gustaf till *Wadstena*. Den 24 aug. 1521 hade de förnämste af rikets ständer i Östergötland, Småland, Westergötland, Wernland och Dal på Gustafs bref här infunnit sig till herredag. I värtaliga ord framstälde han för denna församling rikets tillstånd och behof.

*) I Läby socken, en half mil vester om Upsala.

***) Nu Norsholm, vid en vik af sjön Roxen.

Man tackade honom för det han tagit första steget till Sveriges räddning, och af den allmänna rösten helsades han redan som Sveriges konung. Då han likväl afvisade denna utmärkelse, hyllades han enhälligt som *riksföreståndare*. *Ture Jönsson* (Tre Rosor), lagman i Westergötland och den myndigaste mannen i hela landskapet, svor honom trohet; Leckö slott, tillhörigt biskoparne i Skara och beläget på Kållandsö i Wenern, uppgafs af Skara domkapitel, som ej kunde fördraga Didrik Slaghecks utnämning till biskop i Skara; Lödöse och Elfsborg, Stegeholms slott i Småland, Jönköpings slott och stad öfverlemnade sig i Gustafs händer, och under sommaren 1521 började det svåraste företaget, i hela befrielsekriget — *Stockholms belägring*. Staden inneslöts med tvenne läger, men i brist på skepp kunde Gustaf ej afskära tillförseln från sjösidan, och äfven till lands förmodde han ej helt och hållet instänga staden. Hans styrka var otillräcklig, hans folk oöfvadt, artilleri saknades uti hans här nästan helt och hållet och kunde dessutom vid den tidens belägringar föga uträtta; dertill var Stockholm genom sitt läge och genom sina för den tiden ganska goda försvarsverk den starkaste ort i riket. I början af belägringen gjorde fienden flera lyckliga utfall mot Gustafs läger, så att han med förlust måste draga sig tillbaka. Å andra sidan fick listen mången gång ersätta bristen på styrka, och deruti voro Gustafs höfvidsmän visserligen icke heller bortkomna. Ett exempel, betecknande för tidens krigssätt, må anföras. Julaftonen 1521 hade 1500 Danskar dragit ut från Stockholm på fyrtio skutor och båtar för att, som de sade, "gästa *Peter Fredag* (höfvidsman för Gustafs läger på Lofön) och dricka hans jultunna." Peter Fredag som hade knapt 500 man, planterade ut några af sitt folk på höjderna rundt omkring, och då vid Danskarnes landstigning blåstes till strid från svenska lägret, genljödo stridshornen från höjder och skogar på alla håll. Midt under den förskräckelse, som här af uppväcktes hos Danskarne, anföll nu Peter Fredag och nedgjorde 200 man.

Strax på nyåret 1522 fick Severin Norby Kristians befallning att undsätta Stockholm. De enda platser, som vid detta års början ännu befunno sig i Danskarnes

händer, voro *Stockholm*, *Kalmar* och *Åbo* slott i Finland. Oaktadt den ringa styrka, som vid Stockholms belägring stod till Gustafs förfogande, hade ställningen likväl åter börjat vända sig till hans fördel. En stor lycka för Gustaf under hans strid mot Kristian den andre, som var, eller åtminstone bort vara, Nordens mäktigaste konung, var, att Kristian under hela denna tid hade så mycket annat att sköta, att han ej kunde egna tillräcklig uppmärksamhet åt händelserna i Sverige. De många planer, som aflöste hvarandra i denna oröliga själ, hans ärelystnad och fåfänga att utan hänsyn till sina och sitt rikets krafter störta sig uti det ena vidt utseende företaget efter det andra, samt slutligen hans samvetslöshet att anse alla medel för goda, hade mot honom uppväckt fiender öfverallt, ej blott i Sverige, der Stockholms blodbad alltid qvarstod som en outplånlig dödssynd, utan ock i Danmark, Norge och Hansestäderna, bland hvilka Lübeck öppet understödde Gustaf mot Kristian. Efter idel motgångar för Kristian hade Severin Norby fått befallning att undsätta de belägrade platserne, först och främst Stockholm. De här inneslutna Danskarne fingo nu nytt mod och genom utfall den 7, 8 och 13 april 1522 förstördes och brändes Gustafs läger kring staden. Äfven från Åbo fördrefvos Gustafs trupper, och hans anhängare måste lemna Finland, bland andra biskop *Arvid Kurck* i Åbo, hvilken åtföljd af flere bland Finlands ädlingar med deras hustrur, barn och egendom med ett skepp från Raumo lade ut till sjös, då olyckligtvis en storm uppväxte, och både skepp och folk förgingos utanför Öregrund.

Genom Norby hade Stockholm blifvit undsatt med lifsmedel, som räckte för vintern, men då våren inbröt, började förråden tryta och hungersnöd hotade staden. Norby sände då befälhafvaren på Åbo slott, *Junker Thomas*, en Kristian den andres värdige tjenare, att tillföra staden förnyad undsättning. Men i Södermanlands-skären blef Junker Thomas, som i en liten båt gifvit sig ut att kunskapa, gripen af *Erik Fleming*, hvarpå han fördes till Tynnelsö, der han blef hängd, ett öde, som han väntat sig, ehuru det förtröt honom, att repet var af bast

och ej af hampa. Emellertid föllo samtliga hans skepp uti Svenskarnes händer.

Alla Gustafs bemödanden att intaga hufvudstaden hade sannolikt varit fruktlösa, om ej Lübeckarne vid denna viktiga tidpunkt kommit honom till hjälp. Bland de många motståndare, Kristians brådstörtade omskapningsåtgärder uppkallat emot honom, var Lübeck utan tvifvel den farligaste. Kristian hade inskränkt Lübeckarnes handelsrättigheter i Danmark och gynnat Holländarne, hvilka Lübeck åter ville alldeles uttränga från Östersjön. Utan fråga bestämdes Kristians handlingssätt i detta som i så många andra fall ur synpunkten af hans rikens verkliga nytta; men då till och med för de bästa syftemål användas förkastliga eller okloka medel, så förfelas icke blott det goda, man velat åstadkomma, utan förslagsmakaren skadar sig sjelf dermed. Så äfven här. Den, som drog nytta af Kristians missgrepp och Lübeckarnes förändrade tänkesätt (de hade en tid varit nära förbundna med Kristian), var Gustaf. Han hade hittills saknat skepp för hufvudstadens belägring från sjösidan, och hans nyupprättade läger på landsidan kunde under sådana förhållanden ganska litet uträtta. Han delgaf Lübeckarne sina bekymmer i detta hänseende och redan pingstaftonen 1522 landade utanför Söderköping *tio lübska skepp, förande ombord krut, fältstycken, samt 900 knektar*, hvilka stodo färdiga att för sold tjena Sverige. Dock ville de ej ingå på att afgifva den äskade trohetsförsäkran, innan de sett den herre, de skulle tjena. Gustaf måste därför genom dag och natt rida till Söderköping, hvarefter snart alla betänkligheter voro undanröjda. Det på lübska flottan öfverförda krigsfolket fördelades sedan mellan belägringsmanskapet utanför Stockholm och Kalmar, så att Gustaf kunde låta en del af bönderne vända hem för att sköta sin jord. Men unga och raska drängar stannade dock kvar. De lübska skeppen förenade sig med svenska flottan, ehuru, såsom det sedermera vid ett viktigt tillfälle visade sig, de förra illa tjenade Sveriges sak.

Genom Gustafs outröttliga bemödanden hade sakerna nu så vändt sig till hans fördel, att han i början af året 1523 kunde utsträcka kriget inom fiendens egna länder. Trupper skickades både till Skåne, och till Norge, de

senare under anförande af Lars Siggesson (Sparre) och Ture Jönsson (Tre Rosor). I Norge blefvo Svenskarne emottagna som befriare; det är ej osannolikt att Gustaf under andra förhållanden, på samma gång som han befriade Sverige från främmande herravälde, skulle kunnat utvidga dess gräns till Westerhafvet. "Sedan Sverige var friadt," säger han på gamla dagar till sina söner, "hade jag till styrka i förskräckelsen kunnat taga Norge med en god del af Danmark, om jag på den tiden suttit så fast i stolen för tumulter här hemma; men så är det, Gud bättre." — "Gustaf," tillägger Strinnholm, "hade för sina handlingar blott ett enda mål: Sveriges återupprättande ur dess förfall och återbringande till dess fulla kraft och styrka. Men ett stort mål uppnås bäst, när det blir det enda; den som på en gång vill vinna allt, är på säker väg att icke uppnå något."

I samma yttrande ligger domen öfver Kristian den andre. Hans lyckå var alltmera i nedgående. Den ena motgången följde på den andra; olyckorna hopade sig öfver den förr så mäktige konungen, och straffet öfver hans gerningar förebådades af det öde, som öfvergick hans handtlångare, verktyget för hans många grymheter, den af honom nyss utnämnde erkebiskopen i Lund Didrik Slagheck. Till den påfliga stolen hade för Stockholms blodbad och i synnerhet för mordet å kyrkans tjenare så högljudda klagomål blifvit framförda, att de ej ens af de penningar som af Kristian frikostigt utdelades i kardinalkollegium kunde nedtystas; ett offer var nödvändigt för att från konungen afvända den allmänna oviljan, offret blef Didrik Slagheck, och förfärlig var den hämnd som på den arme brottslingen utkräfdes för grymheter, af hvilka han dock sjelf skördat minsta fördelen. Kort efter hans upphöjelse på erkebiskopsstolen i Lund, hemtades han till Köpenhamn, underkastades ransakning i påfliga legatens närvaro samt dömdes till galge och bål. Med rep om halsen leddes han upp till galgen, fördes åter några steg nedför trappan, afkläddes sin biskopliga skrud och kastades i det bredvid galgen brinnande bålet. Detta skedde den 24 januari 1522. Ej fullt ett år derefter var Kristian den andre afsatt.

Missnöjet med hans styrelse hade utbredd sig med förvånande hastighet. I sitt nyförvärfvade rike Sverige hade han ifrån sig aflägsnat alla sinnen genom Stockholms blodbad och genom de af hela landet hatade tjenare, hvilka han använde till utförande af sina grymma befallningar. Man kunde väl se, sade Dalkarlarne, huru det stod till med styrelsen i Sverige, när rikets råd nu blifvit så "tunnt", att det bestod af blott tre män, de der "ock föga dugde".

Förnämligast var det dock i Lübeckarne Kristian förskaffat sig sina farligaste fiender. Alltför oförsigtigt hade han efter Sveriges intagande förrådt sina planer att störta Hansestädernas handelsvälde. På samma gång hade han ock stött sig med sin farbroder, hertig Fredrik af Holstein, så att denne förbittrad ingick förbund med Lübeckarne. Under allt detta var Danmark i stark jämsning. Adeln och presterskapet klagade öfver ingrepp i sina rättigheter, konungen hade lagt skatt och tunga på ridderskapet lika med "andra bönder", prelaterne hade blifvit ålagda att sjelfve sköta sina sysslor, att föregå andra med goda exempel såsom Kristi tjenare, o. s. v. — Falska rykten började löpa omkring, som än mer upphetsade sinnena, och slutligen den 20 januari 1523 församlade sig jutländska herrarne, uppsade Kristian tro och lydnad samt erbjödo kronan åt hertig Fredrik af Holstein. — Kristian inneslöt sig i Köpenhamn, fast besluten att inom denna stad och Malmö möta den annalkande stormen. Men modet svek den öfvergifne konungen alltmera. Ännu hade han visserligen många på sin sida, men fruktan och obeslutsamhet hade fått makt med honom. Han lät i hast utrusta en flotta af tjugo skepp. Lemnande Köpenhamn och Malmö i säkra händer gick han, under löfte att inom tre månader vara tillbaka, med gemål och barn om bord på amiral-skeppet samt afseglade den 13 april 1523 till Holland. Hela Köpenhamn åskådade affärden, och de trognaste anhängarne följde den landsflyktige konungen från Danmark.

Det torde här vara på sin plats att i största kort-het omnämna Kristian II:s följande öden. År 1531 såg han sig omsider i stånd att sätta i verket sin länge närda plan att återeröfra sina förlorade riken. Af sin

svåger; tyske kejsaren Karl V, erhöll han löfte om utbekommande af de 50,000 gulden, dem han fordrade såsom sin gemåls brudskatt; dessutom erhöll han af honom tolf krigsskepp, hvarjemte flere holländska städer försträckte honom skepp, penningar och båtsmän. Så rustad lade han ut från holländska kusten den 26 okt. 1531 med 25 segel och 8,000 man. Men som krönikan säger, "en svår skärmytsling förestod honom först i sjön." En förfärlig storm skingrade hela hans flotta, så att nästan alla de fartyg, som förde rytteriet, provianten och artilleriet, gingo förlorade och blott 15 skepp återstodo, då han i början af november uppnådde norska kusten. Manskpet hade lidit förfärligt af köld och hunger, och nu inträffade dertill en så sträng vinter, att skeppen infrösö. Emellertid landsteg Kristian vid *Opslo*, Norges dåvarande hufvudstad, och blef här välvilligt emottagen. Norska rikets ständer svuro honom tro och huldhet, förbindande sig tillika att efter Kristians död erkänna hans son Johan för sin konung; borgare och bönder beviljade en gård till krigsfolkets aflöning, presterskapet försträckte honom kyrkornas penningar och silver, och norska rådet öfversände till Danmark en öppen uppsägelse af den ed, de svurit konung Fredrik. Danmark syntes lemna den återkomne konungens fordringar utan afseende, men konung Gustaf i Sverige tog saken allvarligare än så. Till alla landskap utfärdade han bref med faderliga föreställningar, att man skulle taga sig till vara. "Käre vänner," förmanar han, "stån nu på eder sida faste och låter icke något obestånd uppkomma ibland eder, så varder oss, svenske män, intet skadande." Det var ock Gustaf förbehållet att till en början stäcka Kristians anryckande makt. Kristian hade intagit en fördelaktig ställning vid Göta elf i närheten af Kongelf i Bohuslän. Ture Jönsson som jemte Gustaf Trolle, den från Sverige flyktige biskopen i Skara *Magnus Haraldsson* (Strömfelt) m. fl., varit Kristian följaktig till Norge, hade inbillat honom, att i Sverige icke fans något krigsfolk, som skulle kunna göra honom motstånd. "Äro då dessa käringar?" berättas Kristian ha frågat, när han fick se framför sig 3,000 man i blanka harness. Öfverraskningen beredde honom ett grundligt nederlag; med

en till 2,000 man förminskad här drog han sig tillbaka öfver norska gränsen, sedan han låtit Ture Jönsson med hufvudet plikta för sina osanna uppgifter.

Nu anföllo honom ock Danskarne. Danska flottan, förstärkt af lübska skepp, utlopp från Köpenhamn, bemäktigade sig Kristians bästa fartyg och bragte honom i sådant trångmål, att han måste gifva sig på nåd och onåd. I sin ytterliga nöd tog han sin tillflykt till en under

8. Kristian II på Sönderborgs slott.

sådana förhållanden måhända förlätlig list. I danska lägret hade han låtit insmuggla ett bref, som berättade om en stor flotta med 5,000 Skottar som var i annalkande till hans hjälp m. m. Biskopen i Odense *Knut Gyllenstjerna*, den danska krigsmaktens anförare, afslöt till följd häraf med Kristian ett fördrag på vilkor, som tillförsäkrade honom lejd till Danmark, förstligt underhåll samt frihet att handla och umgås med hvar man — en öfverenskommelse som likväl blef lika nesligt bruten som den var svekfullt ingången. Under föregifvande att konung Fredrik, till hvilken Kristian från Norge skrifvit ett ödmjukt bevekande bref, sägande sig vara den förlorade sonen som kom till sin farbroder att anhålla om tillgift, väntade honom i Flensburg, styrdes kosan förbi Köpenhamn mot denna ort. Då Kristian såg, att man

sådana förhållanden måhända förlätlig list. I danska lägret hade han låtit insmuggla ett bref, som berättade om en stor flotta med 5,000 Skottar som var i annalkande till hans hjälp m. m. Biskopen i Odense *Knut Gyllenstjerna*, den danska krigsmaktens anförare, afslöt till följd häraf med Kristian ett fördrag på vilkor, som tillförsäkrade honom lejd till Danmark, först-

seglade förbi den danska hufvudstaden och att skeppet tog en annan väg, började han bittert gråta, klagande att han kommit i människors händer, som icke aktade eder och löften, bref och sigill. På *Sönderborgs* slott på ön Als inspärrades han i östra tornet i ett hvälfdt rum, hvars öppningar igenmurades utom en liten glugg, hvarigenom maten instacks och en sparsam dager insläpptes i det mörka rummet. Här lemnad åt sig sjelf och sina minnen satt den arma fången i tolf år *utan förmildring* i sitt förfärliga läge. Efter sjutton års fängelsetid tilläts honom att utbyta sin boning på *Sönderborg* mot en bättre på *Kallundborgs* slott på Seland, der han tillbragte de sista tio åren af sin lefnad under en mildare behandling och der han afled vid sjuttiosju års ålder 1559.

Denne konung, som slutade så olycklig, har i allmänhet varit mycket strängt bedömd. Hos nyare historieforskare har dock äfven en mildare uppfattning af honom låtit sig förnimma, och om man än vid tanken på Stockholms blodbad måste intagas af harm och afsky mot den, som dertill gaf befallning, så bör man å andra sidan ej förgäta att våldsamma medel ingalunda voro främmande för den tidens statskonst och att det icke är osannolikt att hans afsigt dermed äfven torde hafva varit att, till fördel för de lägre klasserna i landet, kufva adelns gränslösa öfvermod och sjelfsvåld.

2. Gustaf I konung. Sveriges förhållande till sina grannar.

Så snart Kristian 1523 lemnat Danmark, valde Danskarne i hertig *Fredrik*, Kristians farbroder, en ny konung. I Sverige, der man ändtligen hunnit ledsna vid Unionens strider, förestod också konungaval och dess utgång kunde icke mer vara tvifvelaktig. Vid riksdagen i Strengnäs 1523 utkorades *Gustaf Eriksson till Sveriges och Götes konung* — en heder, den der, såsom Gustafs egna ord föllo, "dock hade mer galla än honung med sig." — Skrifvelser utgingo från rikets råd till "alla furstar i kristenheten," omförmälände anledningen hvar-

före man uppsagt Kristian tro och lydnad och förtäljande Gustafs val till konung. Till Sveriges allmoge skref Gustaf sjelf, förbigående den vanliga bekräftelsen af de andliga och verldsliga herrarnes fri- och rättigheter, men utlofvande, "att han med Guds hjelp ville vara dem alla en gunstig, god och trogen herre och mot Sveriges menige inbyggare sig så skicka i alla punkter, som Sveriges lag och rätt innehåller, alla, fattige och rike, vid samma lag hållande, att skulden med Guds hjelp ej måtte finnas hos honom i någon måtto."

Af rikets befestade platser voro vid början af året 1523 Stockholm och Kalmar ännu ointagna. Finland öfvergick innan årets slut till konung Gustaf; Kalmar intogs i maj månad samma år och i Stockholm förvärrades för hvarje dag de belägrades tillstånd. Lifmedel saknades, de främmande knektarne, ur stånd att försvara staden mot fienden, företogo sig allt möjligt öfverdåd och sjelfsvåld mot innevånarne; dessa åter flydde hoptals dels till svenska lägret, dels till Klara kloster, hvarifrån de återförpassades till stadens danska regering, att utsättas för plågor och misshandling. Genom Kristians flykt omintetgjordes det sista hoppet om bistånd från Danmark; genom hungersnöden alstrades sjukdomar, som borttryckte en stor del af besättningen, och slutligen uppgafs den 21 juni 1523 Stockholms stad och slott till konung Gustaf. Midsommaraftonen höll den unge konungen sitt högtidliga intåg i en nästan folktom stad. På Södermalm fans icke ett enda bebodt hus, på Norrmalm voro nunnorna i Klara kloster de enda innevånarne, på Helgeandsholmen funnos några sjuklingar i ett hospital, på Riddarholmen några skröpliga munkar, och i sjelfva staden stod hvartannat hus öde. Några veckor efter sitt intåg utfärdade konung Gustaf en skrifvelse till samtliga Sveriges köpstäder, att några goda borgare "utan all försummelse" skulle flytta till Stockholm och der bosätta sig till stadens upphjelpande, en förordning, hvilken likväl icke hade kraftigare verkan än att den tolf år derefter måste förnyas.

Sverige hade genom fritt val erhållit en inhemsk konung, och Unionen var dermed bruten. Så ansågs saken åtminstone här i landet. Men i *Danmark* betrak-

tade man förhållandet annorlunda.' Försök fattades icke från Danskarnes sida att på samma sätt som förut åtaga sig Sverige; bud och bref, med förslag till Unionens förnyande, ankommo från Danmark strax efter riksdagen i

9. Gustaf Wasas intåg i Stockholm.

Strengnäs, och i hela Danmarks förhållande under den följande tiden låter sig förmärkas en ton af herravälde och förmynderskap, som icke gerna kunde annat än stöta ett fritt folk. De bestämda och afvisande svar Danskarne på sina framställningar fingo mottaga från

Sverige voro ej heller egnade att tillknyta vänskapen. Härtill kommo ock gränsetvisterna. Dessa gälde först *Gotland*.

Här styrde sedan Kristians afsättning hans forne amiral, Severin Norby, hvilken för Kristians räkning satt sig i besittning af ön. "Det är nu så långt kommet," skrifver han till Kristian, "att Eder Nåde icke hafver mera fritt än detta arma land." Emellertid var Norby här fortfarande en väldig kämpe och i synnerhet farlig för Hansestädernas handel. Det var hans lust och helsa, sade han, att röra i deras kramkistor och lukta på deras kryddsäcker. Köpmansgodset delade han med sitt folk och skickade så köpmännen sin väg med helsning, att de voro välkomna åter.

Men äfven för Danmark och Sverige var Norby en farlig granne. Gustaf sökte förlikning med honom och bjöd honom komma till Stockholm, men Norby antog icke förslaget. Från Lübeck ingingo täta påminnelser och föreställningar till Gustaf, att befria dess handel från Norbys kaperier. Slutligen gaf Gustaf efter, och en krigsstyrka af 8,000 man, under befäl af *Bernhard von Mehlen* *), landsteg på Gotland pingsttiden 1524. Då Norby fann sig för svag mot denna öfvermakt, skickade han bud till Danmark och erkände danske konungen *Fredrik I* för sin herre. Von Mehlen betedde sig i hög grad försumligt. I stället för att intaga Wisborg, som bort för honom vara temligen lätt, inlät han sig i underhandlingar med Norby. Ett möte beramades att hållas i Malmö mellan danske konungen och Gustaf, för att uppgöra tvisteämnena mellan rikena; beslutet (Malmö recess) som, med Hansestäderna till medlare, träffades mellan Sverige och Danmark var för Sverige högst ogynnsamt och lade Gotland under Danmark.

Von Mehlen, som icke utan skäl fruktade, att Gustaf skulle bestraffa hans pligtförgätna och förrädiska handlingssätt, drog sig undan till Kalmar, satte sig i besittning af slottet derstädes och öfverlemnade det åt sin bror Henrik att försvaras, hvarpå han med sin hustru

*) En tysk, som från Kristians öfvergått i Gustafs tjänst samt blifvit gift med konungeus syspling Margareta Wasa.

och sin redbaraste egendom begaf sig öfver till Tyskland, att med Kristian och andra fiendtligt sinnade furstar underhandla om gemensamma mått och steg. Först efter tvenne stormningar och mycken manspillan lyckades det Gustaf att återtaga slottet. Besättningen måste gifva sig på nåd och onåd; de dömdes alla såsom förrädare till döden, och sjuttio af dem afrättades. "En sådan badstuga," säger krönikan, "förutom allt annat ondt hade den arge förrädaren Bernhard von Mehlen tillstått här i Sverige." Befälet öfver Kalmar stad, slott och län anförtroddes åt Arvid Westgöte, och konungen reste sjöledes till Stockholm.

Med Norby, som till ersättning för Gotland af danske konungen erhållit Sölvesborgs slott, stad och län till förläning för lifstiden, men äfven här fortsatte sitt oroliga lefnadssätt till men för både Danmark och Sverige, måste saken slutligen af båda konungarne afgöras med svärdet. Med sin lilla, men välförsedda och välrustade styrka blef Norby anfallen af de förenade svenska och danska flottorna, trenne af hans större skepp och fyra jakter eröfrades, 400 man togos till fånga, och sjelf undkom han med svårighet. Han flydde till Narva, blef der af ryske czaren kastad i fångelse, men befriades på kejsar Karl den femtes förbön och ingick i dennes tjänst samt stupade vid belägringen af Florens år 1530.

Oaktadt anledningar till misshällighet med Danmark ej saknades under de första åren af Gustafs regering, förstod han likväl bibehålla vänskapen och grannsämjan med detta rike. Härvid leddes han af ett viktigt mål, nämligen att vid lämpligt tillfälle och med samlad kraft lösgöra Sverige ur det band, i hvilket det hölls af Hansestäderna. Under föregående århundraden hade dessa, och bland dem förnämligast Lübeck, haft uteslutande rätt till handeln på Sverige. Flertalet af köpmän och borgare i de svenska städerna voro Tyskar, och äfven på landsbygden hade Lübeckarne med adeln och allmogen drifvit handel till men för svenska städernas uppkomst. Genom kriget mot Danmark hade konung Gustaf kommit i skuld till Lübeck och derigenom i ytterligare beroende af Lübeckarne. Redan på valriksdagen i Strengnäs 1523 hade Gustaf och svenska rådet med

dem beseglat följande fördrag: "hvarken med konung Kristian eller någon annan skulle konungen i Sverige sluta fred eller fördrag utan Lübeckarnes vetskap och vilja. Borgare från Lübeck och Danzig skulle i Sveriges största handelsstäder på den tiden, *Stockholm, Kalmar, Söderköping* och *Åbo* och för öfrigt öfver hela riket, vara frie från all tull och all annan tunga vid såväl in- som utförsel; de skulle dertill ega rättighet att i de nämnda städerna fritt och onedelbart köpslå med prelater, riddare och frälsemän, denna handel dock inskränkt till guld, silfver, perlor, ädla stenar, ringar och skarlakan. Ingen svensk borgare skulle få handla på andra städer än Lübeck och Danzig eller någon handel drifva utom Öresund och Bält. Lübeckarne skulle ega rättighet att berga, uppfiska och uppfiska låta sjödrift och vrak utan annan afgift än daglön till arbetsfolket." Hela svenska handeln var således genom detta fördrag i Lübeckarnes händer, och all täflan från Svenskarnes sida med dem omöjliggjord, så mycket mera som Lübeckarne i fördraget äfven förbehållit sig rättighet att afyttra sira varor till det pris, de sjelfve bestämde eller ock upplägga dem till bättre lägenhet. Då härtill kom att Sverige vid samma tid var nedsänkt i skuld hufvudsakligen till samma Lübeckare, att stora summor åtgingo till Gotlandståget och att under allt detta frälset i viss mån och de andlige helt och hållet voro skattfria, må det ej förvåna, om konung Gustaf fann oket olidligt. I början af året 1529 afsändes, för att komma till klarhet med Lübeck och blifva qvitt dess fordringar, Gustafs svåger *Johan af Hoja* samt Gustafs tyske sekreterare *Wolf Geysler*. Dessa sändebud stodo dock föga på Sveriges bästa; Lübeckarne förde ett högt språk, och så bestämde stadens ursprungliga fordran till 114,000 mark, af hvilka ännu 68,000 skulle återstå obetalda; de svenska sändebuden afgåfvo härå en skuldförbindelse i svenska konungens och rikets namn och utlofvade att af denna summa årligen skulle afbetalas en fjerdedel i silfver och andra varor, som på Sveriges risk skulle till Lübeck öfersändas. Dertill företedde Lübeckarne räkningar på ytterligare 8,000 mark, hvilket allt blef af konung Gu-

staf genom bref till rådet i Lübeck af den 7 juli 1529 vederbörligen erkändt.

Genom Gustafs stränga sparsamhet och utomordentliga åtgärder blef under de närmast följande åren denna betungande skuldbörda från svenska folket aflyftad, hvar-efter Gustaf betydligt inskränkte Lübeckarnes handelsfriheter i Sverige, emedan, som han sade, de stridde mot hans konungsliga ed och lände hans undersåtar och städer till förfång och skada. Då Lübeckarne ej ville lyssna härtill utan fordrade att få behålla sina handelsprivilegier oförändrade, trädde Gustaf i förbindelse med Holländarne — till Lübecks stora harm och förtrytelse.

Detta var emellertid Gustafs första kraftfulla slag emot det Hanseatiska väldet: men snart yppade sig ett tillfälle att krossa det alldeles. Den 3 april 1533 afled i Danmark konung Fredrik I, sextiotvå år gammal. Hans rike var arfrike och skulle således rätteligen öfvergå till hans son hertig Kristian af Holstein. Men borgerskapet och bönderna som under Fredriks regering hårdare än förr suckat under adelns öfvervälde och med saknad tänkte på Kristian den andres dagar, önskade se honom åter på Danmarks tron. Adeln ville hafva den nämnde hertig Kristian af Holstein; de andlige åter, som i honom fruktade en vän och anhängare af lutherska läran — den han redan infört i sina arfländer Slesvig och Holstein — slöto sig till hans yngre bror Johan, som ännu var blott ett barn, hvilket de trodde sig efter behag kunna leda. Midt under denna oreda instälde sig Lübeckarne, färdige att stämpla och förleda.

Redan Kristian den andre hade genomskådat deras plan att bringa Östersjöhandeln i sina händer och göra Nordens riken af sig beroende. I enlighet med denna uppfattning hade han framhållit Holländarne på Lübeckarnes bekostnad. Detta hade kraftigt bidragit till hans fall. Med understöd af Lübeckarne hade konung Gustaf uppstigit på Sveriges, konung Fredrik på Danmarks tron; men båda dessa konungar voro tillräckligt kraftige att handla oberoende af Hanseaternas önsknigar och blefvo snart för dem misshaglige. Med ifver blandade sig Lübeckarne därför i de i Danmark uppkomna trontvisterna. Den afsatte konung Kristian togs till nåder, en mäktig

här under grefve *Kristofer af Oldenburg* inbröt i Danmark, eröfrade Köpenhamn, och underlade sig de flesta danska öarne. Borgerskapet och allmogen hyllade genom grefve Kristofer den afsatte Kristian till sin konung, adelns slott och gårdar härjades och brändes och adelsmännen sjelfve måste för att rädda sina lif förena sig med mängden och svärja Kristofers fana. Holstein var eröfradt, hertig Kristian utdrifven ur eget land och Danmarks krona syntes på fullt allvar färdig att falla honom ur händerna. I denna nöd vände sig såväl hertigen som Danmarks rikets råd till Gustaf med böner om hjälp. Kristian utlofvade "vid sin svågerliga, naboeliga och broderliga tro, sin furstliga ära och värdighet att bevisa sig som en god broder in i döden, aldrig svika i någon fara eller nöd och icke med Lübeck eller dess förvandter ingå någon förlikning eller sluta något fördrag utan Gustafs vilja och samtycke." Gustaf å sin sida gaf försäkringar om kraftig hjälp, skickade Kristian 1,000 löd. marker silfver, uppbadade hela frälset från Södermanland och Upland samt lät dessutom värfva särskildt krigsfolk. I oktober 1533 uppbröt svenska krigsmakten 2,000 man till häst och 3,000 till fots under *Johan Turesson* (Tre Rosor) mot Danmark. Jemte honom kämpade i denna här rikets ypperste krigsmän, såsom *Lars Siggesson Sparre*, Sveriges rikets marsk, *Gutaf Olofsson Stenbock* till Torpa, *Lars Eriksson* och *Jakob Bagge* m. fl. Krigsmännen förmanades till enighet och samdrägt; "ehuru Johan Turesson var deras öfverste befallningsman, skulle de icke derföre skjuta hela verket in på honom, utan de skulle rådslå med hvarandra, så att hvilken der visste ett godt råd, han vare fattig eller rik, skulle dela det med sig." På sena hösten "i regn och slag, storm och oväder," ryckte svenska hären öfver gränsen och lägrade sig utanför *Halmstad*. Två gånger stormades staden, men förgäfves. Motståndet var hårdnackadt och understöddes till och med af qvinnorna och barnen, som framburo stenar och nedslungade dem öfver de stormande. Vid tredje angreppet måste dock staden gifva sig. Johan Turesson inlade i den en svensk besättning under *Jakob Bagge* och lät borgerskapet hylla Kristian den tredje. Från *Halmstad* fortsatte Svenskarne sitt tåg både söder

och norrut, uppbrände Laholm samt belägrade Warberg. Äfven Skåne hotades med anfall. Nu uppbröt från Engelholm den lübska krigsmakten, anförd af grefve Johan af Hoja, som tågade mot Halmstad och stormade staden. Baggen försvarade sig likväl med mannamod, och fienden måste med förlust och nesa draga sig tillbaka. Åter sammandrabbade de lübska knektarne och Svenskarne vid *Helsingborg* tjugonedag jul 1535. Lübeckarne, sammanträngda mellan slottet och den svenska styrkan, ledo ett svårt nederlag, och 1,500 man jemte den ene af Lübecks tvenne borgmästare, herr *Marcus Meyer*, blefvo fångna. Den förenade svenska och danska styrkan framryckte vidare, intog Lund, belägrade Malmö och Landskrona och hela Skåne hyllade Kristian den tredje som konung.

Härmed var likväl spelet ej vunnet. Grefven af Hoja, som efter Kristofer af Oldenburg blifvit öfverbefälhafvare öfver den lübska krigsmakten, hade samlat sin hela styrka på Fyen, dit nya trupper äfven ankommit från Lübeck. Hit öfverförde äfven hertig Kristian sina trupper från Jutland. Här kom det till en afgörande drabning vid Öxneberg. I lübska hären kämpade utom hufvudanföraren flere andra förrymda Svenskar, bland dem Gustaf Trolle. Anförare för danska hären samt de svenska hjälptrupperna var den tappre danske krigaren *Daniel Rantzow*. Slagets utgång blef olycklig för Lübeckarne och dess följder ännu olyckligare, ty med detsamma tillintetgjordes den stolta Hansestadens högt sväfvande planer. Nederlaget var betydligt, 6,000 man betäckte valplatsen, Gustaf Trolle blef dödligt sårad och dog några dagar derefter på slottet Gottorp; Johan af Hoja blef fången och ihjälslagen af några Danskar, ett öde, det han för sina förrädiska stämplingar väl hade förtjent. Förmäld med Joakim Brahes enka Margareta Wasa, Gustafs syster, och af sin sväger belänad med Wiborg och Kymmenegårds län i Finland, hade han till följd af en med konung Gustaf uppkommen tvist öfvergifvit Wiborg och jemte hustru och barn begifvit sig till Reval samt derifrån emot Gustafs föreställningar till Lübeck. Gustaf måste återtaga Nyslott och Wiborg och skref till sin syster de vänligaste bref, att hon utan

fruktan skulle återvända till Sverige. Men den olyckliga qvinnan, som ej ville öfvergifva sina barn och ej kunde öfvervinna sin fruktan för brodrens stränghet, vågade ej taga dem med sig till Sverige, utan qvarstannade i Reval, der hon efter kort tid insjuknade och dog 1537. Hennes son i första gifvet, den unge *Peder Brahe*, sedermera grefve till Wisingsborg, friherre till Rydboholm och Sveriges rikets drots, hemtades af Gustaf tillbaka till Sverige. Han var sedan den ende fortplantaren af Braheska släkten på manliga sidan.

Med stor både uppoffring och beredvillighet hade Gustaf bistått sin svåger Kristian i Danmark i den nu omtalade striden. Vål hade han deraf för egen del skördat väsentliga fördelar, i det början var gjord att tillintetgöra Lübeck's herravälde i Östersjön; men han hade också giltiga skäl att icke åtnöjas med Danmarks betende. Då Kristian vunnit sitt hufvudsyftemål, danska tronen, afslöt han, utan att derom underrätta konungen af Sverige, fred med Lübeckarne i Hamburg den 24 februari 1536. Enligt detta fördrag erkändes Kristian för Danmarks och Norges konung. Lübeckarne erhöilo Bornholm i förläning på femtio år och fingo sina handelsrättigheter i Danmark och Norge bekräftade. Med skäl vredgades Gustaf öfver detta fördrag och förehöll i skarpa ordalag de till Stockholm sända danska rådsherrarne Danmarks löftesbrott. "Sådan tack för sin redliga, broderliga och naboeliga hjälp hade han icke förtjent, icke heller väntat." Saken stod emellertid ej att hjälpa. Men i Sverige fortforo Lübeckarnes stämplingar. Redan 1534 hade af dem en plan blifvit uppgjord att rödja Gustaf ur vägen, ehuru utförandet kom att uppskjutas i tvenne år. Det skulle sedermera verkställas så att Palmsöndagen den 9 april 1536, då man visste, att konungen ämnade öfvervara gudstjensten i Stockholms storkyrka, en krutfjerding blifvit satt under konungens stol, för att spränga honom i luften. Sammansvärjningen upptäcktes, och natten till Palmsöndagen blefvo alla de sammansvurne, till det mesta tyska borgare, men äfven några Svenskar, gripna. *Gorius Holst*, en af Stockholms borgmästare, namnkunnig sedan Kristian den andres dagar för sin fiendtlighet mot svenska intresset, men af konung Gustaf tagen till nåder,

skickades till lifstidsfängelse på Tynnelsö slott, några af de mest brottslige afrättades, andra fingo nåd på drottning Margaretas förböner, men måste med böter försona sina brott. Äfven *Olaus Petri* och konungens kansler *Laurentius Andrae* blefvo fyra år derefter stälda för rätta och dömda till döden för det de i en hemlig bikt skulle fått kännedom om dessa anslag, men af samvetsbetänkligheter låtit sig förhindras att yppa dem. De fingo väl nåd, men aflägsnades ur konungens förtroende. — Med skäl kunde konung Gustaf säga, såsom han varnande skref till sina tjenare, "att verlden var full af förräderi."

Ändtligen bilades den 28 aug. 1537 på danske konungens bemedling Sveriges stridigheter med Lübeck genom ett fördrag, som skulle räcka i fem år, hvarigenom Lübecks bofaste borgare ännu tillförsäkrades tullfri in- och utförsel af sina varor inom Sverige, dock så, att dessa icke skulle kunna på nederlag hållas längre än sex veckor. Genom dessa bestämmelser var ett betydande steg taget till afskuddandet af Lübecks tryckande handelsvälde.

Med Ryssland hade freden länge varit vacklande. Det under Sten Stures tid afslutade fördraget hade aldrig blifvit stadfästadt, och våldsamerheter föröfvades på gränsen litet emellanåt. Gustaf, som med skäl befarade ett fredsbrott, anbefalde Finnarne att rusta sig till krig. Men innan ett sådant kom till utbrott, bekräftades 1537 freden med tillägg, att den tio år derefter skulle ytterligare stadfästas.

Med friare händer beslöt Gustaf att en gång för alla uppgöra affärerna med Lübeck. Ett löbskt sändebud ankom till Stockholm 1539 för att af svenska konungen förskaffa sina landsmän förbättring i de för staden misshagliga vilkoren i sista fördraget. Härpå svarade Gustaf, det "Lübeckarne vid hans uppstigande på tronen som lejon aktat på rofvet och velat göra honom till sin lifegen, liksom de gjort med framfarna konungar och regenter. Men detta hade han med Guds kraft och nåd afvärjt. Derföre kunde han ock nu hvarken för Gud eller människor svara, om han på nytt skulle kasta sitt rike i samma förderf och inrymma Lübeckarne deras förra friheter, dem de mångfaldigt förverkat. I stället

fordrade han af dem krigskostnadernas ersättande och en naboelig fred, som kunde stå tillsammans med Sveriges gagn och nytta.“ Enahanda svar hade gifvits af det i Stockholm tillstädesvarande rådet, och härmed måste Lübeckarne låta sig nöja. Hansestädernas välde i Sverige nalkades sitt slut.

Med Danmark hade förhållandet allt sedan Hamburgerfreden varit mindre godt. Till följd af Kristians tve tydiga handlingssätt var ett krig nära att ntbryta, och Gustaf öppnade underhandlingar om förbund både med tyska furstar och med härmästaren i Lifland, för att stå skyddad i händelse af ett fredsbrott. Dessa bestämda mått och steg förmådde ock Kristian att ändra sitt förhållande och slutet blef ett möte i *Brömsebro* 1541 till tvistigheternas biläggande. Mötet bevistades af båda konungarne. På sin flotta, bestående af 20 galerer och flere mindre fartyg, anlände konung Gustaf från Kalmar omkring medlet af sept., åtföljd af drottning *Margareta* och sina tvenne söner *Erik* och *Johan*. Drottningen och de kungliga prinsarne begåfvo sig till Wernanäs *). Gustaf åter stannade vid Brömsebro. På en holme i Brömsebro elf, Sveriges yttersta gräns mot Danmark, hade *Erik Fleming* åt konungen låtit uppslå en stor sal af bräder jemte några “smärre stugor“, invändigt klädda med rött siden och engelskt kläde; rundt omkring voro prydliga tält och “pauluner“ för konungens herrar och män. Följande dagen anlände konung Kristian och slog läger midt emot svenska lägret på blekingska sidan. En broderlig helsing utbyttes, och efter undfången gisslan af danska herrar begaf sig Gustaf på danska konungens inbjudning öfver till danska lägret. Konungarne omfamnade och kysste hvarandra och gingo så upp till danske konungens tält, der de utanför tältet satte sig på en stol tillsammans. På båda stränderne stod krigsfolk, på blekingska sidan det danska, på den småländska det svenska, men emellan dem lågo de svenska skeppen ståtligt utrustade med väldiga kanoner och framstammarne vända mot danska stranden. Konungarne tillbragte en timme med förtroliga samtal, drucko så med hvarandra “en gång

*) Sätessgård i Halltorps socken af Kalmar län.

eller två“ och drogo derefter, Gustaf tillbaka till svenska lägret och Kristian till Avaskär, under det fröjdeskott lossades från svenska skeppen. Efter återkomsten till lägret lät konung Gustaf tillreda ett präktigt gästabud för de danska herrar, som varit hans gisslan. Vin flödade, alla voro upprymda, och danska riksrådet *Anders Bilde* tog till orda yttrande sin glädje öfver “den eviga fred“, som nu kommit till stånd mellan Sverige och Danmark, hvarpå konung Gustaf anmärkte att en “evig“ fred ofta nog grannar emellan blifvit förkortad, “men om Danskarne ville hålla god naboskap (grannsämja), skulle det med Guds hjälp ingen nöd hafva på denna sidan.“ Långt inpå natten drack man och glammade vänligt och skämtsamt tillsammans. Morgonen derpå kommo alla danske konungens spelmän och trumpetare till svenska lägret och fingo skänker, och tredje dagen bröt Gustaf upp och seglade till Kalmar. Ett förbund mellan båda rikena blef frukten af detta möte.

3. Konung Gustafs inre styrelse. Reformationen.

Vid Gustafs tillträde till regeringen var riket ned-sänkt i skuld. Vid marknaden i Westerås sept. 1523, då konungen inför menige man afgaf en redogörelse för rikets penningställning, uppgifver han sina utgifter för kriget mot Danmark till 900,000 mark (utgörande omkring 400,000 riksdaler i silfver, efter den tidens höga penningvärde en ofantlig summa). Utomordentliga åtgärder erfordrades för att afbördas sig en sådan skuldsomma, men Gustaf grep med sin vanliga kraft verket an. Redan nu gälde det *de andlige*. 1523 lades en skatt under namn af lån på alla kyrkor och kloster; 1525 förlades rytteriet i borgläger i klostren, domkapitlen fingo knektar att underhålla, och konungen erhöll nära nog hela kyrkotionden för året; 1526 afstodos två tredjedelar af hela tionden, och från adeln och presterskapet utskrefs en allmän hjälp till betalande af rikets skuld. Öfver hela riket uppbars en betydlig gärd i varor, “efter ganska

litet penningar var att taga i landet.“ Dessa kraftåtgärder, så mycket missnöje och gensträfvighet de än väckte, voro dock blott en ögonblicklig hjälp, och landets tillgångar medgåfvo knapt ytterligare pålagor. Det nödmynt, som under namn af Kristians *klippingar* varit i rörelsen, kunde ej längre bibehålla sig utan aflystes, tillförseln från utlandet var hämmad af brist på penningar eller varor att betala med, nöden var tryckande. Härtill kom svår missväxt under åren 1527 och 1528, och 1529 rasade i Sverige den förfärliga farsot som kallades *engelska* eller *kalla svetten*. Sjukdomen, befrämjad genom fuktig och töcknig väderlek, hade från England under hösten 1529 spridt sig kring norra Europa och utbredde öfver allt en grufflig förödelse. Den började med en kall svett, i början såsom “en fläkt af ett sakta kallt väder“; omedelbart derefter “bortdomnade krafterna“, darrning och rysningar följde i förening med en brännande törst, ängslan och oro hardt när förtviflan; till slut inträdde ett stilla vansinne som öfvergick till djup sömn, och nu var döden oundviklig. Företrädesvis unga och starka personer angrepos, och dessa dukade merendels under. Denna förfärliga sjukdom hem-sökte landet på samma tid som folket utstod hungersnödens alla qual. “De som fingo agnar och mäsk till föda, ansågo sig mycket lyckliga.“ Folk och boskap svalt ihjäl. Konungen lät hemta spannmål från Lifland och utdela den sockenvis, men till föga båtnad. Sinnesstämningen var förbittrad, presterna uppviglade folket, och Gustaf fick uppbara namnet “hunger-“ och “barkekonung“.

Sällan var väl folkanden mera mottaglig för intryck af alla slag än just vid denna tid. Genom trägen bibelforskning öfvertygad att menniskan hvarken genom egna eller andras verk, utan endast genom ett trosfullt hängifvande åt Kristus och delaktighet i hans förtjenst kunde vinna saligheten, hade Luther 1517 offentligen uppträdt mot påfvestolens oförsynta aflatskrämeri, och, då han härför belades med kyrkans bann, genomfört sin *kyrkoreformation*. Uppmuntrad genom bifallet af de äldaste och lärdate män på sin tid predikade han allt högljuddare den kristliga frihetens evangelium, till hvars försvar han

ock utgaf den ena skriften efter den andra, alla lågande af en värtalighet och kraft i bevisningen, för hvilken den påfliga stolen måste darra. Från alla trakter strömmade ynglingar till Wittenberg, för att se och höra den märkvärdige mannen och från hans mun upphemta bibelns sanningar renade från alla menskliga tillsatser. Bland dem, som af Luther uppfostrades för det stora reformationsverket voro tvenne män från Sverige, bröderna *Olaus* och *Laurentius Petri*, smedsöner från Örebro, af hvilka i synnerhet den förre i kraftfull ifver och lågande nit egde ett visst slägttycke med Luther. Redan straxt efter sin återkomst till Sverige 1519 började Olaus i Strengnäs

10. Olaus Petri.

hålla föreläsningar och förklaringar öfver stycken ur den Heliga Skrift, hvarvid han djerft och utan fruktan stälde sig i harnesk mot kyrkans missbruk och villfarelser. "Ingen har," förkunnade han, "här predikat sanningen för eder förr än jag: rätta kunskapen i kristliga ting har från den tid, då Kristi lära här först predikades, blifvit förmörkad och förvärd genom människofunder och människodikter; hemliga skriftermål och syndernas uppräknande för presten äro både onödiga och onyttiga, ty Guds ord säger, att man för Gud allena skall af ett ångerfullt hjerta bekänna sina synder; icke en enda bokstaf af den Heliga Skrift kan framdragas såsom bevis för att påfvens, kardinalernas och biskoparnes höga välde är grundadt på Guds befallning." Hans prædikningar väckte den största uppmärksamhet och snart visade sig sjelfva erkedjeknen *Laurentius Andra* bland åhörarne. Denne, en man med ljüst förstånd, fördoms-

fri och mottaglig för sanningen, blef den unge predikantens förste vän och beskyddare. Genom honom sattes Olaus till föreståndare för domkyrkoskolan i Strengnäs, hvarigenom han för sitt uppträdande erhöll ett vidsträcktare och i den allmänna meningen mera berättigadt verksamhetsfält än förut.

Det dröjde ej länge innan de nya lärorna äfven nådde konung Gustafs öron. Alltid färdig att pröfva hellre än förkasta, tillkallade han Laurentius Andreæ och sporde honom hvad detta var för en lärdom och hvad bestånd den kunde hafva med sig. Laurentius gaf konungen del af den nya lärans förnämsta sanningar, upplyste honom om att kyrkans verldsliga makt och rikedom stod i strid med Kristi lära och bud samt antogs till konungens kansler.

Redan förut hade Gustaf tillfyllest ådagalagt, att påfvens vilja inför honom föga betydde, då den kom i strid med hans egen. Han hade i trots af presternas motstånd utkräft skatter och lån af kyrkor och kloster, af egen myndighet afsatt biskopar och begärde nu att romerska staten skulle stadfästa Gustaf Trolles afsättning. Härpå ville likväl påfven ej ingå, utan fordrade hans återinsättande på erkebiskopsstolen vid äfventyr af kyrkans straff. Konung Gustaf svarade härtill: "en sådan skrifvelse kunna vi icke anse annorlunda än som hade eders Helighet befalt oss att å nyo störa och tillintetgöra den fred, kyrkan och fäderneslandet genom hårda strider tillkämpat sig med uppoffring af de sinas blod. Det förderf, hvarmed vårt samhälle hotas genom erkebiskop Gustaf Trolles återinsättande i sin värdighet, skola vi med all kraft och med vårt blod, om så påfordras, afvända." Konungen slutade med att tillkännagifva, det hans åtgörande skulle bero af påfvens svar och att i vidrigt fall "*i anseende till apostoliska stolens försumlighet, svenska kyrkan skulle reformeras genom hans konungsliga myndighet.*"

För den, som med uppmärksamhet följer utvecklingen af Gustaf den förstes historia, är det i synnerhet tvenne med hvarandra sällan förenade egenskaper, som i hans handlingar uppenbara sig, och i väsentlig mån bereda framgång åt hans företag: nämligen för-

Gustaf Vasa emottager svenska bibelöversättningen.

Efter teckna af J. J. KROONBERG.

sigtighet i förberedandet och en rask beslutsamhet vid utförandet af de stora ting, som utmärka hans regering. Vi se detta ingenstädes tydligare än i hans handhavande af de religiösa frågorna och kyrkans angelägenheter. De nya lärornas förnämste vedersakare, den mäktige biskopen i Linköping, *Hans Brask*, som hos konungen anhållit, det han icke måtte tillstödja att någon af Luthers böcker, "af hvilka stor villfarelse och tvedrägt i kristna kyrkan födas," här måtte få köpas eller säljas, eller hans lärjungar hos konungen finna tillflykt och beskydd — erhåller det svar: "han kunde icke med skäl förbjuda," säger han, "att Luthers böcker infördes, då han icke funnit dem vara ogillade af oveldiga domare utan endast af hans vederparter. Hvad åter beträffade, att Luthers lärjungar icke skulle hafva skydd hos honom, hade han icke förnummit någon för den saken hafva sökt hans beskydd, men om så skedde, visste väl biskopen sjelf, att det tillhörde konungen att beskydda hvar och en af sina undersåter för öfvervåld och orätt; om någon vore, som biskopen eller någon annan ville tilltala med rätta i denna eller andra saker, ville han ingen försvara utan låta densamme för sig sjelf tillbörligen göra redo och stå sin egen fara. För öfrigt hoppades han sig ej annorlunda skickat, än att han ju måtte behålla en kristen furstes rykte, ehuru biskopen annorlunda mente; dock ville han gerna veta, med hvad skäl och grund biskopen kunde detgöra?"

Så pågick under konungens hägn det påbörjade reformationsverket. Men på det detta måtte hafva en grund och hela verket icke vara ett hus byggt på lösa sanden, föranstaltades genom Laurentius Petri bibelns öfversättning på svenska språket. Redan 1526 utkom *nya testamentet*, utarbetadt i ett så rent och kraftfullt språk, att det ensamt ur denna synpunkt bildar en epok i vår litteratur. Men dess största och hufvudsakliga betydelse var dock en annan och ligger uttryckt i dessa en svensk häfdatecknares ord *): "så var åt den kristna församlingen på dess eget språk gifven en bok, som genom sitt oändligt rika och stora innehåll skulle blifva

*) Strinholm: K. Gustaf I:s historia.

både en ledstjerna för människornas vandel, en tröstekälla mot lifvets vedermodor och ett väckelsemedel till höga och sanna känslor — en bok som från förgätenhet och död bevarade de heliga sanningar och läror, hvilka angå människans viktigaste angelägenheter, förhoppningar och förhållanden.“

Naturligtvis försiggingo dessa reformatoriska omdaningar icke utan stort motstånd från det katolska presterskapets sida. Dess både klokaste och kraftigaste målsman var biskop Brask i Linköping. Sjelf icke utan blick för kyrkans brister, ville han likväl att den kyrkoförbättring, hvars behöflighet han icke kunde förneka, skulle utgå från kyrkan sjelf, från påfven och prelaterne; en öfversättning af bibeln ansåg han i denna tidpunkt förenad med stora faror, "hvarföre" — yttrade han — "det varit bättre att Paulus blifvit bränder, än af hvar man känner." Likväl fann han det nödvändigt att låta sitt motståndsnit ledas af mycken försigtighet.

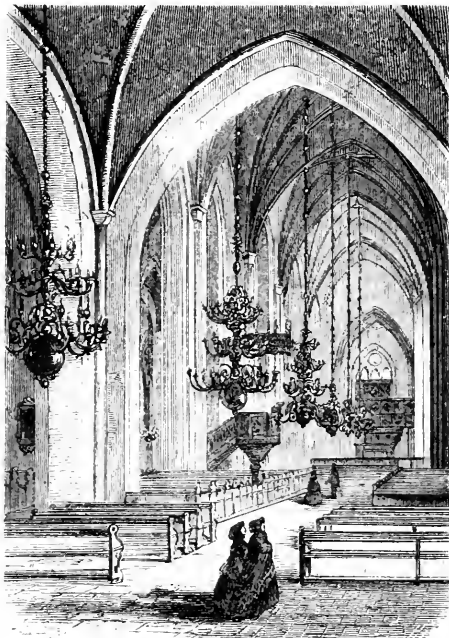
Utän undseende hade konung Gustaf bestraffat dem af det högre presterskapet, som af sin katolska ifver låtit förleda sig att svika sin pligt mot konung och fosterland. Vid Gustafs tillträde till regeringen voro ej mindre än fem af stiftet utan biskopar, och alla dessa platser hade konungen besatt med af honom sjelf utsedde män; till erkebiskop i Upsala hade han utnämnt domprosten i Westerås *Mäster Knut*; till biskop i Skara erkedjeknen derstädes *Magnus Haraldsson*, till biskop i Strengnäs domprosten *Magnus Sommar* samt i Westerås Sten Sture den yngres forne kansler *Peder Jakobsson Sunnanväder*. Hade Gustaf vid dessa val afsett att i de utnämnde finna trogna tjenare och medhjelpare, så visade förhållandena att han härutinnan misstagit sig. Med undantag af Magnus Sommar i Strengnäs uppträdde de alla mer eller mindre öppet mot konungens sträfvanden, men blefvo ej heller utan sitt straff, såsom vi längre fram skola berätta.

Alla tecken tydde alltså på att prelaternas välde i Sverige närmade sig sitt slut, och det sista afgörande slaget lät ej länge vänta på sig. Trefaldighetssöndagen den 16 Juni 1527 hade konungen till *Westerås* utlyst en

riksdag, hvarvid han hemligen anbefalt ridderskapet och adeln att komma manstarka och väl beväpnade. Redan före riksdagens början hade Gustaf låtit förstå hvad han hade i sinnet, då han vid det gästbud, han för ständerna tillställt, så anordnat platserna, att biskoparne, som förut varit vana att sitta främst, fingo sig platser

anvisade efter de förnämsta af adeln. Denna antydning uppfattades ock som sig borde af de närvarande prelaterne; inom lyckta dörrar uppsattes af dem en skriftlig och besegrad försäkran om gemensamt försvar, som dock blef utan verkan och först femton år derefter återfans, då den till konungen öfverlemnades.

I dominikanerklostrets samlings-sal församlades ständerna. Konungens kansler

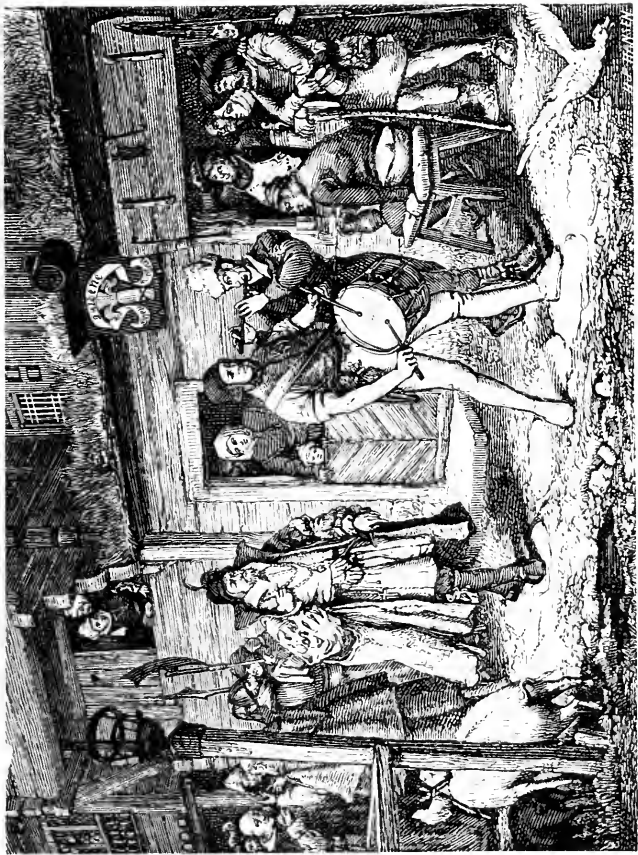

11. Westerås domkyrka, inre.

Laurentius Andreæ öppnade riksdagen med ett af konungen uppsatt tal, deri han i skarpa ordalag förevitade allmänheten de falska rykten, som om honom utspriddes och redogjorde för sitt förhållande, tilläggande, att "då han icke vet sig hafva gifvit anledning till något obestånd, men ändock det ena förräderiet efter det andra stämplas mot honom, så att han aldrig kan förvänta någon rolighet i riket, så hade han orsak att begära, såsom han ock gjorde, att blifva

qvitt regementet, så att riket måtte besörjas med en annan herre, som dertill bättre lämpa och lycka hafva kan.“ I de i 4 punkter framställda klagomål, dem konungen, äfven om han skulle nedlägga regeringen, ansåg för regeringens och rikets bestånd nödvändigt att få afhjelpna, nämnes att *kronans årliga inkomster icke öfverstiga 24,000 mark, medan utgifterna uppgå till 50,000, att större delen af ridderskapets egendom kommit under kyrkor och kloster, och att de alla deremot ville hafva förläningar af kronan, som intet hade att gifva m. m.* Härpå svarade biskop Brask, det de andlige af sin egendom intet kunde afstå utan samtycke af påfven, som anbefalt dem hafva allt i förvar. På konungens fråga till ridderskapet, om de funno detta rätt svaradt, tog Ture Jönsson (Tre Rosor) till ordet, sägande, det han icke kunde förstå annat, än att detta var på det nogaste rätt taladt, om också icke tillfyllest i alla punkter. “Om så är,” sade konungen förtörnad, “hafve vi icke lust att längre vara eder konung. Nog hade vi förmodat af eder annat svar. Men nu förundrar det oss icke, att allmogen är galen och bevisar oss all olydnad, harm och förtret, när de hafva så goda tillskyndare. Vi måste dagligen draga mer arbete och bekymmer än någon af eder vet, både uti in- och utländska saker, för det vi skola hetas vara edert hufvud och konung. Ändock viljen I sätta öfver oss både munkar och prester och alla påfvens kreatur; alla viljen I döma och mästra oss. Men på sådant sätt kan ingen vara eder konung, icke den värste i helvetet, mycket mindre någon menniska. Derföre skolen I vara betänkte att redligen lösa oss ut här af riket; när så skett, lofva vi eder att vi vilja draga vår kos af riket och aldrig komma här mer igen.” Tårar utbrusto ur konungens ögon, han steg hastigt upp och gick tillbaka till slottet.

Alla sutto förstummade. “Dragen öfverens, I gode män,” började slutligen kanslern, “och rådslån visliga, bedjande Gud om råd, ty här är en hög sak för handen.” Men ingen visste råd, blott Ture Jönsson, som vid hemgåendet lät slå på trumma för sig, försäkrande det “ingen af honom skulle göra en hedning, Luther eller kättare.”

Herr Ture Jönsson (Tre Rosor) återvänder från riksmötet i Vesterås
Efter teckning af GEORG V. ROSEN.

Konungen sökte emellertid i sina bepröfvade vänners sällskap i gästbudsglädje under skämt och glamqväfva oron i sin själ. Två dagar förgingo, innan man bland ständerna kom till något beslut. Slutligen på tredje dagen sändes *Laurentius Andreae* och *Olaus Petri* å ständernas vägnar att söka vinna konungens nåd, men förgäfves; bestörtningen blef nu allmän. Riksrådet *Knut Andersson* och biskopen i Strengnäs *Magnus Sommar* utsågos att för andra gången framföra ständernas bön, men de fingo samma svar. Den ene efter den andre gick att söka blidka konungen, men allt hvad de förmodade utverka, var hans löfte att följande dagen infinna sig i klostersalen.

Med vörndadsfull undergifvenhet blef han vid sitt inträde här mottagen. Alla bönföllo att han skulle återtaga kronan, alla svuro honom förnyad trohet, och riksdagsbeslutet, affattadt midsommardagen den 24 Juni, var helt och hållet efter konungens önskan. "Alla rikets inbyggare skulle enhälligt hjälpa att dämpa de uppror, elaka rykten och obestånd, som i någon del af riket uppkomma kunde. — Kronans otillräckliga inkomster skulle upprättas med biskoparnes, kanikernes, domkyrkornas och klostrens räntor; biskoparne skulle ock till konungen öfverantvarda de slott och fästen, de nu innehade, och konungen skulle bestämma deras inkomster; de skulle icke rida med flere karlar, än konungen dem föresatte," ty en herremans inkomster den tiden bestämdes efter antalet af hans beväpnade följe. Till ridderskapets upphjelpande skulle de gods och hemman, som deras fäder eller förfäder allt ifrån Karl Knutssons räfst 1454 skänkt till kyrkor och kloster, återlemnas till de rätta arfvingarne. Guds rena ord skulle i alla rikets kyrkor fritt predikas."

Till detta beslut, benämndt *Westerås Recess*, fogades särskilda bestämmelser rörande kyrkans nya ställning, hvilka kallades *Westerås Ordinantia* och innehöllo: "att biskoparne och domkyrkorna skulle till konungen öfverlemna register å all deras inkomst i tionde, penningar, smör, jern, m. m.; — att till presterliga embeten egde konungen ensam utnämningrätt — att presterskapet skulle i verldsliga mål svara för verldslig domstol; samt

att evangelium skulle läsas i alla skolestugor, "efter de ju kristliga skolor äro."

Så hade, efter fyrahundraårig tillvaro, prestadömet välde ramlat i Sverige. Biskoparne underskrefvo ej riksdagsbeslutet med de öfriga ständerna, utan afläto ett särskilt betänkande, att de voro tillfreds, "ehuru rika eller fattiga Hans Nåde ville hafva dem."

Till följd af Westerås riksdagsbeslut satte sig konungen genast i besittning af biskoparnes slott och vände sig först till biskoparne i Skara och Strengnäs, affördrande den förre *Leckö*, den senare *Tynnelsö*. Båda svarade undfallande, hvilket väl behagade konungen, så att han lofvade, det mycket skulle komma dem till godo, så länge de lefde. Biskop Brask "ville intet svar gifva." Ture Jönsson bad för honom, att han i anseende till sin höga ålder måtte få behålla *Munkeboda* i sin lifstid. Konungen vägrade, och biskopens hofmän, 40 till antalet, framkallades att aflägga ed till konungen. *Grönsö*, biskoparnes i Westerås gamla borg, hade konungen redan under kriget mot Kristian tagit i besittning. Med undantag af slotten, fingo biskoparne, domkyrkorna och prelaterne åtminstone tills vidare behålla sina inkomster, mot aflåtande af en viss årlig ränta till konungen. Biskopen i Linköping skulle betala 1,500 danska mark, $\frac{1}{2}$ läst smör och $\frac{1}{2}$ läst honung, biskopen i Skara 1,000 mark och fyra korgar norrlandslax, domkyrkan och kapitlet i Linköping 800 mark o. s. v. *).

De rent kyrkliga förhållandena ordnades två år senare (1529) på ett möte i *Örebro*. Särskildt lade konung Gustaf stor vikt vid att erhålla dugliga och kunniga prester till att rätt leda folket **). Med välberäknad

*) Huru många hemman och gårdar, som inalles afhändes kyrkan, har man numera svårt att säga, dock är det visst, att antalet genom *fortsatt indragning* blef ganska betydligt och man beräknar att summan uppgår till 20,000.

***) Hans egna ord i detta fall äro betecknande för hans uppfattning: »han ville icke förneka dugliga prester att njuta deras goda och nödortfiga underhåll. Men de andre onyttige late bukar, som voro försumlige i Herrans vingård och hvarken med predikande eller skrivande tjente församlingen, de der blott dugde till att utan förstånd sjuuga och vråla i kyrkor och kloster, dem borde man utmönstra och intet underhåll gifva.»

klokhed afskaffade han af det gamla endast så mycket, som var rent af skadligt att bibehålla, medan det öfriga fick kvarstå åtminstone tills vidare; understundom lemnades åt församlingarnes eget val att antaga mer eller mindre af de nya förändringarne. Härigenom uppstodo en mängd olikheter inom det kyrkliga området, hvilka först långt in i en senare tid kunde bringas till likformighet och enhet.

Den kyrkliga reduktionen omfattade egentligen blott det högre presterskapet. De underordnade medlemmarna af ståndet bibehöllos deremot vid sin förra rätt. Det saknas till och med ej exempel på att der allmogen ville innehålla utlagorna till presten, Gustaf trädde emellan, förklarande att bönderna icke skulle så uppfatta konungens mening, som vore de genom Westerås riksdagsbeslut befriade från alla utskylder till presterskapet. *”Icke alla sedvänjor skulle bortläggas, utan allenast de onda, och de goda behållas, på det hvar och en måtte rätt och skäl vederfaras.”*

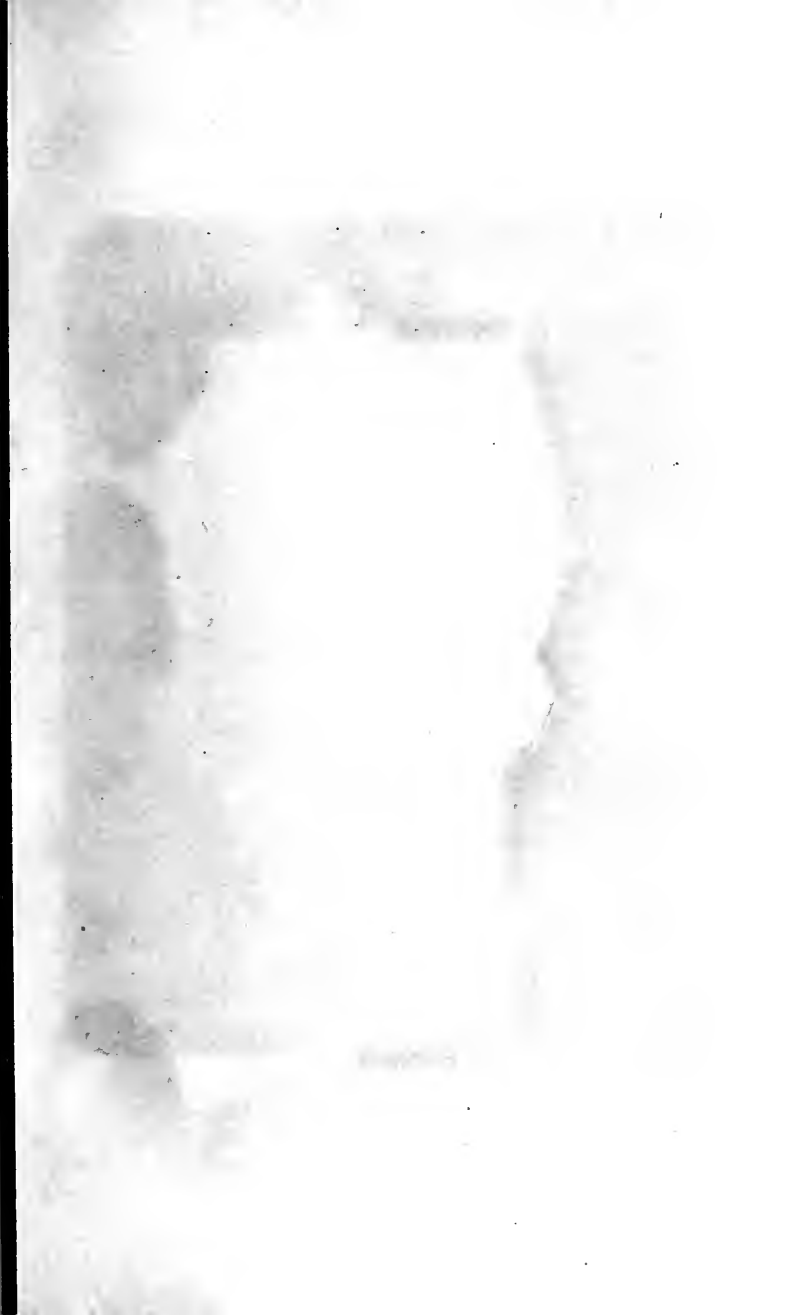
Sedan Gustaf genom fredsfördrag med Danmark, Lübeck och Ryssland vunnit friare händer för utöfningen af sin makt, förmärkes hos honom en afgjord benägenhet att utan intrång af andra regera på egen hand. I sammanhang härmed inträffade en betydelsefull brytning mellan konungen och de män, som i första hand medverkat till den timade religionsförändringen. I stället inkallade han ett par utlänningar, hvilka genom att klokt begagna sig af konungens missnöje med reformationens gång samt hans önskan att bringa statsväsendet på en ordnad fot, erhöilo stort inflytande. De voro *Konradus Peutinger* eller *Konrad von Pyhy* och *Georg Norman*, hvilken senare, försedd med goda vitsord från Luther och Melancthon, antogs till lärare för konungens äldste son, prins *Erik*. Båda voro män med stor förmåga och omfattande kunskaper, men saknade såsom utlänningar både kännedom om och ett djupare intresse för sitt nya fädernesland. Emellertid utnämndes Norman till hela svenska kyrkans öfverhufvud med titel *Ordinator* eller *Superintendent*, en helt ny kyrkoförfattning efter utländskt mönster var hans verk; men som hela denna anordning icke alls passade för svenska förhållanden, blef dess tillvaro icke lång. Likväl bi-

behöll Norman i motsats till de andra utländska gunstlingarna under hela sin lifstid Gustafs förtroende och afled några år före konungen (1553). Pyhy förordnades till konungens *öfverste kansler* och *sekrete regeringsråd* och sökte i denna egenskap införa en ny förvaltningsordning, hvilken lika litet som Normans kyrkoreformer lyckades slå rötter i svensk jord. Pyhy ådrog sig snart konung Gustafs synnerliga misshag. År 1542 afsänd på en beskickning till Frankrike blef han efter återkomsten för lättsinnigt och oredligt förfarande insatt i fängelse på Westerås slott, der han slutade sina dagar.

4. Konung Gustafs inre styrelse. Arfföreningen.

Sedan konung Gustaf genom sin seger öfver Kristian den andre räddat Sverige från Unionens faror och utländskt förtryck, sedan han genom reformationen och indragningen af de andliges alltför stora egendom förskaffat svenska folket andlig sjelfständighet och kronan en behöflig förbättring i inkomster; och vidare sedan han genom en i förvaltningens alla grenar omfattande klok och omtänksam styrelse stadgat sitt anseende hos folket, och oron i sinnena lagt sig — med ett ord, sedan en ömsesidig noggrann kännedom om hvarandras afsigter och sträfvanden sammanfört konung och folk, blef det bådas önskan, att genom en stadgad tronföljd fästa kronan vid Gustafs konungsliga ätt. Förslaget härom, först fattadt och godkänt på en herredag i Örebro 1540, stadfästes sedermera på riksdagen i *Westerås* af samtliga ständerna den 9 januari 1544. Kronan blef härigenom *ärftlig* bland konung Gustafs manliga afkomma och Sverige för all tid gjordt till ett *arfrike*.

Så var det stora verket fulländadt, hvarpå konung Gustaf i mer än tjugo år oförtrutet arbetat. Ur detta arbete framgick en ny tid med nya förhållanden i både kyrka och stat: den andliga och verldsliga trældomens ök var afkastadt, Sverige var vordet ett fritt, sjelfständigt och mäktigt rike, aktadt af sina grannar, och med

Gustaf Vasa och de motspänstige prelaterna.

Efter tulla af C. G. HELLQVIST.

en ny bana för sig öppnad till framtida förkofran i alla riktningar. Det hade icke varit för stunden utan för framtiden som Gustaf Wasa arbetade; "hans verksamhet," säger Geijer, "gäller för många åldrar."

Men i hvad mån förmådde samtiden att fatta de stora idéer, som arbetade i Gustaf Wasas själ? Detta folk, hvarom konungen sjelf vittnar, att "det var styfsint, men för storverk fallet," i hvad mån förmådde det finna sig i de stora förändringarna och underkasta sig nya förhållanden, hvilka ej så sällan syntes bära egenmäktighetens prägel? Underkastelsen skedde visst ej obetingadt, derom vittna de uppror, som Gustaf under sin regering hade att bekämpa, — men på öfvertygelsens väg — den enda som förde till målet, blef dock segern till slut på hans sida; saken var den, att konung Gustaf kände sitt folk och uti den konst, som Geijer kallar konungakonst, — var han mästare. Sällan har väl någon med större kraft och framgång använt våltalighetens, ordets eller pennans makt för att leda massor efter sin vilja.

Det var i synnerhet religionsförändringen, som en tid väckte anstöt och missnöje hos allmogen. Presterskapet var härvid ej heller villigt att lugna sinnena, utan tvärtom att komma ondt åstad; det katolska genom att underblåsa missnöjet, och det lutherska genom att uppreta och förbittra medelst alltför brådstörtade åtgärder, ett ovist nit och en stötande ofördragsamhet. Det första af de mot Gustaf anstiftade *upproren* — *det i Dalarne 1525*, var framkalladt genom stämplingar af den utaf konungen sjelf utnämnde biskopen i Westerås *Petrus Jacobi* eller *Peder Sunnaväder*. Förtörnad öfver konungens tilltag att lägga skatt på presterskapet, skref han till Dalarne upproriska bref, som konungens fogdar uppsnappade och öfversände till konungen. Åtföljd af några rådsherrar red Gustaf till Westerås, framlade brefven i domkapitlet och begärde riksrådens dom öfver Sunnaväder. Domen lydde på afsättning från biskopsembetet och drabbade jemväl den nyss utnämnde erkebiskopen i Upsala *Mäster Knut*, som mycket ilfrigt tagit sin embetsbroder i försvar. Båda begåfvo sig nu upp till Dalarne, att hos der varande lättrogna och lättörda allmoge stämpla

och uppreta sinnesstämningen mot Gustaf. Till en början vunno de ej det medhåll, de påräknat, hvarför de flydde till Norge. Men Dalkarlarne sände trotsiga och hotande skrivelser till Gustaf, som fann sig föranlåten att på Tuna landsting 1525 ingå en förlikning, den de likväl följande året åter bröto, vägrande att betala den af konungen till gäldande af rikets skuld utskrifna gärderna, hvarom konungen sjelf uppmanar sina fogdar, att de skulle "underhandla med den menige man, så att de låta sig beveka." Om Dalkarlarne och deras medhållare Helsingarne säger konungen vid samma tid, att "de låta sig finna med det ena förrädiska stycket efter det andra, försvarande hos sig en skalk och veterlig tjuf."

Emellertid fann sig erkebiskop Olof i Trondhjem nödsakad att utlemna de begge prelaterna, hvilka efter en föregående skymflig behandling halshöggos, Peder Sunnanväder i Upsala och Mäster Knut i Stockholm 1527. Det upprorsfrö de utsått i Dalarne hade dock skjutit djupa rötter. En bonddräng vid namn *Jöns*, kallad Daljunkaren, hade af Peder Sunnanväder, hvilken, såsom vi förut nämnt, varit Sten Sture den yngres kansler, erhållit åtskilliga upplysningar om Stureska huset. Denne uppträdde i Dalarne och utgaf sig för att vara deras älskade Sten Stures son *Nils*, med hvilken han torde egt någon likhet. Uttydande till det värsta konung Gustafs rogeringsåtgärder, i synnerhet hvad som gälde kyrkan och tron, förstod han att vinna sinnena i det redan i jäsning varande Dalarne. Djerf af medgången drog han in i Norge, gifte sig med en adlig jungfru samt återkom till Dalarne, der upproret utbröt i full låga. Trots de faror, som hotade, utlyste konungen och afhöll riksdagen i Westerås; men så fort denna var lyktad var det Gustafs tid att handla. Han stämde dalallmogen till ting på *Tuna hed*, der han ock sjelf infann sig, men i spetsen för tolftusen krigsmän. Omringade af krigsfolket och med fältstyckena riktade emot sig måste Dalkarlarne först afhöra skrivelser från menige man öfver hela riket "nedanför Dalelagen", der man förebrådde dem deras "skalkhet", och derefter ett ljungande tal å konungens vägnar af riksrådet *Måns Bryntesson*.

De förnämsta upprorsstiftarne utlemnades frivilligt och blefvo efter hållen ransakning på stället halshuggna. Konungen förklarade sig vilja, att räddhågan skulle komma till många, men straffet till få, hvarför de öfrige "på goda mäns förböner" erhöilo nåd. Daljunkaren som undkommit till Tyskland, blef i Rostock halshuggen för en stöld, fyrtio mark penningar, hvilken han begått innan han lemnade Sverige.

Så slutade det *andra Dalupproret*. "Man begynte märka" — säger Geijer — "med hvem man hade att göra och gjorde sig likväl svårligen ännu begrepp om hela den djerfhet, som hos Gustaf vanligen slag på slag utvecklade sig allt efter motståndet och omständigheterna ur en till utseendet lugn och till och med eftergifvande början. Ty öfver allt, der ej högsta nöden fordrade, har han så begynt, och öfver allt har han gått längre än sjelfva hans motståndare anade. Det är tecknet på de själar, i hvilka en oupptäckt framtid lefver."

De raskt på hvarandra följande händelserna, kloster-, kyrko- och biskopsgodsens indragning, de båda biskoparnes afsättning och aflifvande, utgjorde en kraftig maning för de öfriga att ej motsätta sig konungens vilja. Biskop Brask, det katolska prestväldets starkaste försvarare lemnade, under förevändning af en visitationsresa till Gotland, som den tiden hörde till Linköpings stift, riket och begaf sig till *Danzig*, dit Mäster Knuts efterträdare på erkebiskopsstolen, den lärde men fåfänge *Johannes Magnus* redan förut tagit sin tillflykt*).

Men äfven bland de verldsliga herrarne funnos flere, som, vidhängande det gamla, dels öppet dels hemligt motsatte sig den nya tiden och de af konungen införda förändringar, hufvudsakligen i de kyrkliga förhållandena. En bland dessa var Ture Jönsson (Tre Rosor). Hans uppenbara motstånd hade blifvit brutet

*) Johannes Magnus, född i Sverige, hade i många år uppehållit sig i Rom och kom tillbaka till fäderneslandet, der han af Gustaf mottogs med mycken välvilja. Efter den afsatte Mäster Knut nämnd till erkebiskop, stötte han sig genom sitt anspråksfulla uppträdande med konungen, som afsatte honom och, under form af en beskickning, landsförvisade honom till Polen. Han afled i Italien 1544. Biskop Brask dog i Lenda kloster i Posen 1539.

på riksdagen i Westerås; han tog derefter sin tillflykt till hemliga stämplingar. I Westergötland, der han var lagman och den mäktigaste man i landskapet, samman kallade han allmogen till ett möte å *Larfs hed*, der han och biskopen i Skara *Magnus Haraldsson* (Strömfelt) med flere sammansvurna herrar sökte med upproriska tal uppvigla menigheten. Denna hade redan förut erhållit varnande bref från andra landskap, hvarföre bönderna på Ture Jönssons uppmaning att välja en annan konung, svarade, det de ville vidblifva den trohet, de svurit konung Gustaf. Förskräckte flydde Ture Jönsson och biskopen ur riket. De andra vestgötaherrarne, som varit inblandade i stämplingarna men ej begagnade detta räddningsmedel, blefvo genom sina egenhändiga bref röjda, öfverbevisade och tvenne af dem afrättade i Stockholm, nämligen den tillämnade konungen *Måns Bryntesson* Liliehök samt *Nils Olofsson* Winge.

Man skulle väl tro, att den stränghet, med hvilken konung Gustaf dämpade det andra Dalupproret, borde ha varit Dalkarlarne en allvarsam minnesbeta för framtiden; men så blef ej fallet. Ännu en gång måste han på detta styfsinta folk använda sin oböjliga herrskaremakt, innan Dalarne blef en lydig landsända.

För att afbördä en del af den tryckande skulden till Lübeckarne hade konungen på stämmor och möten öfverenskommit med allmogen, att en eller ett par af de öfverflödiga klockorna skulle tagas från hvarje kyrka, för att med metallen betala skulden. I alla andra landskap ingick man temligen villigt härpå, men ej så i Dalarne. En del klockor hade likväl redan blifvit aflemnade till konungens tjenstemän, då Dalkarlarne ändrade mening. Mangrannt tågade de ned till *Westerås* och återtogo under konungens ögon sina klockor. "De ville ej mer," sade de, "låta sig kättas i ring såsom på Tuna gårde; att komma öfver elfven vid Brunbäck, utan Dalkarlarnes samtycke hade ingen rikets herre och konung förr vågat; Gustaf skulle ej heller komma in i landet utan legd eller med större följe än de sjelfve bestämde; inga andra embetsmän ville de lida ibland sig än dem, till hvilkas tillsättning de sjelfva samtyckt och som ibland dem voro infödda." — Konungen yttrade härom, att det

vore nu Dalkarlarnes tid, men hans tid skulle också komma. Han utnämnde emellertid en af hufvudanförarne för upproret till sin befallningsman i Dalarne.

Det var farhågorna för Kristian den andre, som gjorde denna Gustafs varsamhet nödvändig. Men sedan han tillbakaslagit Kristians anfall, var han icke längre den milde konungen, som såg genom finger med upproriska undersåtars förmätna tilltag. Med ljungande vrede stod han ånyo i Dalarne och strängt var det straff, som träffade de uppstudsige Dalkarlarne. Desse hade åter börjat förhålla sig stilla. Konungens tillfälliga eftergifvenhet hade gjort dem säkra och med gästabud firades den återvunna sjelfständigheten. Men långvarig blef ej den ljufva säkerhetssönnen. Menigheten sammankallades att möta konungen vid *Kopparberget*, och liksom på Tuna hed slog krigsfolket en ring omkring de upproriske. Konungen sporde dem till, om de mindes hvad de för sex år sedan lofvat, och om de trodde att de skulle så leka med honom hvarje år. Men detta var sista leken. Dalarne skulle blifva en lydig landsända eller ock skulle hvarken hund eller hane höras i dessa bygder. Hvar vore det landamärke som deras konung, ej skulle få öfverstiga? Anstode det dem såsom undersåtar att så mästra sin öfverhet?

Efter detta tal, som Dalkarlarne knäböjande måste afhöra, uppmanades de att utlemna upphofsmännen till upproret, hvilket ock skedde. Fem af dem blefvo på stället afrättade, och af de öfrige, som fördes fängslade till Stockholm, gingo följande året tre till döden, bland dem den oss förut bekante Anders Persson på Rankhyttan.

I hela Gustafs förhållande till sitt folk är det hans egen personlighet som öfver allt ingriper och gör sig gällande. Alla bref till landsorterna äro af honom sjelf uppsatta; ofta höll han vid marknader och andra tillfällen samtal med allmogen, då han uppträder och i sitt vanliga egendomligt kraftiga språk förmanar, upplyser och undervisar menigheten i såväl kyrkans och statens angelägenheter som beträffande dess enskildaste bestyr.

Härstammande från en af rikets förnämsta ätter och genom sina giftermål befryndad med de rikaste slägterna

på sin tid, var och förblef han i sitt enskilda lif herremannen och godsegaren under konungakronan. På sina gods i alla delar af riket drifver han jordbruket i stor skala, idkar bergsbruk och handel, i det allt vårdas och tillses af honom personligen. Han är här som i så många andra hänseenden sitt folks föresyn och lärare, men han fordrar ock, att hans uppmaningar skola efterkommas och åtlydas. I allmänhet är det svårt att skilja emellan konung Gustafs *uppmaningar* och *förmaningar* samt hans *befallningar*. Han har vanligen begynt med de förra och slutat med de senare. Äfvenledes synas hans åtgärder i allt som angår landets näringar utgångna från den föreställningen, att all jord, alla strömdrag, skogar och allmänningar ursprungligen varit kronans tillhörighet. Deraf händer det till och med att åboar på skattehemman, som ej väl vårda hemmanet, helt enkelt derifrån vråkas. Om skattebönderna i Upland skrifver konungen, "att de låta sig tycka, efter de äro med lagligt arf, köp eller eljest komme till slika skattehemman, måga de väl fara med dem huru dem godt synes; der svare vi så till, att så länge de hålla sådana kronans hemman med laga byggningar och andra nödtorfter, så måga de väl höra dem till; men när detta icke sker, så höra de oss och Sveriges krona till." På smålandsböndernas klagomål, att konungens fogdar med dem hålla hysesyn, svarar konungen: "Så mene vi, att det måtte vara oss, såsom rikens herre, efterlåtet att hålla hysesyn med skattebönderna, såsom det adeln efterlåtet är med deras landbor." "För husröta må väl ock räknas," skrifver han, "när de låtit skog växa i ängen och illa dikat och farit med åkern; vi låta oss på kronans vägnar med sådant ingalunda nöja."

I allt främjande och åsyftande sitt rikets välfärd, om han ock derföre någon gång uppoffrade den enskildes förmenta eller verkliga rätt, är konung Gustaf i förhållandet till sitt folk närmast att likna vid en fader, som ömsom med stränghet, ömsom med mildhet leder sina barn. Att desse ej alltid med välbehag upptogo hans mäktiga styrelseåtgärder, derom lemna de med stränghet kufvade Dala- och Vestgöta-upproren ett intyg. Men ännu återstod för Gustaf ett det svåraste af dem alla,

det småländska upproret, eller den s. k. *Dackefejden*, 1542—1543.

En småländsk bonde, *Nils Dacke*, hade för ett begånget mord blifvit dömd till döden, men fått försona sitt brott med böter, som medtogo hela hans egendom. Då denna ej räckte till blef han kvarhållen i sina bojar på Kalmar slott, men lyckades slutligen att fly, då han sällade sig till tjufbanden, som svärmade på gränsskogarne mellan Varend och Bleking. Redan innan Dacken slöt sig till de missnöjde, hade upproret utbrutit; men i honom erhöll det först en skicklig ledare. Han hopsamlade bönderna och började med dem tåga omkring bygden under våldförande af andras lif och egendom. Adelsmännens gårdar plundrades; samma öde träffade prester, länsmän och rikare bönder, som kallades *herrehycklare*. Konungens krigsfolk besegrades genom böndernas krigssätt att lägga sig i bakhåll i skogarne och öfverfalla mindre hopar, som skilt sig från hufvudstyrkan, men när denna nalkades, "liksom ulfven" springa till skogs igen. Främmande furstar bland Gustafs fiender gifvo sig i underhandlingar med Dacken; Östergötland och andra landskap visade tydliga tecken till oro och Gustaf, allvarligt bekymrad, tillrådde adelsmännen att inom de fasta slotten i hvarje landskap församla sin redbaraste egendom.

På försök erbjöd konungen de upproriska en vapenvila, hvarunder de skulle få anföra sina besvär. Denna antogs; bönderna aflemnade en klagoskrift i sjutton punkter och Dacke erbjöd sig att med två tusen hakeskyttar gå i konungens tjänst, om denne ville försäkra honom om sin nåd och åtskilliga andra fördelar. Men vintern derpå förnyades upproret värre än någonsin; bönderna belägrade Kalmar och Stegeborg och slog ånyo konungens trupper, Då inryckte på en gång tre härar i Småland: hufvudstyrkan påträffade bondehären vid sjön Åsunden och slog densamma i grund och det ena häradet efter det andra skyndade att begära nåd och nedlägga vapen. Till slut blefvo Smålänningarne så uppledsna på den ständiga oron och osäkerheten att de icke kunde lida Dackens anhängare ibland sig. Dacken blef af Gustafs

folk anträffad och enligt den vanligaste sägen genomskjuten med pilär på Rödeby skog i Blekinge somnaren 1543.

Ett så farligt uppror som Dackefejden hade naturligen icke uppstått utan giltiga skäl. Ett af dessa var den hårdhet och egennyttä, som, oaktadt alla konungens förbud, utöfvades af hans fogdar. "I rifve och slite af de arme stackars bönder," skrifver konungen till dem, "allt det de ega, ofta för en ringa sak, och när de så utarmade äro, hafva de ingen annan utväg än gifva sig från hus och hem, från hustrur och barn till skogstjufvarne." Ett annat skäl till missnöje var de af utlänningarne Norman och Pyhy införda förändringarna i förvaltningen och kyrkoväsendet, i förening med den kyrkliga reduktionen, såsom man kan se af Smälänningarnes klagomål under upproret; att kyrkor och kloster blifvit så utplundrade på sina "monstranser och prydnader" och allt hvad deras fäder och förfäder dit till Guds lof gifvit, så att det var snart "så ljuft att gå i en öde skog som i en kyrka." Kampen, hård och allvarlig, lärde Gustaf att för framtiden mer varsamt umgås med sitt folk; men den skänkte honom den lugnaden att till och med den del af den öfriga svenska allmogen, som förut varit mest benägen till uppror, nu uppträdde till hans försvar. Dalkarlarne t. ex. uttågade sjelfmant med 2,000 man och erbjödo sig till hans hjälp.

Konung Gustaf var trenne gånger gift. — Redan år 1526 hade rikets råd uppmanat honom att söka sig en gemål; men först 1531 förmälde han sig med *Katarina*, dotter af hertig Magnus af *Sachsen Lauenburg*, genom hvilket giftermål han blef svåger med konung Kristian den tredje i Danmark. År 1533 den 13 Dec. föddes prins *Erik*, enda barnet af detta äktenskap, som för öfrigt hvarken blef långvarigt eller var lyckligt. Den 23 Sept. 1536 dog drottning Katarina och redan året derefter förmälde sig konungen för andra gången med *Margareta Lejonhufvud*, dotter af den i Stockholmska blodbadet halshuggne riksrådet *Erik Abrahamsson* till Loholm och Ebba Eriksdotter Wase. Fröken Margareta var förut trolofvad med Sten Sture den yngres son *Svante*

Sture, en ädel, ridderlig man hvars trohet mot Gustaf mer än en gång blifvit pröfvad, och som äfven nu måste ge vika då konungen begärde hans trolofvades hand. Han blef sedermera gift med Margaretas syster *Märta* Leijonhufvud och sålunda sin konungs svåger. Gustafs andra äktenskap blef välsignadt med många barn och mycken huslig lycka. Af barnen voro tre söner: *Johan*, *Magnus* och *Karl*, af hvilka den förste och den siste blefvo Sveriges konungar; döttrarne (fem till antalet) blefvo alla förmälda med tyska furstar: äldsta dottern *Katarina* med grefve *Ezard* den andre af *Ostfriesland*, den andra *Cecilia* med markgreffen *Kristofer* af *Baden*, som den tiden var i svensk tjänst, *Anna* med pfalzgreffen till *Veldentz* *Georg Johan*, *Sofia* med hertig *Magnus* af *Sachsen-Lauenburg*, samt *Elisabeth* med hertig *Kristofer* af *Mecklenburg*. De kungliga barnen voro omsorgsfullt uppfostrade till arbetsamhet och enkla seder. Men som Gustaf hade bildat sig sjelf mest i livvets skola under de mest vexlande öden och derföre ofta förmärkte hvad honom brast i "bokliga konster", var han mycket angelägen om att hans söner skulle erhålla en grundlig bildning. Deras studier sträckte sig också vida utöfver det den tiden vanliga måttet. Hade Gustaf i den talrika kretsen af väl uppfostrade barn bygt ljusa förhoppningar för sin ålderdom, så försvann dock olyckligt nog denna glädje i den mån barnen växte upp. I synnerhet gjorde Erik sin fader på hans gamla dagar mycket bekymmer. På konungens förmaningar svarade han otåligt och lät icke otydligt förstå, att fadren ej borde skriva till tronföljaren så som till sina fogdar. Framför allt förbittrade Erik den gamles lefnadsafton genom sin envishet att fria till drottning *Elisabet* af England, ett förslag, som af den gamle konungen alltjemt ogillades. Kostsamma beskickningar affärdades den ena efter den andra, och utan den ringaste grund bygdes på det tilltänkta giftermålet de mest högtsväfvande förhoppningar — af alla utom konung^m Gustaf sjelf. När drottning *Elisabet* i ett aktningsfullt bref till den gamle konungen bad honom afråda Erik från vidare giftermålstankar, upptog denne det på det sätt, att konungen ej förstätt brefvet. "Du vänder dig in på en annan mening" — skrifver konun-

gen — "liksom vore oss drottningens bref icke rätt uttydt. Så hade vi, käre son, fast hellre sett, att du från sådan mening oss förskonat och oss din gamle fader icke föraktat. Ändock vi vilja bekänna, att vi icke äro så höglärde i det latinska tungomålet, som du kan vara, så hafva vi dock i vår tjänst dem som det väl förstå." — "Vore godt" — tillägger han, "att du betänkte din slägts och alla Sveriges innebyggares bästa, som hänger som på en silkestråd, och betraktade det kall, dig Sveriges innebyggare anförtrott efter vår dödliga afgang, så att du den ära och heder, som dig af ditt fädernesland bevisad är, ville som en ärlig furste lägga på sinnet." Men ännu var måttet ej rågad af den gamle konungens bekymmer för sin äldste son. Vid sin äldsta syster Katarinas bröllop med grefve Ezard af Ostfriesland, upptäckte Erik en kärlekshandel mellan brudgummens broder grefve *Johan* och sin syster *Cecilia*, lika ryktbar för sin ovanliga skönhet som sedermera för sitt lättsinniga och utsväfvande lefnadssätt. Grefven skickades fängslad till konungen, som tog saken strängt men klagade att han här kallats till råds som en skördeman till en uppskuren åker: "Sjelf hade Erik denna besvärliga handel landskunnig gjort, sig sjelf och hela sin släkt till förkleining och försmädelse." "Käre son Erik," skrifver ock konungen i ett af sina bref, "du skickar oss mångahanda skrifvelser, men med hvad glädje vi dem läsa kunne, det vet den allsmäktige Gud. För Guds Sons död och pina och för den sonliga kärlek och lydnad, alla fromma barn böra hafva till sina föräldrar, afstå dock från det martyrium, hvarmed du oss, din fattige gamle fader, belastar och plågar."

Men ej blott Erik, åt hvilken fadren en gång till och med lär bestämt fängelset i stället för tronen, äfven *Johan*, hans mest älskade son, fylde mer än en gång fadrens hjerta med bekymmer. Båda dessa Gustafs söner, om hvilka *Messenius* säger, "att de ständigt kifvat, först om leksaker, sedan om län, slutligen om riket" — synas ha varit i hemligt förstånd med hvarandra mot sin gamle fader. Eriks plan var att genom ett giftermål med drottning *Elisabet* förvärfva Englands tron, och denna plan hade så intagit hans sinne, att han lem-

nar sin faders sista sjukbädd för att sjelf resa till England, ehuru han före fadrens död ej hann längre än till Elfsborg och derifrån skyndade tillbaka till Stockholm för att taga tronen i besittning. Johan som mera än Erik hade fadrens öra, understödde hos Gustaf Eriks vidt sväfvande planer på England, mot löfte om återtjenst. Denna skulle utgå på följande sätt: Mellan Svärdsriddarnes orden och Rysslands mäktige czar hade tvistigheter uppkommit, hvilka slutligen föranledde denna ordens fullkomliga upplösning. Af de länder, den innehade, hade stormästaren *Gotthard Kettler* behållit Kurland, därför erkännande polsk öfverhöghet; Lifland åter underkastade sig Polen, men ännu återstodo *Riga*, *Estland* och *Narva*, och för dessa länders besittning arbetade Ryssar, Polackar och Danskar. Här var således ett öppet fält för en ärelysten furstes vågsamma bearbetningar. Då Johan genom sin faders förordnande erhållit *Finland* till hertigdöme, tyckte han att han med bättre skäl än någon annan kunde eftersträfvat herraväldet öfver länderna på andra sidan Finska viken, en landtillökning, som Erik för alla Johans tjenester vid engelska frieriet icke borde missunna honom. För Gustafs klarseende öga voro dessa förslag, särskildt Eriks planer på England, icke blott oupphinneliga, utan dåraktiga och landsförderfliga.

Men öfver de halstarriga sönerna hade den åldrige konungen förlorat det mesta af sitt fadersvälde. Hans tron omgafs af sins emellan afundsamme, misstänksamme, mot hvarandra hätske, men för egen vinning smickrande anförvandter, hvilkas egennyttiga afsigter genomskådas och beklagas af den gamle konungen, som icke utan skäl med dystra aningar blickar mot Sveriges framtid. Det Sverige, som hans aftagande krafter påminde om att han snart skulle lemna, stod nu i en förut okänd blomstring. För de hopsparade skatterna hade han värfvat krigsfolk, så att han vid sin död hade en för den tiden ganska betydlig stående här. En ny och stark flotta var också ett af hans verk; vid hans tillträde till regeringen fans icke ett enda skepp i brukbart skick men vid hans död egde sjöförsvaret en mängd både större och mindre fartyg. Handeln, befriad från

hansestädernas tryckande herravälde, lät svenska flaggan svaja på främmande haf; landthandeln flyttades till städerna; för dessas uppkomst sörjdes på bästa sätt; landtmannanäringarna utvecklade sig under hans personliga föredöme, och omhuldades genom bref och förordningar på flerehanda vis. Till "de obygdade skogar och vildmarker i Norrlanden" uppmanade konungen till utflytningar, ty "Sveriges rike med Finland är, Gudi lof, så vidt begripet, att icke behof är att mycket söka efter utrymme till åker, äng och andra nyttiga egor." För bergshandteringen hade öppnats hittills osedda utsigter. *Sala* silfvergrufva hade blifvit friad från vatten och hennes afkastning ökats så, att den år 1548 uppgick till öfver 21,000 mark. *Fulu* eller *Stora Kopparbergs* grufva blef återupptagen, *Dannemora* grufvor, de förnämsta i riket, bearbetades med skickliga arbetare från Tyskland, *Stångjernsmidet* spreds öfver allt i riket från de af Gustaf sjelf anlagda hyttor och hamrar. Sågverk, som dittills i Sverige voro föga kända, hade först blifvit anlagda på Gustafs egna gårdar, och deras användning spridd icke allenast inom landet utan äfven i Norge. Skattläggningen af jorden förändrades så, att uppskattningen ej såsom förut beräknades efter *mantalet* utan efter *egoviddan*, hvarigenom den som egde mer, äfven fick betala mer, i stället att förut hvarje *fullsuten* jordegare betalade lika. I Westervik anlades ett konungen tillhörigt skeppsbyggeri, husslöjden uppmuntrades, bönderna förbjödos att nyttja "ondt rödt jern" för tillverkning af stål, "emedan deraf blifva dåliga liar." — Handeln uppmuntrades, Sveriges utrikes handel sysselsatte år 1559 62 skepp till 3,000 lästers drägtighet. Man utförde jern, spiror, master, öfriga trävaror, smör, talg, tran, lax, ål, hudar, bockar och hästar. — Allmänna vägar upptogos, för att sedan "på menige mans bekostnad och med deras tillhjälp rymmas och rödjas." — Äfven till den allmänna bildningen sträckte sig konungens omsorg; han uppmuntrar tidt och ofta sitt folk till förvärfvande af kunskaper, och underhåller på egen bekostnad ynglingar vid främmande lärosäten, då skolorna hemma i landet ej förmådde uppfylla sin bestämmelse. Okunnigheten var också i allmänhet ganska stor. Ståthållare och höfdingar måste hålla

en särskild person för att läsa och besvara konungens bref, emedan få af dem kunde göra det sjelfva. Föga bättre var det bestämdt med sedligheten. Presternas sätt att omfatta reformationen bestod mest deri, att de gifte sig med sina hushållerskor för att lagfästa de af dem födda barn. Upplösningen af de gamla kyrkliga förhållandena, innan det nya hunnit stadga sig, verkade i allmänhet ofördelaktigt på det husliga lifvet, i synnerhet var förhållandet beklagligt i gränsprovinserna. "De skifta hustrur, som de byta hästar," säger konungen, som sjelf ren i sina seder på allt sätt sökte motarbeta förderfvvet.

Många minnen finnas ännu i behåll, som vitna om huru Gustaf in i de minsta småsaker sökte undervisa, råda och uppmuntra sitt folk. "På denna tid," skrifver han till menige man i Upland, "måga både menniskor och kreatur om morgonen tidigt med god fred uppstå, och hvar och en gå glad till sitt arbete och näring. Edra drängar och pigor gå utan sorg, glädliga och fredliga ut i marken uppå deras arbete, sammalunda komma de om aftonen glädligen och med frid hem igen. Alla berg och dalar, åkrar och ängar stå nu öfver allt väl tillpydda. — Dock likväl (oaktadt friden, trefnaden och välmågan i hus och hem) ären I så otacksamme och förstockade, att I sådan frid och god tid för en synnerlig Guds gåfva och välsignelse ej bekänna vilje." Han talar derefter om, huru andra furstar och herrar tungt beskatta sina undersåtar, hvad han för rikets bästa af sitt kammar-gods utöst och förskingrat, huru litet han betungat sina undersåtar. tänkande "att de sjelfve någon tacksamhet tillbjuda skulle;" slutligen utdelar han några af sina ej ovanliga hushållsråd, att de skulle "plantera humlegårdar, bygga rior, dika åkrarne, rödja ängarne och ringa svinen."

Trots motståndet blef Gustafs oförtrutna verksamhet, hans landsfaderliga omsorg till slut af folket erkänd, och länge efter Gustafs död omtalades senare delen af hans regeringstid såsom den lyckligaste tid, man i Sverige mindes.

5. Gustaf Wasas sista dagar. — "Solen sjunker".

Under det konungen på allt sätt sökte sprida trefnad, lycka och förnöjsamhet i sina undersåtars hem, skockade sig bekymrens moln inom konungaborgen. Hans älskade Margareta, hon som så väl förstått att öfverse med hans fel, foga sig efter hans vilja och skingra sorgerna i hans dagliga lif, afled redan år 1551 på Tynnelsö slott. Gustaf klagar att han känner sig ensam i verlden. Men än en gång hoppades han finna hemlifvets behag i ett lyckligt äktenskap. Det var hans förra gemåls systerdotter den adertonåriga *Katarina Stenbock*, en dotter af riksrådet och ståthållaren i Westergötland *Gustaf Olofsson Stenbock* till Torpa och *Brita Lejonhufvud*, som Gustaf erbjöd att dela sin tron. Äktenskapet mötte till följe af den nära släktskapen mycket motstånd från presterskapets sida. "Det stridde mot Guds bud," sade de, och erkebiskopen *Laurentius Petri* sökte på allt sätt afvända konungens tankar från en så syndig förening. Men konungen stod fast, och bröllopet firades i Wadstena den 22 aug. 1552 *). Oaktadt sin ungdom gjorde den nya drottningen till sin uppgift att för sin åldrige make fylla hans trogna Margaretas plats och hon genomförde detta beslut på ett sätt, som beredt henne ett lika ädelt som aktadt minne.

Då konung Gustaf kände sin lefnads afton nalkas, kallade han ständerna att möta sig på en riksdag i

*) Man har ntsmyckat detta konungens frieri med en romantisk berättelse lik den, då Svante Sture för Gustafs skull måste uppoffra sin ungdomskärlek till Margareta Lejonhufvud, och beskrifvit huru den unge Gustaf Johansson (Tre Rosor), måste afsäga sig sin trolovade Katarinas hand och i stället gifva sig med hennes syster Cecilia. Senare forskningar hafva likväl ådagalagt, att hela denna romantiska historia är understucken. Gustaf Johansson var, då konungen friade till Katarina Stenbock, redan gift med Ingeborg Kristofersdotter (Röd), och det var först efter hennes död han trädde i äktenskap med Cecilia Stenbock.

Stockholm. Den 25 juni 1560 voro rikets ständer församlade på rikssalen. Den gamle konungen åtföljd af sina söner Erik, Johan, Magnus och Karl, inträdde och tog sin plats på tronen. Hertig Karl, den yngste af sönerna och då blott nio år gammal, stod vid fadrens knän, de öfriga stälde sig vid konungens venstra sida hvar efter sin ålder. I ett rörande tal tog Gustaf för

12. Konung Gustaf I.

sista gången afsked af sitt folk. Han tackade Gud som genom honom befriat Sverige från främmande välde. "Hvilken eller hvad man var jag," sade han, "att sätta mig upp emot en slik mäktig konung, som icke allenast regerade öfver tre konungariken, utan ock med den väldige Kejsar Karl den femte och de förnämsta furstar i Tyskland befryndad var. Men Gud har drifvit verket och gjort mig till sin undersman och varit min

tröst och hjälp i ett fyrtiåra regemente, hvars mödor skyndat mig med grå hår till grafven; väl kan jag mig förlikna vid konung David (här brusto honom tårar ur ögonen), hvilken Gud af en herde gjorde till en regerande herre öfver sitt folk. Icke kunde jag mig den äran föreställa, då jag i skog och öde fjell måste sticka mig undan för fiendernas blodtörstiga svärd. Nåd och välsignelse har både mig och eder rikligen vederfarits genom Guds sanna ords kunskap och genom timlig ymnighet som allestädes för ögonen är — Gudi dess lof! — dock vill jag ej sky att bekänna mina fel: hvad brist och svaghet som kunnat med mig vara uti regementet måtte I som trogne undersåtar öfverse och förlåta; jag vet väl att jag i mångas tanke varit en hård konung; dock varda de tider kommande, då Sveriges barn gerna skulle vilja rifva mig upp ur mullen om det i deras makt stode.“ — Till slut begärde han att ständerna ville godkänna hans testamente, och sedan detta blifvit uppläst, gilladt och besvuret, uppstod han, tackade dem som velat göra honom till en stamfader för Sveriges konungahus, öfverlemnade regeringen till sin son Erik, förmanade sina barn till endrägt, utsträckte välsignande sina händer och tog så afsked af sitt folk.

Sju veckor derefter, den 14 augusti, samma dag då Erik anträdde sin länge tillämnade resa till England, nedlades den gamle konungen på sotsängen af “en brännande skälfva och hetta samt med den sjukdomen diarrhea,” säger konungens bikt-fader, mäster Johannes, som tillika var hans läkare. Redan nyårsdagen samma år hade konungen yttrat: “Detta år blifver mitt sista; jag behöfver ej spådom af stjernorna, i min egen kropp har jag de planeter som säga mig, att min tid ej blifver lång.” När kanonskotten från slottsvallen förkunnade Eriks afresa, greps den arme fadren af en förskräcklig oro, och måste på eftermiddagen intaga sängen. När den tillkallade bikt-fadren började med ett tal om tålmodets nytta, bad konungen honom tiga och i stället gifva honom något som kunde hjälpa för en sjuk mage och hans liksom brinnande hufvud. Med djup rörelse befallde han att de för skuld insatte fogdarna skulle återfå friheten, tillsade de närvarande för alla förkunna att han

förlät sina fiender samt bad alla om förlåtelse, mot hvilka han hade brutit. Under de tre första veckorna talade han ofta och med ganska mycken styrka, förmanade sina söner och yttrade ofta: "menniska som människa, när skådespelet är allt äro vi alla lika." De trenne följande veckorna tillbragte han i tystnad men, som det tycktes,

13. Gustaf Wasas bildstod.

utan svåra plågor. Ofta lyfte han händerna som till bön. Hans drottning vek icke från hans sida. Natten till den 29 sept., den sista han lefde, låg han i en dödlik dvala, men på biktfadrens bön: "Tron I på Jesum Kristus och hören mitt tal, så gifver oss något tecken dertill," svarade konungen med hög röst "ja!" Detta var hans sista ord. Han afled den 29 sept. 1560

kl. 8 på morgonen. Hans lik nedsattes den 21 december samma år i det därför afsedda grafkor i Upsala domkyrka, der det ännu hvilar och som i vår tid blifvit smyckadt med väggmålningar visande de märkligaste uppträden i hans händelserika lif. Hans bildstod, gjuten af kanoner, tagna från Sveriges fiender, upprestes på Riddarhusorget i Stockholm och aftäcktes midsommaraftonen 1774 på 251:sta årsdagen af hans intåg i Stockholm. Den föreställer konung Gustaf, med fotsid mantel, lagerkrans på hufvudet och spira i hand, gående från Riddarhuset fram emot Slottet. På fotstycket läses en latinsk inskrift, som på svenska lyder:

ÅT GUSTAF ERIKSSON

FÄDERNESLANDETS, FRIHETENS, RELIGIONENS

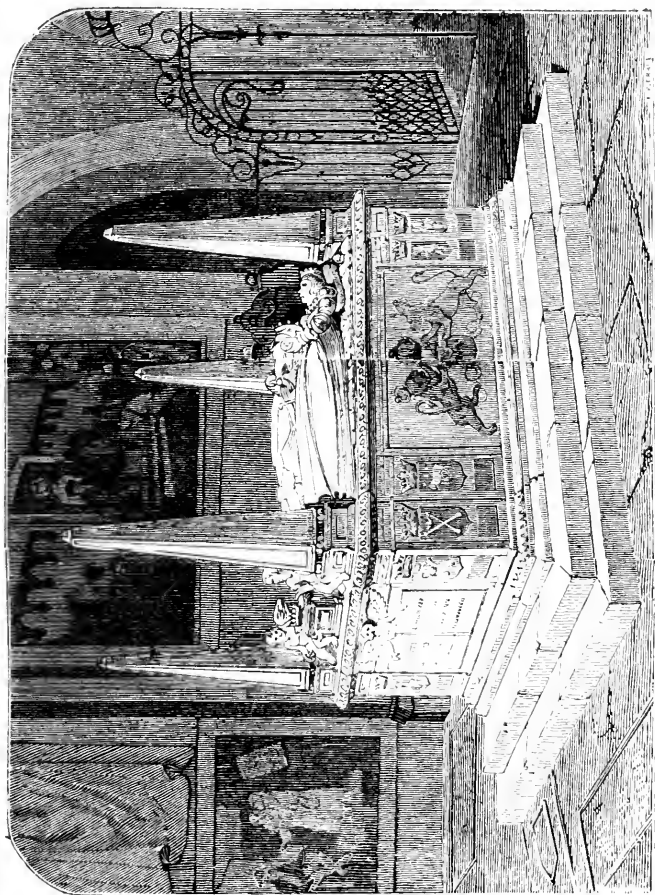
HÄMNARE OCH VÅRDARE,

FÖRST ÄDEL MEDBORGARE, SEDAN DEN BÄSTE KONUNG,

EGNADT AF RIDDESKAPET OCH ADELN ÅR 1773.

Till sin yttre menniska var Gustaf den förste af medelmåttig längd med ljust hår, långt vackert skägg, rak näsa, välformad mun, blomstrande kinder och så växt "som en konstrik målare bäst kunnat måla honom af." Han var vän af musik och kunde sjelf både spela och sjunga. Af naturen var han utrustad med ett ovanligt godt minne. Der han en gång färdats fram, mistog han sig aldrig om vägen, och i de bygder der han i sin ungdom vistats, mindes han ej blott byarnes utan äfven böndernas namn från den tiden. Till sina seder var han ren och i sitt äktenskapliga lefv. rne oförvitlig. Han var ock gudfruktig, om än hans höga ande var fri från all trälaktig fruktan, och öfver sin samtid stod han vida. Mäktigt har han ock för kommande tider ingripit i Sveriges öden. "Han har lefvat," säger Geijer, "för många släkten."

Ett föredöme för andra, var han det äfven i sitt husliga lif. Inom konungaborgen gick det alltid, då tid och omständigheter medgåfvo, muntert och gladt till. Hvarje dag efter middagen var en timme anslagen till dans och förströelser. Hvar annan eller hvar tredje dag red konungen ut med sina hofmän och fruntimmer på jagt eller

Gustavianska grafkoret i Upsala.

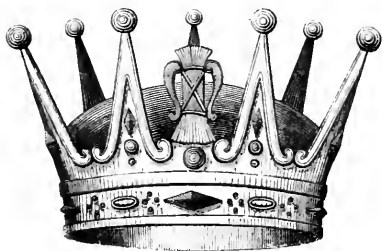
annan förlustelse. Hvarje vecka hölls en fäktskola, på det den unga adeln skulle få öfva sig såväl i fäktning som ock i andra krigiska idrotter. Belöningen för den segrande bestod i ringar eller perlkransar och första dansen med en "jungfru af hoffruntimet." Konung Gustaf höll gerna gästabud, och allting var då efter tidens sed rundligt tilltaget i både mat och dryck. År 1548 gjorde konungen på en gång fem bröllop på Stockholms slott, då hans svåger herr Sten Eriksson Lejonhufvud gifte sig med Ebba Månsdotter Lilliehök, hans systerson Per Brahe med Beata Stenbock, riksrådet Axel Bielke med Elsa Posse, riksrådet Karl Holgersson Gera med Kristina Nilsdotter Ferla, samt Klas Göransson Stjernsköld med Maria Nilsdotter Grip. År 1547 efter riksdagen i Strengnäs, då konung Gustafs anordning af län åt sönerna af ständerna blifvit gillad, tillstälde konungen ett stort gästabud på Gripsholm, hvartill han inbjudit rikets samtliga rådsherrar och "andre gode män." Drottning Margareta bar sjelf in konfektyrerna, Gustaf dryckesvarorna. Konungen drack herrarne till, bad dem göra sig lustiga och glada, tackade dem för att de erkänt hans söner för arfvingar till Sveriges krona och lofvade på deras vägnar, att de och deras barn efter dem städse skulle låta rikets män all gunst vederfaras och sjelfve bevisa sig som hulda, trogna och rättrådiga herrar. Gästabudet räckte i nära fjorton dagar.

Undersåtens lefnadssätt är vanligast en återspeglning i smått af lifvet och sederna i konungaborgen. Så var det äfven i konung Gustafs tid. Mycken enkelhet rådde i hvardagslag, prakt och öfverflöd vid högtidliga tillfällen. För bekvämlighet och trefnad inomhus gjordes i allmänhet ganska litet, och våra förfäders behof i detta fall voro icke stora. Möbleringen äfven i förnäma hus den tiden var enkel. Sängarne voro ännu som fordom väggfasta och mycket stora. De långa borden utefter väggarne och bakom dem de bastanta väggfasta bänkarne, i bästa fall af ek, voro ännu den enda möbleringen. De guldstickade mattorna utgjorde högtidsprydnader. Serveringen vid bordet var ej särdeles riklig. Alla rätterna vid gästabudet åtos på samma tallrikar, och knif, gaffel och sked måste hvarje gäst medföra. Blott dryckeskär-

len voro många och dyrbara. Man åt middag kl. 10, qvällsvard kl. 5, kl. 9 gick man till sängs, men steg bittida upp. Klädseln var dyrbar, men varaktig: mormor, mor och dotter buro ofta hvar efter annan samma helgdagsdrägt. Qvinnornas drägt tyckes något liknat nutidens: uppstruket hår, långa tätt åtsittande klädningar och höga spetskragar. Karlarne nytjade vida rockar, knäbyxor, håret kort och långt skägg. I de förnämares salar brunno talgljus, i den ringares hydda åter bestods intet annat ljus än det från torrvedsstickorna på spiselhällen. — Man gjorde äfven de längsta resor vanligen på hästryggen, vagnar brukades sällan och kunde knapt brukas i brist på farbara vägar. Den första täckta vagn infördes hit först i Johan den tredjes tid. Om bildningens tillstånd i landet hafva vi redan talat; att denna ej stod högt är ju naturligt, men i öppen ridderlighet och flärdlös enkelhet torde följande tider af Gustaf den förstes tidevarf hafva mycket att lära.

6. Erik och Johan.

Underrättelsen om fadrens död träffade Erik, stadd på resa i friareärender till England. Samma dag som den gamle konungen insjuknade, hade Erik under kano-

14. Hertiglig krona.

nernas dån lemnat Stockholms hamn; då dödsbudskapet mötte honom, var han kommen till Elfsborg. Om han haft några hemliga afsigter dolda bakom den uppgifna afsigten att resa till England, är ej lätt att säga. I *Elfsborg* låg

den rikt utrustade svenska flottan för sin nye herres räkning, och i Götaland hade han upptagit ett frivilligt sammanskott af flere tusen mark silfver, stort nog "för att föra ett måttligt krig." Sannolikt var det redan

nu fruktan för brodern hertig Johan, som gjorde att Erik ville på förhand försäkra sig mot alla möjligen inträffande händelser, likasom denna fruktan blef icke blott bestämmande för Eriks framtida öde utan kan anses som en ledtråd vid bedömandet af hans karaktersutveckling och handlingssätt i allmänhet.

Född 1533, var den unge konungen vid sin faders död tjugusju år gammal. Liksom alla konung Gustafs barn hade han fått en synnerligen vårdad uppfostran. Han var väl hemmastadd i språk och matematik, egde grundliga insigter och dermed följande frisinnade åsigter i religiösa frågor; var konstlärare och icke oskicklig i de sköna konsternas utöfning. Man eger ännu frihandsteckningar af honom, hvilka vitna om både anlag och förmåga; han skötte väl den tidens vanliga instrument, lutan, och om än hans skaldskap på senare tider icke utan skäl blifvit satt i tvifvelsmål, så har man ändock bevis för att han egde stor lätthet att uttrycka sina

15. Erik XIV.

tankar både i tal och skrift. Till hans olycka motsvarades ej dessa förträffliga egenskaper af den inre förädling, som ensam gör människan fullständig; fast heldre voro de mer ett skimmer, som möjligen bländade den ytliga betraktaren men ej gerna kunde ingifva det förtroende, den fasta tillit, som fordras af den djuptänkta granskaren, eller som inför efterverldens dom håller profvet. Olyckligt ock att detta i sig sjelf ljusa förstånd fördunklades af misstrons och vällustens onda makter, tills det

till slut omtöcknades af vansinnets mörka dimmor och nedsjönk i förtviflans natt, hvarur det löstes först af döden.

Vid underrättelsen om sin faders död beslöt Erik uppskjuta sin resa till England. Från Elfsborg återvände han till Stockholm, men resan upptog ej mindre än tvenne månader, ty hvar han färdades fram, hade han stämt folket sig till mötes och mottog af dem hyllningsed. Slutligen den 30 november höll han sitt högtidliga intåg i *Stockholm*.

Sällan har en konung mottagit regeringen under ljusare utsigter än Erik. Riket hade fred och vänskap med alla sina grannar; visserligen var efter Kristian den tredjes död och den unge konung Fredrik den andres tronbestigning i Danmark (1559) förhållandet till detta rike mer spändt än förut, enär den nye konungen upptagit tre kronor i danska riksvapnet, yttrande att den som förmådde derur utskrapa dem, "skulle hafva skarpa tänder och klor." Men i händelse af ett fredsbrott egde konung Erik en välrustad krigsmakt på omkring 20,000 man, en stark flotta, som i det sedan utbrytande kriget mot Danmark visade hvad konung Gustaf gjort för Sverige såsom sjömak; skattkammaren var full; för handel och näringar voro nya vägar öppnade, och folket, sedan länge vandt att umbära och försaka, hade från Gustafs dagar lärt sig att akta konungamakten och med tillit vörda konungahuset.

Det enda moln som vid Eriks anträde till regeringen fördystrade utsigten för framtiden var förhållandet mellan konungen och hans bröder. Den gamle konungen hade icke förbisett detta, men hans farhågor gälde egentligen Erik och högadeln. För att åstadkomma en motvigt både å ena och andra sidan, hade Gustaf tilldelat hertigdömen åt sina yngre söner under den regerande brodrens länsöfverhögheit. Hans afsigt var å ena sidan att göra hertigarna mäktiga nog att motstå Eriks fruktade tilltag, å andra sidan att göra bröderna tillsammans starka nog att tillbakavisa adelns möjliga stämplingar mot Wasahuset och arfföreningen. I enlighet med konung Gustafs bestämmelser erhöll Johan redan under sin faders lifstid *Finland* i förläning, Magnus fick *Östergötland* och *Dal*, och Karl skulle enligt konungens testamente hafva

Södermanland, Nerike och Wärmaland, ehuru han ej tillträdde detta sitt hertigdöme under Eriks regering.

Redan vid arfskiftet efter fadren yppade sig oenighet mellan Erik och hans bröder. "Det vore nogsammt bekant," skrifver Johan till Erik, "huru flitig deras salige fader varit att samla egodelar åt sina barn; likväl vore i hans sista vilja ingenting förordnad hvarken om den rikedom han efterlemnadt i barskatt (reda penningar) och lösören eller om hans många *sköna* arfve-gods, som nu vore deras rätta arf, ehuru den affidne konungen låtit räntan deraf ingå till rikets drätsel." Erik hade för att vinna adeln på sin sida redan åt densamma återgifvit hvad konung Gustaf med mindre skäl tillegnat sig af kyrko- och kloster-gods, som förut tillhört adliga släkter. Af det öfriga medgaf han ej skiftning af sådana gods som egentligen borde tillhöra Sveriges krona, såsom de af forna konungar bortskänkta kloster-godsen o. s. v. Men den svåraste frågan rörde hertigdömena. Om gränsskilnaden mellan hertigarnas och konungens makt fans intet närmare bestämdt i Gustafs testamente. Det vill synas, som hade han tänkt sig att hans söner af ett gemensamt intresse borde förmås till enighet och att de i medvetandet af gemensam ansvarighet för arf-för-eningens upprätthållande i farans stund skulle förena sin makt för att värna sin faders verk. "Men" — säger den store Gustaf Adolf — "derutinnan allena har konung Gustaf felat, ty brödrasamdrägt är ock sällsam att finna, och sällan finnas makt och enighet på ett ställe. Dessa herrar voro för mäktiga undersåtar."

Hvad konung Gustaf lemnat obestämdt företog sig Erik att bestämma genom ett af honom sjelf uppsatt betänkande som förelades rikets ständer på en för detta ärende sammankallad riksdag i *Arboga* den 15 april 1561. Betänkandet vann utan motstånd ständernas bifall och äfven hertigarnes närmaste släktingar, såsom *Svante Sture* och *Sten Eriksson Lejonhufvud* m. fl. uppträdde på konungens sida, "besinnande huru mycken oro och obestånd skulle uppkomma, om ej konungen egde tillräcklig makt äfven inom hertigdömena och öfver hertigarne." Slutet blef att hertigarne måste underskrifva *Arboga artiklar*,

“ehuru många giller och snaror än funnos i dem, hvar med konungen kunde dem när som helst besvärja.“

Vid sin tronbestigning hade Erik skickat sändebud till Johans hertigdöme Finland att taga trohetsed af Finnarne, men med befallning att detta skulle ské hemligt, och utan Johans vetskap. Detta lyckades likväl icke, ty Johan, som uppsnappat sändebudets afsigt, skickade genom dag och natt ett annat bud till Åbo med befallning att förhindra Eriks sändebud att utföra sitt uppdrag. Efter Arboga artiklar måste emellertid Johan underkasta sig konungens vilja, men nya anledningar till fiendskapens underhållande läto icke länge vänta på sig. — Vi ha redan omtalat, det Johan för de tjänster, han visade Erik i fråga om det engelska giftermålet, betingat sig som återtjänst att Erik skulle understödja Johans planer på Lifland. Men sakerna hade under tiden förändrat utseende. Erik ville för Sveriges krona nu sjelf taga i besittning samma länder, till hvilka Johans ärelystna planer sträckte sig för egen räkning.

Sådana voro således utsigterna vid den unge konungens tillträde till regeringen; en välrustad krigsmakt, en full skattkammare, fred med rikets grannar, enighet ännu så länge inom landet och nedanom konungaborgen trohet mot konungahuset, men inom detta ett hemligt hat som glödde under yttre ärebetygelser liksom en hemlig eld under askan.

Den 29 juni 1561 firades konungens kröning i Upsala med en dittills i Sverige osedd prakt. Utom det att tecknen till den konungsliga värdigheten, kronan, spiran och äpplet voro nya beställda från Holland, prunkade konungen och hans systrar i nya med guld och ädelstenar sirade dräkter, hvarjemte för högtiden voro införskrifna flera kistor med perlor, dyrbara fjädrar, välluktande vatten, viner, m. m. Inbjudna främmande furstar gäfvö ökad glans åt kröningsfesten. Allmänheten förplägades rikligen och roades med att åse sällsynta djur som Erik för tillfället införskrifvit: kameler, lejon, leoparder, etthundra kaniner o. s. v. Till förhöjande af ståten och till minskande af afståndet mellan hertigarne och adeln införde konungen vid detta tillfälle *grefve*- och *friherre*-värdigheterna. Trenne grefvar utnämndes ur rikets mest lysande släkter, nämligen *Svante Sture*, *Per*

Brahe och *Gustaf Johansson Ros*, *Kristina Gyllenstiernas* son i hennes andra gifte med *Johan Turesson Ros*. — Konungen satte sjelf grefliga kronor på deras hufvuden och rörde med rikssvärdet vid deras venstra axel sägande: "strider manliga för konung och fädernesland." Derefter upphöjdes nio herrar till friherrar, bland dem *Sten Eriksson Lejonhufvud*, *Gustaf Olofsson Stenbock*, dennes son *Erik Gustafsson* samt *Klas Kristersson Horn*. Sedan äfven dessa erhållit sina kronor, utropade rikshärolden: "En är Sveriges, Götes och Wendes konung, och fastän I sen många kronor blänka för eder, må ingen taga det så som skulle mer än en konungslig krona finnas." Liksom hertigarne hade sina hertigdömen, förlänades de nyupphöjda herrarne större och mindre områden under namn af *grefve-* och *friherrskap*. Så erhöll *Svante Sture Westervik* och *Stegeholms* slott med 54 hemman, *Per Brahe Wisingsö*, *Gustaf Johansson Bogesund* o. s. v. — Tjugo herrar dubbades till riddare, och festligheterna räckte i sex dagar. Året derefter hugnades adeln med någon nedsättning af russtjenstskyldigheterna och stadfästade af den så kallade *säteri-friheten*: en grefve egde härigenom att vid beräkningen af russtjensten undantaga tre gårdar, en friherre två och en adelsman som hade flere gårdar, den gård, han sjelf bebodde, en frihet som likväl förmodligen icke var ny utan funnits redan i konung *Gustafs* dagar; *) ytterligare lades grunden till den s. k. *ladugårdsfriheten* genom det stadgandet, att adelsmännen utom sätesgårdarne fingo undantaga hvar sin närmast belägna utgård eller som det då för tiden kallades *landbogård*.

Dessa ovanliga nådeyttringar mot adeln voro tillika misstroendetryck mot hertigarna, konungens bröder. *Eriks* misstänksamhet — ett arf från både fäder och moder — hade tidigt utvecklat sig och uppjagades alltjemt af samvetslösa gunstlingar. När fruktan föll på honom, sökte han i stormande nöjen döfva sin oro och dränka sina farhågor i skummande vin. Redan under fadrens lifstid, under *Eriks* vistelse i *Kalmar*, hvilket han såsom tronföljare af fadren erhållit i förläning, fördes ett i högsta måtto bullersamt lif, dervid "ntstungna ögon,

*) Att säterifriheten icke var någon ny af *Erik* åt adeln beviljad förmån utan antagligen funnits förut, se *Forssell*, Sv. Inre Hist. I del. I afdelu.

afslagna armar och ben voro ingenting ovanligt.“ Men med detta lättsinne blandade sig en ej ringa grad af fåfänga, af hvilken, liksom af hans misstänksamma lynne hans gunstlingar klokt begagnade sig. Den mest ryktbare bland desse var *Göran Persson* såväl för sitt oinskränkta inflytande hos sin konungslige herre som för sina egna vexlande öden. Denne rikt begåfvade men farlige man hade först blifvit anställd i tjenst hos konung Gustaf men af honom sedermera bortkörd. Man påstår till och med att Gustaf dömt honom till döden men förvandlat straffet till landsflykt. I stället för att lemna landet begaf sig Göran till Erik i Kalmar och blef der mycket väl upptagen. Någon likstämmighet i tänkesätt hade väl från början förenat dem båda, ty Göran Perssons tankar om konung Gustaf voro ej de bästa, hans ord ej heller, hvarom följande yttrande af gamle Björn Pedersson (Bååt) kan lända som intyg: “vet ni, Göran Persson,“ — sade den gamle krigaren — “det är orätt att så klandra gamle kung Gösta; ni gör det af arghet och bär er åt som hundarne, hvilka gläfsa på månen: den har väl sina fläckar, dem ni utskriker, men den är likväl ett Guds mästerstycke.“ — Sjelf af låg börd (han var prestson från *Sala* i Westmanland) betraktade Göran Persson med ovilja de mäktiga släkterna i landet samt underhöll oafåtligt Eriks misstroende såväl mot dem, som mot hertig Johan.

Bland Eriks öfriga omgifning är för öfrigt att märka hans forne lärare *Dionysius Beurres**). Såsom Eriks handledare hade han efterträdt den förut omnämnde Georg Norman och upphöjdes, sedan Erik uppstigit på tronen, till riksråd och öfverräntmästare; — vidare *Charles de Mornay*, till hvilken vi framdeles skola återkomma, m. fl. mest utlänningar eller infödda Svenskar af lägre börd. Den ende af förnämre härkemst. som vann Eriks närmare förtroende var *Nils Gyllenstierna*, som upphöjdes till rikskansler och skickades till England att leda Eriks frieri till engelska drottningen.

Genom konung Gustafs frånfälle, hade dessa giftermålsplaner väl blifvit afbrutna men icke öfvergifna. Först hade Nils Gyllenstierna och Beurres blifvit afsände till

*) Född fransman Denis Burrey.

London för att tillkännagifva konung Gustafs död och fortsätta Eriks giftermålsanbud, derefter afsändes *Nils Sture*, grefve Svantes äldste son, och till slut beslöt konungen, att sjelf resa. På en flotta af fjorton skepp afseglade han från Elfsborg d. 1 sept. 1561, åtföljd af hertig Karl samt grefvarne Brahe och Ros. Men en häftig storm i Nordsjön tvang dem att vända om. Under tiden hade hans oroliga sinne börjat lyssna till andra giftermålsförslag. Så hade man från Frankrike föreslagit honom giftermål med den unga och sköna franska enke-drottningen *Maria Stuart*, som tillika var drottning i Skottland och med skotska kronan förenade anspråken på Englands tron. Samtidigt föllo hans tankar på prinsessan *Renata* af Lothringen, Kristian den andres dotterdotter, men ehuru från Skottland och Lothringen ankommo ej ogynsamma svar, hade Erik sjelf ändrat tankar och med sitt val för en tid stannat vid prinsessan *Kristina* af Hessen. I de tre första af dessa giftermålsförslag var det ärelystnaden och fåfängan som spelade hufvudrolen. Med frieriet både till Elisabet och Maria Stuart åsyftade han Englands krona, ehuru på alldeles motsatta vägar; med Renata af Lothringen åter skulle Kristian den andres anspråk på Danmark och Norge komma honom till godo.

Att han vid sina frierier dock ej lemnade det personliga tycket alldeles åsido synes af hans befallning till sina sändebud i Tyskland att gifva honom en noggrann beskrifning på den lothringiska prinsessans utseende och egenskaper: "om hon vore frisk, dägelig och välväxt, icke mycket mager och sperrlemmad, hvitlett med oförfalskad färg; stötte ock håret något i svart, så låge ei makt derpå, endast hon kunde behaga i förenämnda stycken, vore med goda seder och åthäfvor begåfvad samt icke spotsk utan lustig."

På sina giftermålsplaner förslösade Erik en stor del af de skatter konung Gustaf samlat. Redan 1561 begär han att få låna af Johan, "emedan intet mera vore för handen," innan det ännu återstående silfret blefve myntadt. I synnerhet användes på engelska frieriet oerhörda summor. Då rikskansleren Gyllenstierna i december 1560 afsändes till England, medförde han som skänk till

Elisabet aderton skäckiga hästar samt flera kistor omyntadt guld och silfver. För sin egen resa till England 1561 lät Erik förfärdiga öfver hundra de dyrbaraste klädningar.

Det länge herskande spända förhållandet mellan Erik och hans broder Johan öfvergick omsider till fullkomlig brytning på samma gång som Sverige hemsöktes med krig från tvenne håll. Närmaste anledningen såväl till den förra som till de senare låg i de lifländska förvecklingarne. I trehundra år hade *Svärdsriddarnes* orden beherskat länderna *Estland*, *Lifland* och *Kurland*, men hade nu omsider i Ryssarne funnit öfvermäktiga och farliga grannar. Då ryske czaren *Ivan Wasiljewitsch* hotade orden med fullständig undergång, hade ordens härmästare *Gotthard Kettler* gifvit sig under Polen mot vilkor att han skulle till Polen afträda Lifland men behålla Kurland såsom län af polska kronan. Deremot hade *Estland* med *Reval* samt erkebiskopen af *Riga* underkastat sig Sverige mot löfte om dess beskydd mot Ryssarnes framfart. Men äfven på dessa länder gjorde Polen anspråk. Johan tillrådde Erik att söka förbindelse med Polen mot Ryssland, men Eriks politik tog en alldeles motsatt väg. Då han ej till Polen ville afträda de länder, som underkastat sig hans beskydd, uppstod ett polskt krig, som fortgick under Eriks hela regeringstid. I april 1561 öfversände Erik till Reval *Klas Kristerson Horn*, som tog staden i besittning för Sveriges räkning. I Juni månad gaf sig äfven den estländska adeln under Sveriges lydning. Härigenom höll Sverige på att få ett krig med Ryssland, som endast afvärdades derigenom att båda rikena hade en gemensam fiende i Polen. — Men äfven en fjerde gjorde anspråk på Estland. Den unge danske konungen Fredrik den andre hade för att blifva qvitt sin bror hertig Magnus' anspråk på Slesvig och Holstein, för honom öppnat utsigt till besittningar af länderna på andra sidan Östersjön. Sverige lyckades emellertid behålla sitt byte; detta var första steget på eröfringarnes bana, begynnelsen till en tid då Sverige upplyftes till en stormakt i Europa, men det var också början till förödande krig, som varade i hundræxetio år. Till Sveriges framgångar i det lifländska kriget bidrogo mycket de skickliga fältherrar det hade att uppställa, såsom den

nyss nämnde *Klas Kristersson Horn*, hans farbroder *Henrik Klasson* och dennes son *Karl*.

Utbrottet af oenigheten mellan Erik och Johan föranleddes af den senares giftermål. Redan under konung Gustafs tid hade fråga varit å bane om giftermål mellan hertig Johan och polska prinsessan *Katarina* af Jagelloniska huset, konung Sigismunds syster. En polsk grefve, af *Teczyn*, hade strax efter Eriks kröning kommit till Stockholm för att afhandla detta giftermålsförslag och söka bilägga de med Polen uppkomna stridigheterna om Lifland. Samtidigt friade ryske czaren *Iwan Wasiljewitsch* till prinsessan *Katarina*, men det svar han fick, kunde ej gerna väl behaga den stolte Ryssen. Han fick nämligen i stället för ja-ordet sig tillsändt ett hvitt sto, utstyrdt i bruddrägt. Härjande inföll han i Polen för att hämnas, och ett bittert hat upptändes hos honom såväl mot polska konungahuset som mot den lycklige friaren hertig Johan. Denne hade på framställd begäran erhållit Eriks bifall till det polska giftermålet jemte en lyckönskan till de utsigter, som derigenom öppnades för honom till Polens konungakrona. Erik hade till och med skrivit ett rekommendationsbref till polske konungen för Johan. Men då krig mot Polen hotade att utbryta, begynte Erik blifva tveksam och återtog sitt redan gifna bifall.

Emellertid hade Johan, som fruktade en sådan sakernas vändning, redan rest öfver till Danzig för att hemta sin brud. Han blef af Erik kallad tillbaka, men hörsammade ej kallelsen utan fortsatte resan inåt Polen och firade i hast sitt bröllop utan all ståt i Wilna den 4 okt. 1562. Redan denna ohörsamhet mot Eriks bestämda befallning måste förtörna konungen, men hans vrede ökades ännu mer, när han fick kännedom om giftermålskontraktet, hvarigenom Johan så godt som slutit formligt förbund med rikets fiender. Enligt polska konungens begäran lät Johan sin gemåls morgongåfva 32,000 gulden och hennes mödernearf 50,000 dukater innestå hos sin svåger, hvarjemte han lånade honom 125,000 daler i silfver af konung Gustafs hopsparade silfverskatt mot pant af sju slott i Lifland, bland dessa *Weissenstein*, som just då belägrades af Eriks trupper. Efter firad förmälning skyndade han till Åbo, och bjöd Erik på hem-

komstöl; men då han fick veta att Erik var betänkt på att bestraffa honom som förrädisk och upprorisk undersåte, tog han vid Hindersmessan i Åbo hyllningsed af Finnarne och höll till dem ett tal, slutande med begäran att "de redlige Finnarne ville göra honom godt bistånd mot hans broders orättvisa och öfvervåld." Derefter befastade han Åbo slott starkare än förut och begärde hjälp af sin svåger, konung Sigismund i Polen. Under sådana förhållanden dröjde ej Erik att gripa till kraftigare mått och steg. Johan anklagades af konungen sjelf inför den 1 juni 1563 i Stockholm sammanträdande ständerna och dömdes "som riksförrädare skyldig att mista lif och gods, så framt ej konung Erik af synnerlig gunst och nåd ville honom någon skoning bevisa." En krigsstyrka öfversändes till Finland, Åbo slott intogs och Johan fördes med gemål och tjenare fången till Stockholm. Under färden genom Söderström måste Johan sitta uppe på däck och åse de stegel och hjul resta på de kringliggande bergen, der hans afrättade tjenares kroppar voro uppspikade. "Se der mina trogna vänner," utropade han, och tårarne strömmade från hans ögon. Hans från Finland medförda tjenare hade af Görän Persson blifvit anklagade inför den nyligen inrättade *konungens nämnd*, de flesta dömda till döden samt afrättade. Öfver hundra steglade kroppar, heter det, sågos på Södermalmsbergen.

Nu skulle Johans eget öde afgöras. Hans anhöriga vände sig till Erik med enträgna böner, att hans fångne broder måtte blifva skonad till lifvet. Görän Persson åter rådde konungen att göra honom oskadlig, dock till ett brodermord var Erik icke i stånd. Johan fördes till *Gripsholms* slott, dit Görän Persson följde honom. Han blef väl förvarad, men mildt behandlad. Rummet der han hölls fången, var stort och ljusst med vacker utsigt öfver en fjärd af Mälaren. Att förkorta tiden lemnades honom böcker, konungen skickade honom sjelf Ovidius och Plutarchus samt Boccaccio i tysk öfversättning. At hans gemål lemnades fritt att välja mellan ett kungligt slott till vistelseort och furstligt underhåll eller att följa Johan i fångelset. Hon uppvisade inskriften i sin vigselring; "*Nil nisi mors*" *) och följde sin gemål

*) Intet utom döden.

till Gripsholm, der båda makarne tillbragte fyra år. Hertiginnan fick ibland under bevakning promenera i trädgården, hertigen måste förblifva i sitt rum.

Genom Johans fängslande trodde sig Erik hafva brutit med dennes hela möderneslägt. Misstroendet och fruktan lemna honom nu aldrig någon ro, och hans lågsinnade gunstlingar försummade ej tillfället att underhålla hans fruktan. Redan nu, kan man säga, börjar den vändning i hans öde, som skulle få ett så sorgligt slut.

7. Nordiska sjuårskriget.

(1563—1570.)

Såsom förut är nämndt, hade genom Kristian den tredjes död utsigterna till fortfarande fred och vänskap med Danmark betydligt förmörkats. Detta hade äfven utgjort ett af de bekymmer, som fördystrade konung Gustafs sista dagar; men nu, då tvenne unga furstar, hvarandra lika i ärelystnad, bestigit de nordiska rikenas troner, kunde kriget knapt längre undanskjutas. För att liksom utmana Sverige hade danske konungen upptagit Sveriges vapen tre kronor i danska riksvapnet, hvarpå Erik svarade med att i svenska vapnet insätta Danmarks riksvapen. Dertill kommo Danmarks anspråk på Lifland samt personliga förolämpningar mot Erik från Danmarks sida, i det de sändebud, som blifvit skickade för att fria för Erik i Hessen, qvarhöllos i Köpenhamn. En svensk flotta som under *Jakob Bagges* befäl afgått för att hemta Eriks brud, träffade danska flottan vid *Bornholm*. Här kom det till ett sjöslag som slutade med Danskarnes nederlag. Redan vid tredje skottet hade stormasten på danska amiralskeppet flugit öfver bord. Detta och tvenne andra skepp blefvo tagna, amiralen Brockenhusen och sexhundra man fångna. Vid sin återkomst till Stockholm belönades Baggen af Erik med ett lysande triumftåg, i hvilket danska fångarne gingo parvis sammankedjade, med rakade hufvuden och hvita kappor i händerna, företrädda af konungens hofnarr Her-

kules *) som spelade fiol. Med sjökriget vid Bornholm 1563 började det s. k. nordiska sjuårskriget, som blef i

14. På Jakob Bagges fartyg under sjöslaget vid Bornholm. hög grad olycksbringande för nordens folk. Det följdes nu af krigsförklaringar af Danmark och Lübeck, hvilken

*) Så benämnd efter det danska amiralskeppet.

stad Erik förbjudit att handla på Narva. Sjökriget var det ärofullaste, Sverige någonsin fört, landtkriget åter gick i allmänhet mindre lyckligt för Svenskarne. Det bestod till större delen i härjningar som å ömse sidor föröfvades med den vildaste grymhet och der det redan gamla hatet mellan Svenskar och Danskar på det förskräckligaste sätt gaf sig luft, men tillika hemtade ny näring.

Kort efter krigsförklaringen mötte svenska flottan de förenade danska och lübska flottorna vid Öland den 4 aug. En skarp strid föreföll men utan atgjord fördel åt någondera sidan. Året derpå i maj månad, då svenska flottan af storm blifvit skingrad, mötte Bagge med sitt amiralskepp Mars Jutehataren eller *Makalös*, som förde 200 kanoner, samt tvenne andra fartyg *Svanen* och *Elefanten*, hela den danska och lübska flottan. Åter uppstod en förtviflad strid; Makalös sprang i luften med kanoner och manskap, och dess tappre befälhafvare blef tillfångatagen och förd till Köpenhamn, der han hölls fången i sju år, men för öfrigt blef väl behandlad. Till öfverbefälhafvare för svenska flottan nämndes efter honom den från kriget i Lifland ryktbare *Klas Kristersson Horn*. Han skördade nu till sjös än större ära än han förut vunnit till lands, slog danska och lübska flottorna i en ny strid vid *Öland* aug. 1564, vid *Buchow* på mecklenburgska kusten den 4 juni 1565 samt slutligen den 7 juli samma år mellan *Bornholm* och *Rügen*. År 1566 var svenska flottan 68 fartyg, den förenade danska och lübska blott 34; fälttåget, ärofullt för Svenskarne, slutade redan i augusti, då Horn, efter en strid under *Gotland*, såsom ensam herre i *Östersjön* återförde sin segrande flotta till *Elsnabben* utanför *Stockholm*. Samma år afled Horn af pesten. Hans lik nedsattes i koret i *Upsala domkyrka* bredvid *Gustaf Wasas*.

Landtkriget företer ej så lysande bragder å Svenskarnes sida. År 1564 inföll Erik i *Bleking*; *Ljckeby* och *Ronneby* intogos, det sista under ett blodbad, "så att vattnet i elfven vardt rödt som blod." Hela *Bleking* härjades, så att, enligt ett konungens bref, vid årets slut i hela landskapet funnos endast några få bönder qvar, hvarför *Smälänningarne* uppmanades att flytta in der i landet och taga hemmanen i besittning, då de skulle få dem till arf

och eget. Följande året 1565 eröfrades af Svenskarne *Varberg* den 15 sept., men den 20 derpå följande oktober led svenska hären ett betydande nederlag vid *Svarterå* af den tappre danske härföraren *Daniel Rantzau*. Den svenske fältherren *Jakob Hästesko* skylde nederlaget på Nils Sture, ehuru han i ett bref till Sturen sjelf yttrat sig helt annorlunda. Dessa strider jemte ett härjande infall af Danskarne i Småland och Vestergötland samt deras eröfring af *Elfsborg* äro de märkvärdigaste händelserna under landtkriget.

Olyckorna under kriget hade gjort allmogen i gränslandskapen uppledsen vid krigstjensten, så att den undandragit sig åtskilliga af konungen utgifna befallningar. Med anledning häraf uppdrog Erik åt Nils Sture att utkräfva böter af de bönder, hvilka icke fullgjort sin dagsverkskyldighet vid *Varbergs* slottsbyggnad och att, om de ej betalde, bränna deras byar och härja deras fält. Då Sture vägrade att efterkomma dessa grymma befallningar, stämde han och anklagades af *Göran Persson* för "försummelse" i sin tjänst. Efter ett kort förhör föll domen. "De fattige männen" i konungens nämnd (de kallade sig sjelfve så) kunde ej fria hans lif, "med mindre än kungl. majestät ville honom af synnerlig gunst benåda." Emellertid blef han skonad till lifvet, men måste underkasta sig en skymf, om hvilken han sjelf yttrar: "jag drack en dryck i Stockholm, som förtärrer sinnet, glädjen och all min välfärd i verlden." På en skabbig häst och med en tjärad halmkrans på hufvudet fördes han genom Stockholms gator under utrop att man här såg en fosterlandets förrädare. Soldaterna åter vitnade annorlunda: "herr Nils Sture," sade de, "hade förhållit sig som en ärlig Svensk mot fienderna." Kort derefter återfick Sturen konungens nåd och skickades såsom hans sändebud till prinsessan *Renata* af *Lothringen*. Men skymfen var derföre å den förorättades sida icke glömd: "jag hoppas en gång kunna försvara mig bättre än med bref och sigill," skrifer Sturen till sina föräldrar.

Inom den tidrymd i vår historia, som bär konung *Eriks* namn, samlar sig, när man betraktar honom såsom offentlig man, det goda i början och det onda i slutet af hans regering. Flera af de styrelseåtgärder, som han

Copyright C.G. Hellqvist

Erik XIV, Karin Månsdotter och Göran Persson.
Efter GEORG V. ROSENS teckning.

vidtog nyss efter sitt uppstigande på tronen, vitna om en omtanka för landets väl, som visar hvad konung Erik under gynsammare förhållanden och lugnare tider skulle kunnat uträtta.

Bland hans första regeringshandlingar var inrättandet af en högsta domstol, *konungens nämnd*; medlemmarnes antal var tolf, och ändamålet med densamma att erhålla en tidsenlig domstol i stället för de föråldrade räfst- och rättaretingen. Olyckligtvis förfelades snart det afsedda ändamålet. Med Göran Persson som åklagare blef konungens nämnd snart ett medel för tyranni och våld, och ett verktyg för konungens af Göran Persson underblåsta misstänksamhet. Så fäldes af denna rätt år 1562 blott en dödsdom, men redan året derpå femtiosju sådana domar, till det mesta mot hertig Johans tjenare och anhängare; och inalles hade den till oktober 1567 dömt öfver tvåhundra personer till döden, mestadels för förseelser, som icke svensk lag men väl konung Eriks så kallade hofartiklar eller ock blott konungens godtycke belade med dödsstraff.

Om den andliga odlingen visade sig Erik mycket mån. Utländska konstnärer och handtverkare uppmuntrades att nedsätta sig i landet, och äfven för vetenskapernas idkare blef Sverige under Erik den fjortondes tid en fristad. Flere för sin religion förföljda protestanter togo hit sin tillflykt och blefvo af Sveriges i religiösa ting insigtsfulle och frisinnade konung väl omfattade. Öfverflödiga helgdagar och åtskilliga vid gudstjensten dittills bibehållna katolska ceremonier afskaffades. Konungen reste sjelf omkring i landet för att tillse jordbrukets framsteg; och för resandes bekvämlighet sörjdes till allmogens lättnad genom inrättande af *taverner* eller gästgifvaregårdar öfver allt i landsorten.

Olyckligtvis funnos redan nu, om än mindre märkbart, de karaktersfel, som skulle vålla Eriks ofärd, och ännu olyckligare, funnos människor som begagnade hans nyckfulla lynne för egna afsigter och som funno sin räkning vid att hålla hans fruktan och misstänksamhet i beständig spänning. I stjernorna trodde sig Erik ängsligt spanande kunna läsa sin framtids öden; dessa antaga för hans tankar en alltmera dyster färg, han tror sig öfver allt

skönja anslag och stämplingar emot sig, hans sinne för-
 mörkas mer och mer och han blir tidtals vansinnig.
 Bland de märkvärdiga slutledningar, dem han i sitt fän-
 gelse sedermera uppstälde till sitt försvar, finnes äfven
 följande: "det man gör i vanvett bör icke räknas för
 full ogerning;" — "konungar kunna ock blifva vanvet-
 tige" — alltså: "måste man det i vanvett sker icke till-
 mäta sin konung för full ogerning." — Erik har här
 bedömt sig sjelf — månne han icke dömt rätt? Eller
 med andra ord: om vi utgå från denna synpunkt, att
 den olycklige konungen stundom ej var för sina ger-
 ningar tillräknelig, månne vi ej då komma sanningen
 närmast — om vi derjemte tillägga att omständigheterna
 voro sådana att hans slumrande sinnessjukdom ej gerna
 kunde undgå att komma till utbrott: han sjelf omgifven
 af vänner som på honom söka öfverflytta sitt eget hat,
 hans ene broder svagsint, den andre i fängelse, af ho-
 nom sjelf dömd till döden, riket anfallet med krig af
 tvenne makter (bland de föreställningar, som mest tyckas
 plåga honom i hans följande orediga stunder, är just för-
 hållandet till Danmark), härtill i en senare tid hans kär-
 lek till *Karin Månsdotter* och de förnäma slägternas häraf
 upptända afundsjuka och illa dolda afvoghet. Lägga vi
 härtill följderna af ungdomsförvillelser, hvilkas verkningar
 aldrig uteblifva, så torde vi ej längre behöfva söka för-
 klaringen till de upprörande händelser, som nu möta oss.
 Under sina astrologiska funderingar, ett eget slags veten-
 skap, till hvilken man den tiden satte stort förtroende,
 trodde Erik sig ha funnit att en ljushårig man skulle
 störta honom från tronen. Han hade härför misstänkt
 hertig Johan, men nu då denne satt i fängelse, vände
 sig hans misstankar mot Nils Sture. Vi hafva redan
 omtalat den skymf Sturen måste underkasta sig i Stock-
 holm 1566, och att minnet deraf, oaktadt han återfått
 konungens nåd, ännu fortlefde hos honom. Erik ansåg
 sig också af högadeln, särdeles af Sturarne och deras
 närmaste anförvandter, kunna frukta allt. Hertig Johans
 fängslande och Sturens skymf voro åtminstone i de mäktiga
 slägternas ögon brott som aldrig kunde förlåtas.
 Spänningen tilltog alltmera, och slutligen med början af
 året 1567 trodde sig Erik för visso vara en samman-

svärjning på spåren som skulle riktas mot honom af den högre adeln. Redan år 1564 hade *Olof Gustafsson Stenbock* för förgripliga yttranden mot konungen blifvit dömd till döden, ehuru domen ej gick i verkställighet. Nu hade konungens misstroende nått en sådan höjd, att en af Svante Stures tjänare blef dömd till döden, emedan han med bössa i handen mötte konungen på gatan.

Att de mäktiga slägterna voro missnöjda, är redan omtaladt, men att en sammansvärjning nu var färdig att utbryta är hvarken bevisadt eller ens troligt. I sådan händelse skulle icke Göran Persson i brist af bevis måst taga sin tillflykt till de eländigaste konstgrepp och förtydningar af lösa yttranden för att fälla sina motståndare. Å andra sidan yttrar den store Gustaf Adolf, som stod den tiden vida närmare än vi, att "emedan de många voro, dömde världen att de alla voro oskyldiga". Erik skref sjelf ur fängelset till sina bröder att de sammansvorne velat störta Wasahuset och förvandla riket till valrike. Sådan var utan tvifvel också hans tro, men det är oss icke heller obekant, på huru lösa grunder konungen ofta bygde sina miss-tankar. Missnöjet mot Erik saknade ännu hufvudmän; det var först när hans bröder uppträdde, som en verklig sammansvärjning stod färdig att utbryta, men då hade redan de här nedan skildrade händelser inträffat och ytterligare förskräckt och uppretat sinnena.

8. Året 1567, konung Eriks olyckligaste år.

År 1567 den 1 maj voro rikets ständer kallade att möta konungen i Stockholm. Här skulle den förmenta sammansvärjningen framläggas för ständerna, dervid Göran Persson gjort sig mycket besvär att skaffa bevis mot dem som skulle anklagas. Desse höllos sjelfva i djupaste okunnighet om hvad som väntade dem. Genom nådiga bref från konungen inbjödos de att före riksdagens öppnande infinna sig hos honom på *Svartsjö*. Dit kommo ock de fleste af de inbjudna: *Erik Sture*, *Abraham Gustafsson Stenbock*, *Sten Axelsson Baner*, *Ivar Ivarson* till *Strömstad*, *Sten Eriksson Lejonhufvud* och sist

gamle grefve *Svante Sture*, som i Södertelje tog nattvar- den, då han hörde hvad som öfvergått hans barn och hans maka, hvilken senare vid ryktet om sin sons fängs- lande skyndat till Svartsjö och der blifvit fångslad. Som bevis mot de anklagade användes ett bref till en tysk adelsman Josua Genewitz, hvilket bref, handlande om guld- kedjor och harnesk, Abraham Stenbock hade under hotel- ser med pinbänken blifvit af Göran Persson tvingad att underskrifva. Brevet hade för Erik blifvit så uttydt att guldkedjorna skulle betyda penningar, harnesken sol- dater. Emellertid blef genom trumslag förkunnadt att i anseende till upptäckten af förrådiska stämplingar riks- dagen blifvit uppskjuten till den 18 maj och förlagd till Upsala. Hit fördes alla de fångslade herrarne och in- spärrades på Upsala slott. Qvällen före riksdagens öpp- nande hade Erik på Göran Perssons tillställning mot sin vana berusat sig, talet hvarmed han skulle möta stän- derna hade i oredan förkommit, han måste uppträda oförberedd, hans osammanhängande föredrag, som mest vände sig kring den sammansvärjning, han trodde sig ha upptäckt, blef med högljudt sorl mottaget, och han måste upplösa församlingen.

Emellertid hade den mest fruktade af alla, Nils Sture, återkommit från Lothringen med prinsessans bi- fall till äktenskapet med Erik och med hennes ring till bekräftelse derå. Oaktadt de hotande tidningar som mötte honom, begaf han sig till Upsala, men blef ge- nast på Göran Perssons tillställning fångslad. Rätteg- ången mot de anklagade fördes egentligen inför konun- gens nämnd på Svartsjö, och blott domen förelades stän- derna till underskrift. Den blef utan invändning under- skrifven af samtliga ständerna utom presterskapet. Enligt densamma fälades de anklagade som "landsför- rädare skyldige att mista lif, ära och gods" af just de ständer som ett par år efteråt dömde Erik sjelf till döden för bland andra brott morden på några af de anklagade herrarne. Med skäl kan man här instämma i Geijers utrop: "se här ett bevis på folkförsamlingars rättvisa!" Tänkvärdt är presternas tillfogade utlåtande: "ehuru Göran Persson på konungens vägnar föredragit saken med anhållan att de deröfver ville gifva sitt

betänkande, anse de likväl ej sådant sitt embete tillhöra utan ställa domen till de gode män i konungens nämnd; men om sådana anslag i sjelfva verket varit för handen, som de anklagade tillvitas, så kunna de ej annat än säga att desse så vida äro otrogne, ärelöse och menedige män, straffvärde som förrädare, i fall ej konungen ville i afseende på alla eller några af dem låta nåd gå för rätt.“

Bland de afhörda vitnena var blott ett, som berättade hvad han *sjelf* af de anklagade hört, i öfrigt stödde man sig vid domens fällande på lösa rykten och hörsagor. Emellertid hade Erik, tärd af oro och slagen af sitt samvete, redan stått färdig att benåda: han hade bedt Svante Sture och Sten Eriksson Lejonhufvud om förlåtelse och lofvat dem friheten, då, efter hvad det berättas, Göran Persson åter uppskrämt honom med den falska uppgiften att hertig Johan sluppit lös ur sitt fängelse. I fullkomlig sinnesförvirring rusade Erik med blottad dolk in i Nils Stures fängelserum och stötte vapnet i hans arm. Den olycklige störtade till konungens fötter och bad för sitt lif, då Erik svarade: “hör hur den skälmen kan bedja för sig!“ — hvarpå Eriks drabant Peder Williamson fullbordade mordet. Slagen af ångest störtade konungen ögonblicket derefter in i Svante Stures rum och kastade sig på knä för honom under utrop: “för Guds skull förlåt mig allt det onda, jag gjort eder!“ — “Allt,“ svarade den gamle; “men skadas min son något till sitt lif, skolen I mig det för Gud ansvara.“ — “Se der!“ utbrast konungen, “det förlåten I mig aldrig och därför måste detsamma ske eder.“ I fullt vansinne ilade Erik utåt vägen till Flötsund, åtföljd endast af några drabanter. Hans forne lärare Dionysius Beurereus skyndade efter för att lugna honom men blef på konungens befallning nedhuggen. Derpå lät Erik sända befallning till slottet att alla fångarne utom herr Sten skulle dödas. Som der emellertid funnos tvenne med det namnet, nämligen Sten Eriksson Lejonhufvud och Sten Baner, blefvo de båda skonade. De öfriga, Svante Sture och hans son Erik, Abraham Stenbock och Ivar Ivarsson blefvo alla mördade. Slottet hölls derpå stängdt i flera dagar, och den mat, som de mördade herrarnes anhöriga skickade

upp till dem, mottogs som förut vid slottsporten. Morden hade försiggått den 24 maj om aftonen; två dagar derefter, den 26, innan ännu morden blifvit bekanta, underskrefs i Upsala domkyrka af rikets ständer den af Göran Persson uppsatta dödsdomen öfver de mördade*).

Drifven af vanvettet och samvetsqvalen ilade konungen framåt; till slut förmådde ingen af drabanterna längre följa honom. På tredje dagen efter mordet kom han ensam klädd i bondekläder fram till en by i Oden-sala socken och blef här igenkänd. Utan medvetande af hvad som föregick omkring honom, klagade han, att han liksom Nero mördat sin lärare, sade att Nils Sture vore riksföreståndare, och att han sjelf ej mer vore konung. *Katarina Månsdotter*, hans älskarinna, och sedan hans drottning, var den enda som lyckades lugna honom; han förmåddes att äta och sofva och lät sig sedan återföras till Upsala. Derifrån flyttades han till Svartsjö och kom den 3 juni till Stockholm, der han intågade med ögon och händer upplyftade mot himlen. Härefter följde för den olycklige monarken en tid af djupaste ånger och nedslagenhet åtföljd af sinnesrubbnig. De mördades släktingar försonades med penningar, och konungen befalde att ingen skulle få tala illa om de aflifvade. Göran Persson ställdes för rätta och dömdes till döden för den mängd ogerningar, som denne nedrige lismare begått: öfver 120 spilda menniskolif skulle han enligt uppgiften i domen haft att bära på sitt skuldbelastade samvete. I ett halft år varade Eriks sinnesförvirring, under hvilken tid regeringen sköttes af grefve Per Brahe och friherre Sten Eriksson Lejonhufvud. Denna tid kallar Erik sjelf för sin "*svaghetstid*".

Den 12 augusti hade konungen åter begifvit sig ut till Svartsjö åtföljd af sin bror *Karl* och hertig *Magnus* af Sachsen-Lauenburg. Hans sinnesförvirring fortfor, ehuru han äfven under denna tid utvecklade en hög grad af verksamhet. Att hans föreställningar likväl voro i hög grad orediga ses så väl af de bref, man eger i behåll af hans hand från denna tid, som ock af hans egenhändig dagbok, der han sjelf för året 1567 skrifvit

*) Geijer, Sv. Folk. Hist. del 2.

i kanten: "konung Eriks olyckligaste år". Hans själs- lidanden framstodo under formen af yttre plågor, dem han ansåg vara honom tillfogade af andra; än plågade de honom, säger han, med våta lakan, än lockade de hans hustru Karin Månsdotter att träta på honom, än talade de "mörkt och genom gåtor", så att han icke förstod dem, än "uppeggades kammarsvennerne att plåga honom". Han skrifer den 8 sept. till Johan att om denne vore konung, "han måtte gifva honom det till- känna, så skulle han gerna visa honom all lydnad, han lofvar att blifva den trognaste undersåte, och får han icke det, beder han att få lemna riket eller få ett an- ständigt fängelse för sig, hustru och barn." — Att en sådan sinnesförfattning, efter den tidens sätt att betrakta den svagsintes tillstånd ej som en sjukdom utan som ett vanärande Guds straff, skulle inverka vida menligare för Eriks anseende än alla hans grymheter, ligger med akt- gifvande på den tidens föreställningssätt alldeles i sakens natur. Också lär hertigarnes första öfverenskommelse om en resning emot Erik blifvit träffad just om hösten 1567, sedan Johan på sina anförvandters böner blifvit ur sitt fängelse lössläppt. Johan skrifer nu till Erik och begär ett personligt sammanträffande hvilket ock försiggick den 8 oktober på Ventholmen nära Svartsjö, då Erik kastade sig för sin brors fötter, helsande honom som konung.

Bland de punkter, som hertig Johan nödgades bi- falla, innan hans fängelse öppnades, var att konungens älskarinna *Karin Månsdotter* skulle erkännas för Sveriges drottning och hennes barn för arfvingar till Sveriges krona. Efter att ha slösat ofantliga summor på sina mer eller mindre äfventyrliga giftermålsunderhandlingar vid utländska hof, stannade Erik i sitt val af maka vid en anspråkslös flicka af låg härkomst, hvars högsinnade kär- lek af inga skiften rubbades och i sig innebar den enda verkliga lycka, som blomstrade för den olycklige konun- gen. Hvad Karin var för sin kunglige vän och älskare, bevisas bland annat äfven af följande vackra sång, som såges af konung Erik blifvit skriven till hennes ära:!

«Har Karin icke land och skatter,
så har hon dock det jag begär.

Den kärlek, hon mig med omfattar,
 är mig fast mer än guldets värd.
 Hvar må följa sitt eget sinu,
 kär håller jag herdinnan min.

Blänker hon ej af gyllne smycke,
 så blänka dock hennes ögon skön.
 Alldeles är hon i mitt tycke,
 fast hon för andra syns gemen*).
 Hvar må följa sitt eget sinn,
 kär håller jag herdinnan min.

Den som vill, må i luften flyga;
 mina vingar gå ej så högt.
 Jag verlden vill fast öfvertyga,
 till Karin är mitt hjerta böjdt.
 Hvar må följa sitt eget sinn,
 kär håller jag herdinnan min.

Farväl, farväl, min hjertans lilla,
 med sinom tusende god nått!
 Det sker dock efter Herrans vilja,
 jag blifver den, som jag har sagt.
 Hvar må följa sitt eget sinn,
 kär håller jag herdinnan min.»

9. Konung Eriks giftermål, afsättning, fängelsetid och slut.

År 1568 den 4 juli firade Erik högtidligt sin för-
 målning med Karin Månsdotter och lät strax derpå
 kröna henne till Sveriges drottning. Hertigarne och de
 förnämsta af adeln voro bjudna till bröllopet, men ute-
 blefvo. Kröningen försiggick följande dagen i storkyr-
 kan. Åke Bengtson Ferla, en af anförarne i danska
 kriget, och tvenne i adligt stånd upphöjda landtmän,
 Karins morbröder, emottogo riddarslaget; ädlingen blygdes
 för sällskapet men vågade ej neka. Kort blef de nyför-

*) Af lågt stånd.

mäldas lycka. Allt dystrare hopade sig molnen öfver Eriks hufvud, han var redan mogen för fall.

Såsom förut är berättadt, hade Erik under inflytelsen af sin ånger och sina samvetsförebåelser sökt med penningar försona de mördade herrarnes släktingar, låtit offentligen utropa deras oskuld, samt låtit fångsla och till döden döma Göran Persson, såsom upphofvet till alla dessa olyckor. Men knapt hade han "öfvervunnit sitt svaghetstillstånd", förrän han förändrade sinnelag. De mördade utropades ånyo såsom förrädare; de penningar, som blifvit lemnade till deras anförvandter, återfordrades och Göran Persson lösgafs och upptogs åter i konungens gunst.

Då det numera visade sig att ingen kunde lita på hans försäkringar och således ingen vara säker för sitt lif, skyndade hertigarne Johan och Karl att höja upprorsfanan. Skrymtande förklarar Johan, huru svårt det är att anklaga sin konung och broder, men ändå svårare, att se fäderneslandets fall. Förlikningar vore fåfånga. Erik hade sjelf slutit och brutit sådana och ingen kunde tro honom; ingen kunde heller vörda den som på sin moders plats, på Sveriges konungatron, uppsatt en vanbördad flicka.

Enligt en sägen skall första aftalet mellan hertigarne hafva skett under en ek, den s. k. kungseken vid Knappfors i Bjurkärns socken af Vermland. Till förbundstecken fäste de eklöfsqvistar i sina hattar och tågade mot Vadstena, hvilket de bemäktigade sig. Raskt framryckte de mot Nyköping, som intogs, Leckö föll i deras händer^r och det syntes att Eriks sak var förlorad. I förtviflan utmanade han sina bröder till envig, men detta afslogs naturligtvis. I spetsen för de skaror, som blifvit trogna, mötte han hertigarne och slog deras trupper vid Botkyrka i Södermanland. De togo då en annan väg till Stockholm, och den 29 september kl. 8 på morgonen, då Erik var i ottesången, öppnades af Nils Gyllenstjerna och *Bengt Gylta* Stockholms södra port för de upproriskes folk. Meningen lærer varit att tillfångataga Erik på vägen från Storkyrkan till Slottet, men Sten Eriksson Lejonhufvud, som ville hafva äran häraf, blef nedstucken af en bland Eriks Drabanter. Erik; upphann slottet, men öfvergifven af besättningen,

måste han gifva sig fången åt hertig Karl. De båda bröderna gingo derefter till storkyrkan, der grefve Per Brahe, Erik Gustafsson Stenbock jemte flera andra herrar voro samlade; och här afsade sig Erik regeringen.

Många blefvo de fångelserum som fingo upplåta sina portar för den fallne konungen; Erik var när han nedsteg från tronen ännu i sina bästa år, blott 35 år gammal. Hans anletsdrag voro sköna, hans blick något svärmisk, hans gestalt ej hög, men kraftfull och behaglig, håret ljusst, skägget långt, tvådeladt, rödgult, ansigtet blekt med stora djupt blå ögon. — Tänka vi oss — säger en af våra senaste författare*) — detta ansigte plöjdt af vansinnet och sorgen, denna spänstiga gestalt böjd af nöden och alla fångelselifvets umbäranden, torde vi göra oss en sann bild af Erik, sådan han var under sina sista år. Hans första fångelse på Stockholms slott skall ha varit det bekanta herr Eskils gemak, konung Gustafs förra skattkammare. Hurudan Eriks behandling i fångelset verkligen varit, är en af våra dagars ännu ej tillfyllest utredda historiska frågor, men om mycket af det, som utaf tvenne århundradens medlidsamma traditioner påbördats Johan den tredje i hans förfarande mot sin bror, *kän* vara osant, återstår likväl tillräckligt mycket af tydliga fakta för att berättiga till det påståendet att löftet om ett "hederligt" fångelse blef en lögn. För öfrigt har Johan med beräknande försigtighet sökt igensopa spåren efter sina egna och sina tjenares grymheter, och så ha underrättelserna om Eriks fångelsetid blifvit för oss ytterst sparsamma. Men man har å andra sidan bestämda bevis, att Erik under olika tider af sin fångelseperiod behandlades på ett grymt och ovärdigt sätt. "De ha plågat mig" — säger han sjelf — "med hot och trug, öfverfallit mig med svärd och bössor och tagit Guds ord ifrån mig."

Af de i januari 1569 sammanträdande ständerna förklarades Erik afsatt och hertig Johan hyllades som konung. Beträffande den förre stadgades af ständerna att han skulle, så länge han lefde, hållas "i fångslig, dock tillbörlig och furstlig förvaring." Det var sålunda

*) Lektor A. G. Ahlqvist.

ännu ej Johan medgifvet att släcka sin hämdlust i sin broders blod. Men ett sådant medgifvande förskaffade han sig snart. I en skrifvelse från erkebiskopen *Laurentius Petri* och de öfriga biskoparne, efter upptäckten af en sammansvärjning till Eriks förmån 1569, heter det att: biskoparne onödde och otvungne samtyckt till att, om något uppror uppstode i landet, "*konung Erik icke till sitt lif må förskonad blifva, utan efter tillbörlighet och sin förtjenst straffad varda.*" Att det var Johan som framkallade denna skrifvelse, är så mycket säkrare, som han för tillfället befann sig på samma ställe, hvarifrån skrifvelsen är utfärdad, nämligen Ulfvesund.

I augusti månad 1569 upptäcktes den ofvan antydda sammansvärjningen, som hade till syftsmål att befria Erik ur sitt fängelse. Detta var bland försöken att befria honom det enda, om hvilket man med visshet vet att det kommit till Eriks kännedom. Också tyckes han häraf hafva fattat något hopp; och detta ej heller utan skäl, i fall han egde kännedom om det missnöje med Johans regering som redan börjat sprida sig i södra Sverige. Emellertid hade denna sammansvärjning ingen annan följd för den arme fången än att hans belägenhet än ytterligare försvårades. Men det stannade ej vid detta enstaka befrielseförsök. Flera sammansvärjningar anstiftades, bland dem en af Eriks forne gunstling Charles de Mornay. Äfven denna upptäcktes, och Mornay led döden. Men genom dessa tid efter annan återkommande oroligheter stegrades Johans fruktan till det yttersta. Han ansåg sig aldrig säker, så länge hans broder fans i lifvet. Redan 1572 skrifver han till hertig Karl och begär hans betänkande öfver Eriks behandling, "efter vi väl förnimma," säger han, "att vi aldrig få något roligt regemente här i riket, så länge han lefver." Hertigen rådde honom blott att förstärka besättningen på Grips-holm, som då var Eriks fängelse.

Ett bevis på Johans aldrig hvilande farhågor har man i de täta ombytena af fängelse för den olycklige brodren. Efter att först ha varit inspärrad på Stockholms slott, flyttades han derifrån till Åbo slott i Finland. Hade Johan förut haft honom alltför nära sig, så var han åter i Åbo alltför aflägsen, ty här befarade

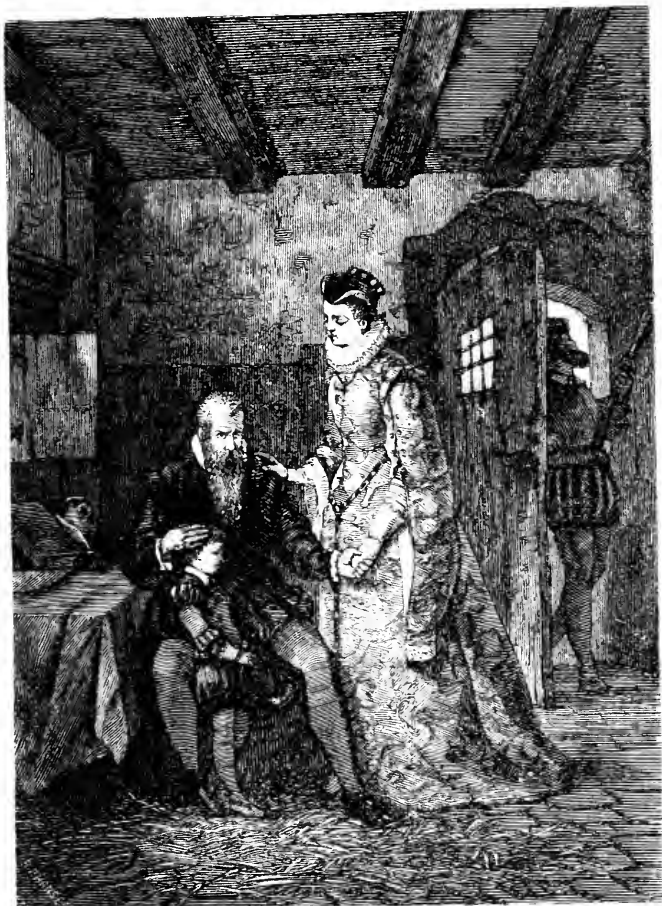
15. Gripsholms borggård,

Johan en möjlig förbindelse mellan honom och ryske czaren, som varit Eriks vän, men nu var Johans förklarade fiende. Annars tyckes Eriks fängelse på Åbo

16. Erik XIV i fängelse på Gripsholms slott.

slott ha varit den drägligaste perioden af hans fängelsetid. Han ditkom i juli månad 1570 och tillbragte

17. Karin Månsdotter besöker Erik i fängelset.

der något mer än ett år. Från det rum i fjerde våningen af södra slottstornet, som enligt sägen varit hans fängelse, har man en hämförande utsigt öfver Aura-

ån och en fjärd af hafvet. Umgänget med hans hustru och hans barn, som nu voro fyra, förkortade hans dag och af lifvets nödortft saknade han blott friheten. Men redan i aug. 1571 flyttades han till *Kastelholm* på Aland och derifrån i november samma år till *Gripsholm*. Afsigten med den sist nämnda flyttningen synes ha varit att göra hertig Karl, inom hvars hertigdöme Erik nu satt fången, i viss mån ansvarig för hans bevakning. Trots alla försigtighetsmått förmörkades konung Johans sinne allt mer af hemska mordtankar. Det var under Eriks vistelse på Gripsholm som han begärde det ofvan nämnda betänkandet af hertigen, huru man skulle taga saken före emot konung Erik, ifall man funne

18. Örbyhus slott.

något förräderi vara på färde. Då hertig Karls svar blef ett annat än hvad Johan troligen väntat, flyttades fången till *Vesterås*. Slottet hade emellertid blifvit säkrare befäst, dörrar och portar förstärkta. Vid ankomsten hit skildes Erik från sin älskade Karin och sina barn. "Hans lif måste sedan verkligen ha varit förfärligt. Då man under denna tid ser hans förstånd åter höljas i töcken, önskar man kunna tro, att denna sinnesrubning något beröfvat honom känslan af det sorgliga i hans belägenhet." Emellertid hölls Erik i början i okunnighet om att hans maka och barn blifvit bortförda

från hans fängelseort. Han ropade sin Karins namn i tanke att hon skulle höra honom; han skrifver till henne ett rörande bref af den 11 jan. 1574, och slutar med orden: "förglöm icke att åkalla Gud och åstunda din själs salighet mera än något verldsligt, ehvad det ock är. Gud lagar dock en gång så, att vår långliga sorg lycktas med glädje ock här på jorden. Jag skulle skrifva mera, men jag har så onda redskap dertill — det är dock min hand."

Från Vesterås blef Erik hösten 1574 förflyttad till sitt sista fängelse på *Örbyhus* slott i Upland. Johan hade gång efter annan gifvit hemliga fullmakter åt Eriks vaktare eller befälhafvarne på de slott, der Erik hölls fången, att i nödfall taga honom af daga. I november 1576 upptäcktes en vidt utgrenad sammansvärjning på gränsen mellan Småland och Vestergötland. Närmaste följden var att Johans mordplaner mot Erik nu skyndsamligen bragtes till verkställighet; redan i mars 1575 hade han af riksråden och de flesta af presterskapet erhållit en förnyad dödsdom öfver Erik, och i januari 1577, affärdades, en ny fullmakt för Eriks vaktare på Örbyhus, *Erik Andersson* till Bjurum, af ungefär samma lydelse som de föregående, men dejemte anmodades särskildt giftblandaren Philip Kern att använda sin konst, och sekreteraren Johan Henriksson sändes till Örbyhus med befallning, att nu skulle konung Erik dö. Den 22 februari anammade han nattvarden, och den 25 samma månad ingafs honom ovetande giftet, som det säges, i en ärtsoppa. Den prest, hvilkens biträde han förut fått anlita, var hos honom i hans sista stunder och har om dem afgifvit berättelse. Försonlighet och frid fylde i dödsstunden den olycklige konungens själ. Han förlät af allt hjerta sina ovänner, befalde sin ande i Herrans händer och utandades sin sista suck den 26 febr. 1577 kl. 2 om morgonen.

Om konung Eriks dödssätt äro senare tidens historiska forskare icke ense, i det några antaga, att han, såsom *Messenius* uppgifvit, dog af förgift, medan åter andra påstå, att han dog en naturlig död*). Den 1 mars

*) I ofvanstående framställning hafva vi följt Lektor Ahlqvist «Om konung Erik XIV:s fängelse och död.» Äfven Geijer, Fryxell m. fl. dela den der uttalade åsigten, som först framställd af Messenius, icke förr än på senare tider blifvit betviflad.

emottog Johan underrättelsen om Eriks död och lät samma dag kungöra den från predikstolarne samt vidtagna anstalter för begrafningen. Liket fördes till Vesterås, der det, svept i groft svart sammet, nedlades i en kista af simpla furubräder och sedan i tre dagar visades offentligen, hvarefter begrafningen skedde i största tysthet. Den missaktning, man visat den afsatte monarken ännu efter hans död uppväckte hertig Karls rättmätiga förtrytelse. "Det synes efter vårt betänkande" — skriver han till Johan — "som vår broders döda kropp väl hade kunnat få en höfveligare begrafning. Han var dock vår broder, af konungslig härkomst och sjelf en smord och krönt konung, den der med allt det onda han, Gud bättre, råkade bedrifva, dock mycket godt och manligt i sitt regemente uträttat. Ändock han, sorgligt att ihågkomma, varit både eders majestäts och vår fiende, så tro vi för vår person att all fiendskap bör vara fullkomligen förlåten, då själen skiljes från kroppen. Vårt betänkande är nu, att konung Erik måtte få en tillbörligare begrafning antingen i Upsala eller i Gråmunkekyrkan i Stockholm." — Johan vägrade härtill sitt bifall. I stället lät han på väggen öfver grafven uppsätta en plåt med följande bibelspråk: "Riket är förvändt och vordet min broders, af Herranom är det hans vordet." (1 Kon. Bok. 2 kap. 15 v.) Så slutade den olycklige Erik den fjortonde vid blott 43 års ålder efter ett nio-årigt fängelses utsägliga lidanden sin skiftesrika lefnad. Mycket dunkel hvilar i vissa delar ännu öfver hans lefnadsomständigheter och regering. Fallor en gång historiens ljus klarare häröfver, är väl troligt, att hans minne kommer att framstå i en bättre dager än hittills.

Af dem, som hört till konung Eriks omgifning i hans lyckas dagar, hade först och främst Göran Persson ådragit sig hertigarnes hat. Redan före Stockholms intagande hade han blifvit till dem utlemnad, hvarpå han underkastades den rysligaste tortyr och utan att klaga led han det förskräckligaste dödsstraff.

Karin Månsdotters hastiga upphöjelse på Sveriges tron följdes af ett ännu hastigare fall. I början fick hon med sin närvaro för sin make lindra fängelsets lidanden och umbäranden; men efter några år lät Johan förbjuda

detta och från medlet af 1573 skildes hon och Erik för alltid. Efter Eriks död erhöll fru Karin, som hon kallades, af Johan Liuksala gård i Finland med 26 underlydande hemman, der hon sedan lefde och verkade i tyst välgörenhet. Hennes namn lefver ännu i tacksamt minne hos Finlands trogna folk. Af hennes fyra barn voro blott tvenne som hunno till mogen ålder. Dottern *Sigrid* blef gift med *Henrik Klasson Tott* och sedermera ongift med *Nils Nilsson Natt och Dag*, en rik och ansedd man. Sonen Gustaf hade under en lefnad, full af missöden och äfventyr, varit nära att förmälas med ryska czarens dotter, men då förräderi mot fosterlandet var ett af vilkoren, afslog Gustaf den tillbudna lyckan, inspärrades af den vredgade czaren i fängelse och afled kort efter sin befrielse derur, i ryska staden Kaschin 1607.

10. Johan såsom Sveriges konung.

Domen öfver Johan den tredjes regering är till en del redan på förhand uttalad. Säkert är ock att oberäknadt de brott Erik genom sin misstänksamhet drog öfver sitt samvete, fosterlandet ingalunda vann på det ständernas beslut, som i januari 1569 förklarade Erik den fjortonde afsatt och lade konungamakten i Johan den tredjes händer. I det tal, hvarmed denne i Vadstena 1569 uppmanade till uppror mot Erik, skildrar han i mörkaste färger Eriks regering:

19. Johan III.

“Sverige,” säger han, “hade krig med tvenne makter, skattkammaren var tömd, riket utarmadt, land och städer härjade, invånarne utblottade, husvilla, sårade, fängslade eller slagne. Oskyldiga undersåtares blod ropade hämd. Men genom Eriks afsättning och således — Johans upphöjelse skulle riket kunna återvinna fred och sitt forna välstånd.” Han tillägger slutligen det “Erik om Johan utspridt, att han af sin gemål blifvit lockad till katolska läran. Det vore en nedrig lögn. *Om han någonsin omfattade påfveläran, önskade han att både han och hans son måtte utdrivas ur Sveriges rike.*”

I Vadstena hade hertigarne, när de begynte upporet mot Erik, kommit öfver ens om att regera gemensamt, men denna öfverenskommelse bröts af Johan, som behöll regeringen ensam, ehuru mest till namnet, ty hertig Karls kraftfulla vilja gjorde sig snart outhärlig, och mot slutet af Johans regering var Karl den allrådande. Liksom förhållandet varit med Erik blef Johans första bemödande att göra sig adeln förbunden, till motvigt mot sin broders makt, och liksom sin företrädare slutade Johan med att slå de mäktiga herrarne i bojor. Skilnaden ligger blott deri att *han* hade sin bror Karl *med* sig; hade han i stället haft honom *emot* sig, hade måhända hans slut blifvit lika med Eriks.

Riket befann sig vid Johans tillträde till regeringen i krig med både Polen och Danmark. Polska kriget afstannade af sig sjelf, då Johan, polske konungens svåger, uppsteg på svenska tronen. Kriget med Danmark åter antog ett alltmera hotande utseende. Under Eriks sjukdomstid och den nästan fullkomliga regeringslöshet, som deraf var en följd, hade Danskarnes tilltagsne anförare Rantzau framträngt till hjertat af Sverige. Klas Kristersson Horn var död, Erik hade alltför ofta ombytt anförare i landtkriget, ingen ville mer åtaga sig det farliga värfvet, allt var i förvirring och freden en efterlängtdad välgerning för det hårdt tryckta landet. Men Danskarnes fordringar voro så öfvermodiga, att de af svenska ständerna med harm tillbakavisades. Först 1570 afslöts freden mellan Sverige å ena sidan samt Danmark och Lübeck å den andra i *Stettin* i Pommern, under bemedling af tyske kejsaren och konungen i

Frankrike. Sverige återlöste *Elfsborg*, dess dåvarande enda plats vid Vesterhafvet, med 150,000 rdr, återgaf åtta danska örlogsskepp, afstod från alla anspråk på *Gotland*, *Jemtland* och *Herjedalen* (hvilka senare landskap likväl under kriget blifvit af Svenskarne eröfrade) samt lemnade tvisten om de tre kronorna oafgjord. Lübeck för sin del erhöll fri sjöfart på *Narva* och betingade sig en penningesumma, som det dock aldrig utbe- kom. Fredsvilkoren vöro tryckande, men man måste ihågkomma, att Sverige emot Danmark ännu kämpade för sin sjelfständighet, och att de krigiska utsigterna från Ryssland tvungo Johan att påskynda Stettinerfreden. Ryske czaren, den förfärlige *Ivan* den fjerde *Vasiljevitch*, hade vid Johans tronbestigning ännu sändebud i Stockholm för att underhandla om hans gemåls utlemnande till ryske czaren. Denna förolämpning, personlig fiendskap och stridigheterna i Lifland, der czaren erkänt danske prinsen *Magnus*, gift med czarens brorsdotter, såsom konung, framkallade kriget. Vi skola längre fram dertill återkomma.

Under sin första regeringstid sökte Johan på åtskil- liga sätt vinna adelns tillgifvenhet. Släkten *Lejonhufvud*, enkan efter konungens morbroder *Sten Eriksson Lejonhufvud* som vid *Eriks* tillfångatagande ljutit döden, samt hennes barn, upphöjdes i greflig värdighet, och erhöilo till gref- skap större delen af *Raseborgs län* i Finland. Friherrlig värdighet tilldelades *Nils Gyllenstjerna*, *Hogenskild Bjelke* och den sedermera så ryktbare ståthållaren i Finland *Klas Fleming*. Till adelns förmån förordnades, att den som för att undslippa russtjensten, afstode sitt hemman till närmaste fränder, likväl skulle ega rättighet att bibehålla sitt adeliga sköldemärke, hvarigenom man i Sverige fick en *ärftlig adel utan jordegendom*. Detta stadgande, som var ämnadt till adelns fördel, blef likväl i verkligheten motsatsen, ty deraf uppstod med tiden en samhällsklass, som utmärktes af bördens företräde, men utan dess rike- dom, hvarigenom grunden lades till det svalg, som alltmer vidgades, mellan den *rika högadeln* och den *fattiga lågadeln*, hvars ställning blef ohållbar. Russtjensten nedsattes ytter- ligare och adelns bönder inom en mil från sätesgården befriades från krigstjenst; i skatter och utlagor skulle

adelns bönder deltaga med blott hälften mot skattebönderna, hvilka derigenom betungades med alltför stora bördor. Enigheten mellan konungen och adeln varade oaktadt dessa eftergifter likväl icke länge. Gustaf Vasa med sin jernkraft hade förmått tygla de stolta herrarne, men hans äldre söner egde icke denna kraft. Misshälligheterna inom konungahuset splittrade dess makt och gjorde att både Erik och Johan i sin svaghet sökte att på adelns bevågenhet stödja sitt välde mot fruktade medtäflare om kronan. Att de i adelsherrarne sedermera funno alltför besvärliga och opålitliga bundsförvandter är gemensamt för begges historia. Den yngste af Gustafs söner, Karl, som ärft sin faders okuffiga vilja bekämpade från början och kufvade slutligen de stolta slägterna, men doppade dervid sina händer i de förnämsta medborgares blod.

Johan ledsnade emellertid snart vid sitt nödtvungna beroende af adeln, vid detta stånds stolta anspråk, dess afundsjuka och dolska missnöje. De redan gifna privilegierna kunde ej återtagas, men han affordrade herrarne det löfte, att de ej af Sigismund skulle begära utvidgade friheter.

Äfven presterskapet erhöll af Johan nya och utvidgade rättigheter. Men snart uppblussade mellan presterna och konungen en strid, som hotade ej blott kyrkans utan äfven statens bestånd, och hvilken genom sina följder blef af den högsta betydelse för vårt fädernesland.

En ny kyrkoordning hade efter reformationens införande varit ett länge erkänt behof. En sådan hade ock, af Laurentius Petri utarbetad, utkommit år 1571. Särskildt hade prestbildningen, hvilken hittills varit mycket försummad, i den nya kyrkoordningen blifvit bättre tillgodosedd. I afseende på undervisningen föreskrefs att skolpiltarne (lärjungarne vid Upsala universitet) skulle delas i tre till fyra klasser och de äldre tjena till undervisare för de yngre. Dock skulle skolmästaren dermed hafva en noggrann tillsyn, att de små ej måtte varda försummade. Klockan 5 om morgonen gick man i skolan, kl. 10 åts middag. Onsdagar och lördagar skulle lärjungarne genomgå hvad de läst under de andra dagarna. Hvar och en som ville blifva prest skulle ha genom-

gått latinskolan (universitetet) och före sin vigning till predikoembetet af biskopen pröfvas. Befunnes han ej skicklig, uppsköts med invigningen; kallelse till predikoembetet skulle utgå från församlingarna. Med afseende på folkundervisningen bestämdes att hvar och en skulle undervisas i katekesen, och att ingen fick gå till skrift som ej kunde Fader Vår, budorden och trons artiklar. Biskopstiteln blef åter igen upptagen, ehuru äfven den af konung Gustaf införda titeln *ordinarius* i kyrkoordningen förekommer.

De kyrkliga angelägenheterna voro det som under hela Johans regeringstid mest sysselsatte honom. Johan var en efter den tidens fordringar lärd herre. Han talade latin, polska, ryska, italienska och engelska språken samt förstod grekiska och franska. I teologien hade han grundliga insigter, men hade under sin fängelsetid alltför mycket fördjupat sig i den tidens stridsskrifter, hvaraf följde ett vacklande i hans fuderneärfda tro. Som man vet, tog Johan lätt intryck af sin omgifning, hvarför hans gemåls katolska tänkesätt, under fångenskapen på Gripsholm så lifligt inverkat på honom att han beslöt i Sverige åter införa katolicismen, eller rättare att under former dem han sjef fastställt, förmedla den lutherska och katolska bekännelsen till ett slags svensk statsreligion.

Upphofsmannen till den nya kyrkoordningen, den vördnadsvärde erkebiskopen Laurentius Petri, afled i oktober 1573. Efter honom lät Johan till erkebiskop utvälja hans måg *Laurentius Petri Gothus*, en man alldeles efter konungens sinne, eftergifven och vacklande, hvarföre han ock före sin invigning underskrifvit sjuarton artiklar, hvarigenom de katolska ceremonierna vid gudstjensten återinfördes, klostren återställdes, o. s. v. År 1575 invigdes den nye erkebiskopen med gammal ståt. Biskopskåpan, mössan och stafven kommo i och med denna ceremoni åter i bruk, ehuru detta redan då väckte mycket motstånd hos det lutherska presterskapet.

Genom drottningens inflytande inkommo hemligen i Sverige medlemmar af den af *Ignatius Loyola*, i Spanien 1534 stiftade *jesuiterorden* eller Jesu sällskap. Öfverallt i Europa förmärkas vid denna tid de ifri-

gaste bemödanden från katolska kyrkans sida att i sitt sköte återföra de "förvillade", och i dessa bemödanden åtog sig jesuiterna med en sällspord enighet och kraft det väsentligaste arbetet. Att konung Johan utan svårighet skulle vinnas för deras syften hade de goda skäl att antaga. *Antonius Possevinus*, en af samfundets slugaste arbetare, hade åtagit sig det ärofulla värfvet att till katolicismen återföra Sveriges konung — måhända ock Sveriges rike. Med låtsadt intresse ingick han i konungens förmedlingsplaner, och ett sändebud, *Pontus De la Gardie*, affärdades till Rom för att utverka påfvens samtycke till de af Johan uppställda villkoren, under hvilka han utlofvade att sjelf öfvergå till katolska läran och dertill söka omvända sitt folk. Men då dessa villkor stodo rakt i strid med katolska kyrkans anda och uppfattning och innehöll t. ex. att presternas giftermål skulle tillåtas, att gudstjensten skulle firas på svenska, m. m., så hvarken kunde eller ville påfven samtycka till förslaget. Då De la Gardie återkom med förklaring att påfven icke ville ingå på de af Johan föreslagna villkoren, afsvalnade dennes ifver. Han återgick till sina ursprungliga reformationsplaner, ett sväfvande mellanting mellan katolicism och protestantism, och utgaf i enlighet med dessa år 1576 en ny gudstjenstordning eller *liturgi*, den s. k. *röda boken*.

Detta namn erhöll han deraf, att permarna och bokstäfverna i der förekommande helgons namn voro röda. Han var för öfrigt tryckt på svenska och latin och utgjorde med några uteslutningar och förändringar en återgång eller rättare en *öfvergång* till katolska läran, sådan denna på kyrkomötet i Trident 1545—1563 blifvit för den katolska världen antagen och fastställd. I öfrigt spelade Johan med jesuitisk fintlighet i sina katolska sträfvanden ett dubbelt spel, så att han till och med från påfven erhöll uppmaningar att, om han ville blifva katolik, *öppet* bekärna det. Så t. ex. hade han bland sina ofvan nämnda till påfven framställda villkor illistigt nog begärt, att presterna tillsvidare skulle af den katolska messan *tyst mumla* bönerna till helgonen och för de döda, till dess man blefve mera tillvand i förändringarna. Den 16 maj 1578 afsvor Johan enskildt inför

Possevinus den lutherska läran och antog den katolska men, som vi redan nämnt, afsvalnade efter hand den förre ifvern å hans sida, och här liksom i alla konung Johans handlingar finna vi vankelmodet och despotismen blandade med hvarandra. Att tjena en despotisk herre måste alltid vara svårt, men naturligtvis ännu svårare, om denne herre tillika ej vet hvad han vill.

Erkebiskopen i Upsala, som till en början var medgörlig för Johans omvändelseplaner, och till och med sjelf åtagit sig att kläda skott såsom liturgiens författare, förvandlades till ett slags patriark, och de öfriga biskoparne kallades lydbiskopar. Biskopen i Vexjö, som var än medgörligare än den yngre Laurentius Petri, hedrades med adligt sköldemärke och det stolta namnet Björnram. Folkets tanke om denna heder var likväl temligen tve tydlig; den finnes uttryckt i följande verser om liturgien:

«De messade derur mäkta glada,
Att de ej skulle mista sin tiondelada.
Den, som ville bli evangelii skälm,
Han kunde förvärfva båd' sköld och hjälm;
Hvilket var till att märka och se
På den som fick de björnramar tre, m. m.»

Äfven bland presterskapet rönt liturgien på många håll motstånd och detta uppretade Johan till yttersta grad. Biskopen i Linköping Martinus Olai som kallat påfven antikrist, blef derföre i sin egen domkyrka offentligent afklädd sin biskopliga skrud. Då erkebiskopen började ångra sin medgörlighet och sökte afvända konungen från hans katolska nit, vredgades denne och fråntog honom en del af hans inkomster. Han gick nu sjelf upp till konungen, öppet afrådande honom från katolicismen, men då han härmed intet kunde uträtta, slog honom hans samvete så, att han kort derefter sjuknade och dog. Biskopen i Vesterås, Erasmus Nicolai, som varit konungens hofpredikant och bland de förste som antagit liturgien, erkände öppet sitt misstag. Motståndet blef efter 1580 alltmera allmänt, och konungen fick af rikets råd uppbära allvarliga föreställningar. Att dessa ej verkade på ett sådant sinne som Johans, ligger i sakens natur, men det oaktadt

bragtes Johan vid denna tid af sig sjelf på andra tankar. Påfvens omedgörlighet hade misshagat honom, han hade ej af sitt nit skördat de fördelar, han väntat, och, hvad som måhända verkade mest, hans gemål Katarina afled år 1583. Han gifte om sig med en infödd svensk qvinna, sin förra drottningens hoffröken, den sköna sextonåriga *Gunilla Bjelke*, och hennes inflytande motverkade lika mycket jesuiternas sträfvanden, som hans förra gemåls verkat för dem. Häraf följde således från Johans sida alldeles motsatta åtgärder mot de förra, ehuru de blefvo på samma despotiska sätt utförda. Det ser i sanning ut som om Johan velat förbehålla sig ensam den menliga rättigheten att tänka fritt. Laurentius Forssius, kyrkoherde i Stockholm, som öfvergått till katolicismen, afsattes nu på samma skymfliga sätt som förut Martinus Olai. Alla affällingar till katolicismen hotades med landsflykt, och jesuiterna kördes ur riket. Detta oaktadt bibehöll Johan sin kärlek till liturgien såsom sitt eget verk.

År 1576 upptäcktes en sammansvärjning i Västergötland, tillståd af en prest Mauritz i Böne af Skara stift. Den är märkvärdig, emedan det var den som närmast föranledde Eriks död. Anstiftaren jemte flera andra gick efter pinligt förhör till döden. Konungens ofördragsamhet tilltog med hans lynnes bitterhet. Prester som ej ville antaga liturgien, straffades först med förlust af sina inkomster, derefter med afsättning, fängelse eller landsflykt. "Allt motstånd i denna punkt" — säger Geijer — "retade konungen till den yttersta vrede." Man såg honom sjelf bära händer på en fängslad prestman och trampa honom under fötterna med utrop: "på lejon och huggormar skall du gå." — Hela landet var fullt af förföljelser, oro och förvirring.

11. Kriget mot Ryssland.

(1570—1595.)

Under allt detta var Sverige inbegripet i ett förödande krig mot Ryssland. Anledningarne härtill äro redan förut omnämnda; först och främst var det dock den

personliga fiendskapen mellan Johan och ryske czaren. Båda hade friat till samma prinsessa, men den stolte Ryssen blifvit afspisad på ett för honom förnärmande sätt, hvilket föranledt krig mellan honom och Polen. Han hade sedermera genom sändebud hos Erik sökt utverka att Johans gemål blefve till honom utlemnad, och dessa sändebud hade ännu när Stockholm öfvergick till hertigarne, varit kvar i hufvudstaden, då de med möda af hertig Karl räddades undan folkets raseri. Till den personliga ovänskapen kommo ytterligare de lifländska stridigheterna, enär ryske czaren tagit under sitt beskydd danske prinsen Magnus, som redan för längesedan satt sig i besittning af en del af Lifland och under ryskt öfvervalde antagit titeln Liflands konung. Strax efter sin tronbestigning hade Johan afskickat sändebud till Ryssland, men dessa hade czaren låtit inspärta i ett svårt och långvarigt fängelse — de frigåfvos först 1572 — och vid sin återkomst till Sverige medförde de det besked att ezaren fordrade Lifland. Kriget var nu oundvikligt. Det aflopp under de första åren mindre lyckligt för Svenskarne och fördes på Ryssarnes sida med den omenskligaste grymhet. År 1573 nyårsdagen intogo Ryssarne slottet *Weissenstein* i Estland och stekte befälhafvaren *Hans Boije* till döds. I Finland fördes ett plundringskrig, landet var från början nästan utan försvar, men småningom samlades stridskrafter som till och med ryckte öfver ryska gränsen. Ett tvåårigt stillestånd slöts 1575 ensamt för Finland, medan kriget fortgick som förut på lifländska sidan af Finska viken. Här egde Svenskarne till slut icke mera kvar än Revels stad och slott, men slutligen omkring 1580 ändrade sig krigslyckan. Czaren hade nu äfven fått krig med *Polen* och *krimiska Tartarerne*, hvilka båda sökte förbund med Sverige, och svenska krigsmakten hade fått en särdeles duglig härförare i Fransmannen *Pontus De la Gardie*. Denne eröfrade under loppet af året 1581 Wesenberg, Lode, Leal, Hapsal och hela Estland, Narva, Ivanogorod, Jama och Koporie. Finland erhöll med anledning af dessa framgångar värdighet af *Storfurstendöme*, och Johan fick derigenom en välkommen tillökning i sin redan förut nog prunkande titel. Han kallade sig nu: "med

Guds nåde Sveriges, Götes och Vendes konung, storfurste till Finland, Ingermanland och Karelen samt hertig öfver Estland och Lifland.“

Emellertid fortsattes kriget med största förbittring. Stilleståndet på finska sidan upphörde 1577. Härjningståg företogos från Nyslott vid Saimen åt det inre af Ryssland, och *Kexholms* län eröfrades. Någon skonsamhet visades från Svenskarnes sida, men icke så från Ryssarnes. Ett anfall mot Ingermanlands hufvudort *Nöteborg* försöktes af De la Gardie, ehuru utan framgång. Behofvet af fred var å ömse sidor ytterst kämbart, men konung Johans anspråk hade nu med framgångarne stigit, så att allt hvad som kunde vinnas, var ett stillestånd på fyra år 1583—1587. Under denna vapenhvila hade Svenskarne olyckan att mista sin tappre härförare Pontus De la Gardie. Han drunknade i Narvaströmmen 1585. Ivan den fjerde var ock död 1584 och hade vid sin död tillrådt sin son *Feodor* att bibehålla freden med Sverige. Men det stolta språk konung Johan förde — “han fordrade att czaren skulle böja ned sitt hufvud för honom och låta bli att kalla sig alla Ryssars herre, emedan en del af Ryssland tillhörde Sverige“ — samt hans öfverdrifna fordringar omintetgjorde åter utsigterna till fred, och kriget upplågade på nytt. Det var medan *Kexholms* län och Ingermanland ånyo gingo förlorade, Finland härjades och i Estland tjugo tusen Svenskar hade att kämpa mot hundra tusen Ryssar, som Johan förde ett sådant språk. I öfrigt var allt öfverlemnadt åt anförarnes tapperhet, insigter och fosterlandskärlek, ty å Johans sida gjordes intet för att försvara de olyckliga länder som voro skådeplatsen för detta förfärliga krig. Det gick så långt att Sigismund såsom konung i Polen och tronföljare i Sverige, på eget bevåg på samma gång han för Polen afslöt fred med Ryssarne, äfven för Sverige utverkade ett års stillestånd. I Estland var folket så utledset vid kriget, att det på eget bevåg ville göra fred; hertig Karl rådde äfven härtill, men Johan förtörnades och förklarade att hvarken hans bror eller hans son voro hans förmyndare och befalde ånyo krigets fortsättande. Detta var 1590. *Karl Henriksson Horn*, som ensam med fyrahundra krigare emotstått hela

den ryska styrkan af öfver hundratusen man och räddat Narva, men sedermera mot afträdande af *Ivanogorod* och *Koporie* i Ingermanland utverkat Ryssarnes återtag, hvarigenom Estland blef åt Sverige bibehållet — denne jemte hans vapenbroder *Gustaf Baner* blef af Johan hemkallad, fängslad och — anklagad för förräderi. Horn begärde ransakning och dom. Hans försvar, hvilket han förvägrades att skriftligen författa, ehuru han säger sig vara sjuk och svag af fängelset och "en föga vältalande man" — var fullt af ädelhet. Icke dess mindre lifdömdes han den 20 febr. 1591, årsdagen af stormningen af Narva — kvarhölls än ett år i fängelse och fick först på afrättsplatsen nåd. Karl Henriksson Horn var likväl ej den ende af denna slägt som gjort sitt namn odödligt genom detta krig. Son af den gamle tappre Henrik Horn, vid hvilkens sida han fostrats till fosterlandets försvar, och syskonbarn till sjöhjelten Klas Kristersson Horn, hade han ock sjelf fyra söner, alla utmärkta, och bland dem *Gustaf Horn*, den yngste af dem och den störste. Dessa och flera med dem visa, som Geijer säger, "framåt på den store Gustaf Adolfs dagar." — Emellertid gick Ryska kriget, oaktadt dessa och flera enskilda storartade bragder, hvilka Johan, som nämndt är, på *sitt* sätt belönade, under denne konungs sista lefnadsår högst olyckligt. Sverige led af utskrifningarnes fortsatta tyngd, knektarne gjorde uppror för bristande sold, befälhafvare till- och afsattes, och Sveriges länder bortom Östersjön sköflades förfärligt. Inom sex månader hade Ryssarne sjutton gånger härjande inryckt inom finska området vid Kexholm, utan att den svaga svenska besättningen der på slottet kunnat hindra det. Först efter Johans död afslöts i januari 1593 en tvåårig vapenhvila med Ryssland, hvilken slutligen i maj 1595 föranledde en stadig fred.

I mörka färger målas af rikets råd ställningen i Sverige vid denna tid. I ett bref från rådet stäldt till Reval, då konungen var der för att möta sin son Sigismund, framläggas i frimodiga ord klagomålen mot Johans regering; det är föga underligt, om ett sådant språk förtörnade den despotiske konungen. Skriften, stäld till både Johan och Sigismund, upprepar redan förut gjorda påminnelser: "*deras majestäter skulle låta sig undersåtarnes*

nöd gå till hjertat, den vore nu efter tjugoåtta års krig stigen till den höjd att riket intet mer förmådde gifva; utom skatten af den tionde penningen i flere år, hade allmogen nästan årligen måst utgöra först den stora kostgården, dernäst tre till fyra hjälpgårder om året och ändå penningar samt stora körslor och dagsverken; det mesta vore påbjudet ej med öfverenskommet råd och betänkande, såsom lag säger, utan af kamrerare och kökskrifvare. Under den hårda tiden på de trenne sist förflutna åren hade mycket folk, hästar och boskap af hunger omkommit; mångt hus hade genom de stränga årliga utskrifningarne mistat tre till fyra söner; lindring i bördorna hade ofta nog blifvit utlofvad, men icke följt; den oskickliga och slösaktiga hofhållningen utan ordning och lydnad, stora byggningar, slott och kyrkor öka den menige mans armod, så att der förr hafver varit åker och äng, der växer nu stor skog, och hvar förr i många år sutit välbehållna bönder, der löpa de nu med käppen och säcken. Af städerna är tredjedelen öde; bland prestskapet herskar oenighet för liturgiens skull; krigsfolket, utan sold, öfverlemnadt i främmande land åt hunger och nakenhet, är utledset vid kriget; freden är rikets första behof, hvarföre den med Ryssland bör slutas nu, medan fienden är dertill benägen.“

Det var under sådana förhållanden, medan allmogen mångenstädes var utarmad, städerna voro öde, rikets tillgångar, medtagna af tjugoåtta års krig, intet mer kunde gifva, och hungersnöden öfver allt stod för dörren — som Johan, glömsk af sitt rikets bästa, af blott fåfänga fortsatte ett krig, som han långt förut med fördel kunnat sluta. Det var ock under sådana förhållanden som han trodde sig genom ett namn, som ökade raden af hans egna titlar och värdigheter, kunna gifva en utarmad landsdel (Finland) ersättning för otaliga lidanden.

12. Sigismund, Polens konung. Tvister mellan Johan och Karl.

Ännu var likväl måttet icke rågad; Sverige stod på väg att genom konungens handlingssätt ryckas ur detta krig i ett nytt. Alltsedan Johans tronbestigning

hade polska konungakronan för honom utgjort ett efterlängtadt mål, och efter hans svåger Sigismund Augusts död hade han i Polen haft fullmäktige, som vid det följande konungavalet skulle bevaka hans rätt. När likväl hans försök misslyckats, i det en annan hans svåger, *Stefan Bathory*, blef Polens konung, ändrade han sina anspråk så, att hans son *Sigismund* skulle vinna den efterlängta kronan. Han hade för detta ändamål låtit uppfostra honom i katolska läran, hvilken Sigismund sedan under hela sin lefnad fanatiskt vidhöll. Slutligen då *Stefan Bathory* afled år 1587 och ett nytt konungaval anställdes, lyckades det verkligen Johan att till sin stora glädje utverka *Sigismunds val till Polens konung*.

Det krig mellan Sverige och Polen, som började under *Eriks* regering, hade visserligen upphört med *Johans* tronbestigning; icke dess mindre förekommo äfven under *Johans* regering täta anledningar till missnöje å ömse sidor, så att endast begge makternas farhågor för deras gemensamma fiende Ryssland förmådde återhålla deras stridslystnad.

Kort efter sitt utkorande till polsk konung lemnade Sigismund Sverige för att taga sitt nya rike i besittning. Men att han ej länge skulle finna sig väl bland ett så opålitligt folk som Polackarne var nästan att förutse. Mer än tvenne år hade ej heller förgått, innan Johan började längta efter sin son och ångra det steg, för hvilket han förut så ifrigt arbetat. Med den karakterslöshet, som var honom egen, kastade han skulden härför på rådsherrarne, och ett möte mellan båda konungarne utsattes att hållas i *Reval* sommaren år 1589. Denna plan skulle dock hållas hemlig, och i stället uppmanades adeln att till fullo utgöra sin rustjenstskyldighet, och allmogen att erlægga en ny gärd under formen af ett frivilligt lån, ty, heter det, konungen ämnade nu i sin sena ålder "våga sin person emot fienden och sjelf förvärfva en ärofull fred." Rådet som misstänkte några hemliga planer afrådade resan; men konungen förklarade tvärt, att han ansåge hvarje sådant afrådande liktydigt med förräderi och påskyndade resan, som företogs långt innan trupperna, som han skulle medföra, hunnit blifva färdiga. Den 3 juli gick han ombord i Stockholm med sin drottning, sin nyfödde son och de fleste af rådet samt det man-

skap som hunnit samlas. Efter ankomsten till Reval i augusti, fick han vänta flera veckor på Sigismund.

Efterhand utspriddes ett rykte, att Johan beslutit taga sin son med sig till Sverige, och att denne, uppledd vid det oroliga regementet i Polen, samtyckt att återvända hem. En allmän förskräckelse intog Svenskarna, hvilka härigenom skulle blottställas för ett krig med Polackarne, innan ännu striden med Ryssland blifvit bilagd. Icke mindre blef oron bland Polackarne, emedan underrättelser ingått, att Tartarerna härjande infallit inom polska området. Johan bestormades af Polackarne med föreställningar mot det ovisa beslutet, och svenska rådet tog bladet från munnen och uttalade i skarpa ordalag sina tankar om Johans styrelse. En annan skrifvelse, undertecknad af alla de närvarande rådsherrarne, krigsbefälet och den utom rådet stående adeln, tillsammans sextio personer, bland dem Erik Stenbock, Axel Lejonhufvud, Gustaf och Sten Baner, Erik Sparre, Ture Bjelke, m. fl. afläts till konungen, i hvilken skrifvelse undertecknarne säga sig "hafva förnummit, att konung Sigismund ämnade taga afsked af kronan Polen och följa sin fader till Sverige. Sådant vore stridande mot konungarnes bref, heder och tro; om Sigismund så snöpligen rymde från land och rike, skulle det otvifvelaktigt föranleda till krig med Polen. Men en så svår och oändlig fiendskap är Sverige på denna tid icke mäktigt att utstå, utan torde undersåtarna deraf mot begge konungarne blifva kallsinniga eller, hvad värre är, begynna något oråd i riket." Då Johan oaktadt denna föreställning vidblef sitt beslut, upptågade krigsbefälet till slottet och nedlade sina fanor utanför konungarnes fönster med en dyr ed att aldrig draga vapen till deras försvar, om de onödigtvis utsatte Sverige för så många fiender. Polackarne å sin sida hotade äfven. Ändtligen den 30 september slet sig Sigismund ur sin faders armar; från Sverige förnummos oroande rykten om utbrutna oroligheter, så att Johan nu måste återvända hem. Han gick om bord utan att egnas en blick åt det uppvaktande rådet "mörk, tyst och med vreden i hjertat."

Men hämnaden dröjde ej att i hårda slag drabba dem som företagit hvad Johan kallade "upproret" i Reval.

Vid återkomsten från nämnda stad blefvo *Erik Sparre*, *Hogenskild* och *Ture Bjelke*, *Gustaf* och *Sten Baner* och *Klas Tott* kallade till Stockholm att stå till rätta. Deras sak nedlades för tillfället men upptogs åter 1590 inför de då församlade ständerna. De anklagades tillika att ha velat tillintetgöra arfföreningen. Bevis mot dem saknades eller användes aldrig, men icke desto mindre höllos de i tvenne år i fängelse. "Mot de anklagade" — säger Geijer — "var konungen så mycket oförsonligare, som de egentligen voro offer för många." Fåfänga voro deras hustrurs och barns, till och med Sigismunds förböner hos Johan. Först på sin dödsbädd gaf han dem nåd — eller rättvisa.

Svag och vankelmodig, medan han sökte antaga ett yttre sken af manlig kraft, hade Johan under sina senare regeringsår blifvit allt mer beroende af sin broder hertig Karl. Vid fadrens död var Karl ännu ett barn. Under Eriks regeringstid hade han uppvuxit till en kraftfull yngling och utmärkt sig under danska kriget vid belägringen af Varberg. Till honom hade Erik i striden mot sina bröder satt sitt förtroende och som fånge öfverlemnadt sig åt honom. Mot Johan visade Karl alltid en hög grad af sjelfständighet, som mera anstod en medregent än en undersåte. Vid sitt aftal i Vadstena, då bröderne öfverenskommo att afsätta Erik, hade de varit ense om att i händelse af seger regera gemensamt. Öfverenskommelsen bröts, såsom ofvan är nämnt, af Johan, och en samregering kunde väl svårligen ha varit till Sveriges nytta. Deremot öfverlemnades åt hertig Karl hans hertigdöme, landskapen *Södermanland*, *Nerike* och *Vermland*, utan de genom Arboga artiklar af Erik fastställda inskränkningar. Men hertigen framkom snart med nya fordringar. Han begärde Strömsholms slott och fyra härader till. Johan gaf honom Vadsbo och Valla härad i Vestergötland, men icke Strömsholm emedan detta genom konung Gustafs förordnande innehades af hans enkedrottning Katarina Stenbock. Förnyade anledningar till tvistigheter förekommo sedermera, så att rådet såsom medlare mellan den stolte konungen och den uppbrusande hertigen hade en ganska svår uppgift att fylla. Också inleddes försoningen

bröderna emellan på rådsherrarnes bekostnad, i det deras varningar till konungen mot hertigens egenmäktiga tilltag vid den slutliga uppgörelsen efter mötet i Reval voro bland de förbrytelser som räknades dem till last. Hertigens maktlystnad blef omsider tillfredsställd, då Johan under det sista året af sin lefnad åt honom uppdrog rikets styrelse, som han skötte med drift och skicklighet.

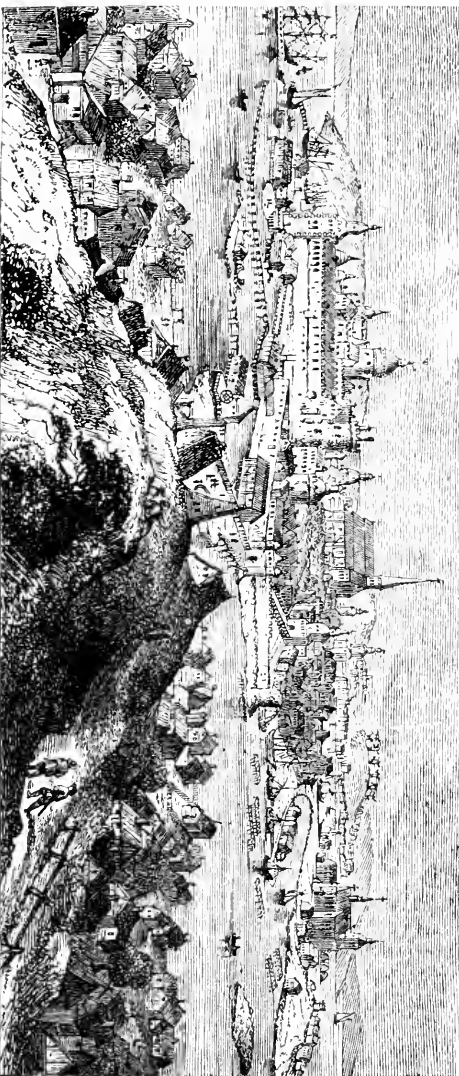
Hertig Karls styrelse i sitt hertigdöme hade alltid varit förträfflig. Han hade der alltjemt lefvat med folket och gjort sig noga förtrogen med dess önsknings och behof. Han hade härigenom gjort sig så älskad, att Vermlänningarne ännu hundra år efter hans död med glädje omtalade den tid, då han regerade i deras landskap, och Finnarne i Vermlands bergsbygd kallade honom "Store Karl". Stora voro ock de förtjenster han utvecklade i sitt hertigdöme. Då Johan ville med våld tvinga presterskapet till liturgiens antagande, öppnade Karl inom hertigdömet en fristad för de många som utsattes för konungens förföljelser. Bland dem, som sålunda på grund af sitt motstånd mot "rödboken", afsattes från sina embeten men i hertigdömet fingo anställning, voro förre biskopen i Linköping Martinus Olai, Upsalaprofessorn Petrus Jonæ, som blef biskop i Strengnäs m. fl. Gerna skulle Johan velat undertrycka denna hertigens egenmyndighet, men han vågade ej använda tvångsmedel, ty Karl hade folkets kärlek på sin sida, och Johan och hans liturgi voro båda ungefär lika illa anskrifna. Men det var äfven i många andra hänseenden som hertigen gick segrande ur striden med sin konungslige broder. Flera gånger var det nära att svärdet hade måst afgöra saken och att riket, under det kriget rasade vid gränserna bortom Österhafvet, blifvit inkastadt i farorna af ett inbördes krig. Men olyckan afvärdades genom tvenne ädla furstinor af olika tro, men af samma milda försonande sinnelag: det var Johans gemål Katarina och Karls maka *Maria af Pfalz*, hvilka medlade fred mellan bröderna.

För näringarna och konstfliten inom hertigdömet framkallade Karls styrelse en ny tid. Sjelf en sträng hushållare var han i detta hänseende liksom hans store fader en föresyn för sitt folk. De tröga bannades, de flitiga berömdes, idoghet och välstånd infunno sig öfver

STOCKHOLM

Stockholm från norr år 1592.

Efter en teckning af Stenocholms Storkyrka.

allt, och det medan i konungariket hoptals människor dogo af hunger. Bergshandteringen uppmuntrades, de obygdade trakterna befolkades med invandrande Finnar, skogarna uppröjdes, städer anlades, bland dem *Mariestad*, *Mariefred* och *Karlstad*. De båda första, liksom den invid *Mariestad* belägna kungsgården *Marieholm* uppkallades efter hans gemål, *Maria af Pfalz*. Längre sjuklig, afled denna ädla furstinna 1589. Tre år derefter gifte *Karl* om sig med den stränga *Kristina* af *Holstein*, hvilken inom släkten spelade en helt annan rol än hans första gemål. *Sigismund* hade också sökt hennes hand, hvilken omständighet med tiden lär haft ett väsentligt inflytande på osämjan mellan farbrodern och brorsonen.

Oenigheten mellan konung *Johan* och adeln medförde bland andra följder äfven ett ytterligare förökande af det i sig sjelf skadliga sekreteraregementet, hvilket, redan under *Eriks* tid infördt, alltjemt fortsattes under hans bröder. Den verkliga regeringen kom härigenom i händerna på lycksökare utan sedligt eller personligt värde, bland hvilka t. ex. *Johan Henriksson* skildras såsom en af de nedrigaste människor, vår historia känner. I mordet på konung *Erik* tog han en verksam del; mördade ock en annan af konung *Johans* sekreterare, *Johan Kempe*, sedan han förut till dennes hustru stått i brottsligt förhållande, och gifte sig med henne efter *Kempes* död. Af vinningsbegär eller för att behaga konungen öfvergick han till katolska läran och användes sedan som spion på hertig *Karl*. Han föll derefter i onåd men fick åter tillfälle att ställa sig väl hos sin herre genom de tjenster, han gjorde honom i förföljelserna mot riksråden 1590. *Göran Perssons* son *Erik Göransson Tegel*, mycket förtjent om fäderneslandets historia, var ock en af detta regemente, *Olof Sverkersson* likaså. *Geijer* säger om dem att de förvärfvade sig ett bedröfligt inflytande och en skändlig namnkunnighet.

Konung *Johans* händelserika lefnad nalkades sitt slut. "Lyekans vexlingar," skrifver *Erik* ur sitt fängelse till *Johans* gemål, "äro sådana, att hon stundom förvandlar kronan till bojor, då deremot andra ur fängelset förflyttas till de högsta äreställen." Det senare hade varit fallet med *Johan*. Huru han bar sin upphöjelse,

hafva vi i det föregående sökt visa. Så mycken heder får dock egnas hans minne, att man erkänner, det han vid sin lefnads slut ödmjukade sig och bad om föriåtelse för sina många och stora fel, liksom han ock skänkte sin tillgift åt dem, som han ansåg hafva förbrutit sig mot honom. Om liturgien förklarade han att den så mycket ondt åstadkommit, att han aldrig vidare ville sig med den befatta ej heller i trossaker någon tvinga. "Jag vet att min förlossare lefver," voro de ord, i hvilka han fann tröst i sina sista stunder. Den 17 november 1592 kl. 3 eftermiddagen slutade han sitt lif, femtiofem år gammal.

13. Sigismund tillträder regeringen. Upsala möte.

De ämnen till splittring i kyrka och stat, som uppstått under Johan den tredjes regering, bragtes till mögnad under hans son Sigismund. Redan hans uppfostran

20. Sigismund.

och de läror, han insupit med modersmjölken, gjorde honom fullkomligt oduglig till regent i ett protestantiskt land. Härtill kommo vidare personliga karaktersfel, såsom bristande öppenhet och tillgänglighet, en ytterlig tröghet och obeslutsamhet samt en njugg-
het i småsaker,

som ofta kom hans största och bäst öfverlagda företag att misslyckas. Deremot hade han flere goda egenskaper, såsom redlighet, gudsfruktan, godhjärtighet och till och

med ordhållighet, så framt det icke gälde kättare, hvilka hans påfviska lärare öfvertygat honom om, att man ej var skyldig något undseende. Då konung Johan förtörnats på rådsherrarne, skref Sigismund till sin fader och bad om nåd för dem, föreställande honom, huru svårt det skulle blifva för honom (sonen) att komma till regementet i ett land, der enkor och faderlösa ur de med konungahuset närmast befyndade slægter ropade ve öfver honom såsom skulden till deras olycka och förderf.

Konung Johans död hade någon tid hållits hemlig. Man misstänkte att den efterlevande drottningen tillagnat sig af qvarlåtenskapen hvad hon tyckte. Mycket saknades vid den följande undersökningen, men drottningen försvarade sig med Johans gåfvobref. Det kungliga liket var insatt i ett oansenligt rum, men blef af hertig Karl förflyttadt till en af slottets förnämsta salar, der det i en präktig svepning under vakt uppställes.

Begrafningen försiggick först efter Sigismunds ankomst till Sverige och firades med stor högtidlighet. Om densamma har en af våra historiska författare, Fryxell, lemnat följande lifliga teckning. Den 30 januari 1594 anträdde tåget från Stockholm till Upsala. Först kom presterskapet, derefter 30 hästar, klädda i svart taft med landskapens vapen utsydda; framför hvarje häst en adelsman med landskapets fana, derefter riksbaneret, sedan det kungliga liket, buret af 24 adelsmän, så riksråden i svarta kappor, regalierna, svärdet buret af Erik Stenbock, äppet af Erik Sparre, spiran buret af Hogenskild Bjelke, kronan af Nils Gyllenstjerna, slutligen det öfriga liktåget och Uplands regemente. På Klara gärde sattes liket och alla de medföljande på slädar, och på tredje dagen kom man till Upsala, der hertigen med ett talrikt följe var till mötes utanför staden. Begrafningen skedde med mycken högtidlighet; men besynnerligt nog hölls likpredikan af konung Johans och liturgiens bittraste motståndare Abrahamus Angermannus, som nu var Svea rikes erkebiskop. Liket nedsattes i samma grafkor, der Johans första gemål fått sitt hvilorum. En präktig minnesvård hade Sigismund låtit förfärdiga för att pryda Johans grafplats. Men under de oroliga tiderna blef densamma qvarglömd i Danzig, tills slutligen konung

Gustaf den tredje som äfven i Vesterås domkyrka låtit uppsätta en värdig grafvård öfver Erik, lät resa denna vård öfver Johan III i Upsala domkyrka, likväl så till vida skipande efterverldens dom att han lät bryta från denna senare vård de kungliga tecknen derå, spiran, kronan, äpplet och svärdet, som fördes till Vesterås och nu pryda Erik den fjortondes graf.

Sigismund hade mottagit sitt nya rike utan att skiljas från det gamla. När han efter sin fader uppsteg på Sveriges tron, hade han innehaft den polska i fem år; om än hans kärlek ej tillhörde det oroliga polska folket, som han en gång hade önskat att få lemna, så tillhörde hans samvete den katolska religionen, och deraf härrörde en naturlig böjelse att heldre vistas i det katolska Polen än i det kätterska Sverige. Detta var ett viktigt skäl för honom att qvarstanna i Polen, äfven om han icke varit så fjettrad i detta land, att han ej fick skiljas derifrån. Om det var olyckligt för Sverige, att dess katolske konung uppehöll sig långt ifrån sitt fäderne-rike, hade det säkert blifvit än olyckligare, om han stannat i Sverige, och med skäl torde man kunna fråga: huru hade det då gått med Sveriges politiska och religiösa frihet? Olyckorna hade då helt säkert åtminstone blifvit långvarigare, och måhända hade Sveriges historia då haft att förtälja om ännu en fången konung.

Strax efter konung Johans död hade hertig Karl af egen makt och vilja öfvertagit riksstyrelsen. Han var deruti ej ovan; under de sista åren af Johans regering hade han för det mesta fört styrelsen, och således inskränkte sig saken helt enkelt till att han behöll hvad han redan förut hade. Emellertid var allting till en början godt och väl. Hertigen försatte genast de fångna riksråden i frihet, återgaf dem deras embeten samt vidtog kraftiga anstalter att trygga rikets sjelfständighet och religion. De förra gälde Polackarne, hvilka redan vid Sigismunds val till polsk konung fordrat som vilkor, att Estland skulle öfverlemnas till Polen, de senare voro riktade mot Sigismunds egna och katoliker-nas bemödanden.

För att bevara den lutherska läran ren och oförkränkt i Sverige hölls på hertig Karls föranstaltande

ett möte i *Upsala*, hvilket, öppnadt den 3 mars 1593, blef i religiöst afseende bestämmande för vårt fosterlands hela framtid och derföre sedan hvart århundrade genom en jubelfest blifvit upplifvadt och återkalladt i folkets minne. Vigtiga, för sekler afgörande voro de beslut, som der på tvenne veckor fattades. Till ordförande valdes domprosten i *Upsala*, Nicolans Bothniensis. Hertigen hade nämligen önskat att icke någon biskop skulle väljas, på det icke den höga myndigheten skulle inverka på öfverläggningarnes frihet. Mötet bevistades för öfrigt af medlemmar utaf alla riksständen, förnämligast prester. Ej mindre än 332 andlige från alla landets delar voro närvarande, och bland dem fyra biskopar. Erkebiskopsstolen i *Upsala*, som i flera år stått ledig, blef nu besatt genom val, och dertill utsågs papismens och liturgiens ifrigaste motståndare Abrahamus Angermannus, en rikt begåfvad, men häftig och orolig man. Såsom grund för mötets beslut bestämdes, att den Heliga skrift skulle utgöra enda rättesnöret för svenska mäns tro. Derefter upplästes augsburgiska bekännelsen, och alla uppstodo och förklarade att de ville till sitt sista andedrag dervid förblifva. "Så," utropade ordföranden, "är nu Sverige vordet *en* man, och alla hafve vi *en* Gud." Påfviska gudstjensten blef genom hertigens och rådets påbud alldeles förbjuden och den lutherska anbefald. Alla som antagit liturgien, fingo derefter en skrapa, bland dem äfven biskoparne. Mötets beslut blef till sist i sina hufvudpunkter bifallet, samt sedan offentligen uppläst och underskrifvet. Vid 1693 års jubelfest lät konung Karl den elfte förfärdiga ett silfverskrin, hvaren märkliga urkunden än i dag i riksarkivet förvaras.

Vid underrättelsen om sin faders död, hvilken Sigismund erhöll först på enskild väg genom en af hertig Karls tjenare och sedan officielt genom en beskickning, hade den nye konungen genom öppet bref bedt hertigen handhafva styrelsen, till dess han sjelf kunde komma öfver till Sverige. Hertigen å sin sida hade oförtäckt meddelat konungen, det han och rikets råd satt sig i besittning af regeringsmakten, samt att han varnat ståt-hållarne i Finland och Estland mot både Polackar och Ryssar. Hertigen hade tillika frimodigt erinrat konungen,

att hans regering först då kunde blifva lyckosam och gagnelig, när han med välvilja bekräftade Sveriges politiska och religiösa friheter och de beslut, dem man här i landet komme att fatta till dessas tryggande. Men just här låg den svåraste stötestenen. Sigismund ville aldrig medgifva något förr, än han blef tvungen dertill; men då kunde han ofta drifvas längre än man hade väntat.

Mellan Sigismunds och Karls sätt att gå tillväga visade sig redan från början en stor olikhet. Karl, som hade intet att frukta, helst han från början kände sig som den starkare, gick utan omsvep och öppet tillväga; Sigismund åter handlade från begynnelsen mindre varsam, än misstänksamt. Oroliga och maktlystna herrar, som voro hertigens personliga fiender, försummade icke att göra dennes förhållande och afsigter tvetydiga hos konungen. Härtill kom Upsala mötes beslut. Hertigen hade affordrat riksrådet en förbindelse att "en för alla och alla för en skulle med honom försvara rikets frihet" (hvilken förbindelse Sigismund kallade hertig Karls fågel-nät). Men redan innan Upsala mötes beslut var fattadt, hade Sigismund meddelat ett förbnd mot mötets hållande, ehuru förbudet hemlighölls af hertig Karl. I sjelfva verket hade Svenskarne således redan öfverträdt konungens befallningar, när denne redde sig att 1593 på hösten för första gången efter sex år återse Sverige. Blott med svårighet hade Polackarne medgifvit honom tillåtelse att resa öfver till sitt fädernesland och endast mot löfte att Sigismund innan höstens inbrott följande året skulle vara tillbaka i Polen. Han säges ock hafva till polska rådet förnyat löftet att Estland, enligt det vid hans val af Erik Sparre gifna löftet, skulle med Polen förenas; att så var, är dock ej till fullo bevisadt. För resekostnadernas bestridande beviljades af polska riksdagen en summa af 3 tunnor guld.

Den 3 augusti 1593 steg Sigismund med sin drottning och sitt hof om bord. Resan gick utefter Weichseln ned till Danzig. Svenska riksrådet *Ture Bjelke*, som blifvit afsänd till Polen för att begära Sigismunds bekräftelse på Upsala mötes beslut och framföra Svenskarnes önskan att se sin konung, var med på polska skeppen, stadd på återresa till Sverige. Med mycken

högtidlighet mottogs Sigismund i Danzig, men stämningen förändrades snart, då man kom underfund med att konungen hyste mindre vänliga tänkesätt mot stadens många protestantiska innevånare. Sigismunds katolska följeslagare hade nämligen tillrådt honom att i Danzig liksom förut i Thorn och Elbing tillsluta de protestantiska kyrkorna och dermed göra slut på den evangeliska gudstjensten. Ovist nog hade Sigismund velat följa rådet. Man fruktade i staden äfven för sina borgerliga fri- och rättigheter; det kom till blodiga strider mellan stadsborna och Sigismunds soldater, hofvet måste lemna staden och flytta ned till Weichselmünde, derifrån afresan, sedan Klas Fleming hunnit anlända med svenska flottan, ändtligen anträdde den 6 sept. 1598. Konungen och hofvet öfverfördes likväl icke på de svenska skeppen, utan man hade för detta ändamål förhyrt några vackra väl seglande holländska skepp. Trupperna deremot inskeppades på de svenska fartygen. Efter en svår och stormig resa anlände flottorna till Elfsnabben, och den 30 sept. landsattes konungen lyckligt på Stockholms slottsbygga.

Till hans möte stod på bryggan hertig Karl med riksens råd samt åtskilliga af presterskapet och bland dem främst den nyvalde erkebiskopen Abrahamus Angermannus. Sigismunds öga mörknade vid denna syn. Hertig Karls likaså, då han i Sigismunds följe såg riksmarsken *Klas Fleming* och grefve *Axel Lejonhufvud*. Den förre hade oaktadt Sigismunds uppdrag till Karl att under hans frånvaro förvalta regeringen, genast affordrat Finnarne, hvilkas styresman han var, trohetsed och förbindelse att lyda konungen utan afseende på hertigen. Hertigen hade klagat häröfver och likaså Finlands allmoge, som var hertigen mera tillgifven än konungen, och jäsningen var stark i Finland, men Sigismund, långt ifrån att lyssna på klagomålen hade uppmuntrat Fleming i hans trots mot Karl. Den andre, riksrådet grefve Axel Stensson Lejonhufvud, hade i Vestergötland förfarit ungefär på samma sätt som Fleming i Finland; och derefter flytt öfver till Sigismund och der sökt ställa ej just till det bästa för hertigen. Han blef likväl sedermera försonad med Karl och stod i den följande tidens

strider under flera år troget på hans sida. En än obehagligare anblick för hertigen var dock påfliga legaten *Malaspina*, som jemte en hop jesuiter och katolska prester befann sig i konungens sällskap. Missnöjda blickar vexlades å ömse sidor. Sigismund iakttog dock en för tillfället lämplig värdighet, men icke så Karl. Trogen sin vana lät han vreden genast utbryta och fordrade att Fleming och Lejonhufvud skulle ställas till rätta. Konungen helsade han med ett skarpt tal, uppmanande honom att styra sitt rike så, att han kunde det inför Gud och samvete försvara. Sigismunds svar var helt kort. Kort blef också hertigens vistelse i hufvudstaden. Han reste till Nyköping, strax efter Sigismunds ankomst till Stockholm, öfverlemnande regeringen åt honom och rådet.

Det första rådet gjorde var att af konungen fordra bekräftelse på Upsala mötes beslut. Sigismund vägrade; kröningsriksdagen samlades i Upsala, der hertig Karl infann sig i spetsen för 3,000 man. Sigismund fortfor i sin vägran att underteckna mötesbeslutet. Men då uppträdde hertigen med sin vanliga beslutsamhet. Han skref till Sigismund, det både han och ständerna nu i fjorton dagar legat och väntat på den fordrade bekräftelsen. Om den icke inom 24 timmar meddelades, skulle icke allenast han sjelf lemna riksdagen utan ock gifva ständerna lof att göra detsamma. Detta verkade; efter samråd med *Malaspina*, som tillstyrkte att gifva den begärda bekräftelsen — *man vore ju i framtiden icke bunden af eder och löften åt kättare* — lät Sigismund förmå sig att på morgonen sjelfva kröningsdagen underskrifva beslutet, hvarefter kröningen firades den 19 febr. 1594, årsdagen af Upsala möte. Oaktadt den misstämning som synbart var rådande försiggingo kröningshögtidligheterna med lysande ståt. På vägen från slottet till kyrkan voro trupper uppställda, Uplands ryttare och knektar på högra sidan, hertigens folk på den venstra. Af följd af sina uppvaktande svenner kom hertigen i full galaskrud uppridande till slottet. Hans drägt var af rödt sammet, fodradt med hermelin och hans hatt omgafs af en öppen hertiglig krona af guld. Hästen var snöhvit, betsel, sadel och remtyg glänste af guld och

ädla stenar. På eftermiddagen mellan kl. 2 och 3 började kröningsståget, Erik Sparre bar äpplet, Hogenschild Bjelke spiran, Nils Gyllenstjerna kronan och Klas Fleming svärdet. Efter dem kom konungen till fots, sedermera hertigen och slutligen drottningen i vagn. Erkebiskopen Abrahamus Angermannus höll predikan, Erik Sparre förestafvade eden, biskop Bellinus i Vesterås påsatte kronan, och erkebiskopen läste bönerna. Derpå skulle hertigen aflägga hyllningseden. En sammetsdyna frambars, på hvilken han skulle knäböja, men i stället för att själf böja knä lade han sin hatt på dynan till tecken af undergifvenhet och afgaf stående eden. Sedan ständerna på slottets borggård aflagt sin trohetsed, upplästes en kungörelse om konungens återresa till Polen, samt att regeringen under hans frånvaro skulle skötas af hertigen och rådet.

Sigismunds vistelse i Sverige aflopp likväl ej utan oroligheter. Striden upplågade mellan de med konungen inkomna katolska presterna och hufvudstadens lutherska presterskap. Den af konung Johan fängslade och illa behandlade Erik Schepperus hade i sin predikan på påskdagens högmessa i Stockholms storkyrka uppträd och tackat Gud som låtit "de påfviskas villfarelser gå ända derhän, att sjelfva barnen kunde skratta åt dem". Yttrandet anspelade på en fottvagning, som katolikerna enligt sin kyrkas bruk auordnat under påskveckan, och uppkallade jesuiterna till motpredikningar. Sinnesstämningen förbittrades mer och mer både hos katoliker och lutheraner och öfvergick slutligen till öppna våldsamheter. Rådet klagade hos Sigismund och denne fann sin ställning så osäker, att han för dess tryggande sände hemliga bud till Polen för att erhålla förstärkning af polska trupper. Detta väckte farhågor i synnerhet hos presterskapet, som vände sig till riksrådet med begäran om skydd. Riksråden svarade, att de ej ansågo sig sjelfva säkra till sina lif, samt vände sig till hertig Karl för att inhemta hans tanke. Han tillstyrkte dem att befästa Vaxholm och förlägga svenska flottan till Elfsnabben. Detta lät sig emellertid ej göra, emedan Klas Fleming hade svenska flottan i sina händer och ej släppte den ifrån sig. I början af juni anlände de polska skeppen

till Stockholm och krigsfolket, 3,000 man, landsattes på Djurgården. — Denna styrka var emellertid älldeles för obetydlig — det insåg både Sigismund och Svenskarne — för att något egentligt genom den skulle kunna uträttas. Emellertid var den stor nog att ytterligare öka spänningen; blodiga slagsmål följde mellan de i staden inkvartade Polackarne och hufvudstadens borgare, hvarvid de senare upprefvo stenläggningen på gatorna och uppbyro stenarne i husen för att försvara sig. Polackarne tillkallade sina kamrater från lägret på Djurgården. Lyckligtvis voro desse mest Preussare, hvilka icke ogera sågo, att de öfvermodiga Polackarne tuktades.

Under allt detta pågingo underhandlingar mellan konungen, hertigen och rådet om regeringssättet under Sigismunds frånvaro. Konungen ville låta hertigen och rådet föra regeringen gemensamt efter de flesta rösterna enligt en af Erik Sparre uppsatt regeringsform; icke desto mindre insatte han i de särskilda landskapen ståt-hållare med hemliga fullmakter, att med förbigående af hertigen och rådet endast handla efter konungens befallningar. Sådana voro tre bröder Stenbock i Vestergötland, Östergötland och Småland, Erik Sparre öfver Vestmanland och Dalarne, Erik Brahe öfver Stockholms stad, Upland och Nordlanden, Klas Fleming öfverste landshöfding i Finland, riksmarskalk och öfveramiral o. s. v. Dessa herrar uppförde sig fullkomligt sjelfständigt i sina län samt trotsade öppet hertigens befallningar och kallelser. Det såg ut, som om unionen med Polen hade hos de store åter uppväckt den gamla sjelfrådigheten från Kalmar-unionens dagar.

14. Karl riksföreståndare.

Midt under denna oreda lemnade Sigismund Sverige och afreste d. 14 juli 1594 med sin gemål och sitt hof till Polen.

Hertig Karl förklarade strax att han såsom rikets arffurste "ej kunde låta allt gå vind för våg". Med kraftig hand fattade han regeringstömmarna; rådet svigtade emellan sin ed till konungen och sin fruktan för

hertigen, men Karl förmådde dess medlemmar att med sig ingå en förpligtelse att svara *en för alla och alla för en*. Denna förbindelse som afgafs den 2 sept. 1594, förklarade genom rådsherrarnes bifall hertigen för *riksföreståndare* mot det att hertigen tillförband sig att med råds råde styra riket "*efter dess lagar, konungens ed och arfföreningens innehåll*". Kort derefter inträffade en händelse som väl kunde vara egnad att höja hertigens ärelystnad och rikta hans förhoppningar emot Sveriges krona. Den 9 december 1594 födde hans gemål honom en son, som i dopet erhöll namnet Gustaf Adolf. Rådsherrarne bjödos att bevista döpelseakten, Erik Sparre som fadder, och enigheten tycktes vara fullständig mellan hertigen och rådet.

Frukterna af hertig Karls kraftfulla verksamhet i riksstyrelsen visade sig snart. Genom freden den 14 maj 1595 i Tevsina*) gjordes ett efterlängtadt slut på kriget med Ryssland, som nu varat i tjugusex år. Genom densamma afstodo Ryssarne från sina anspråk på *Estland*, men behöllo *Ingermanland* och *Kexholms län*. Föga hade således vunnits genom detta långvariga krig, som kunnat slutas tio år förut på alldeles samma vilkor. Dock var saken härmed ej fullt afgjord, ty för att icke behöfva afskeda sitt krigsfolk ville ej Fleming återlemna Kexholm. Kriget var nära att utbryta på nytt, men genom täta beskickningar lyckades hertigen förnuå ryske czaren att vänta, tills efter Klas Flemings död 1597 Kexholms län formligen afträddes till Ryssarne.

Efter vunnne fred med Ryssland begärde hertig Karl konungens bekräftelse på riksföreståndarevärdigheten. Sigismund svarade efter ett halft års dröjsmål, att det måste blifva vid hans "*förut gjorda förordnande*", och att han nog visste medel att upprätthålla sin konungliga myndighet, ty han ämnade icke tillåta någon minskning af de rättigheter han ärft af sina förfäder. Hertigen vände sig då till rådet och fordrade ständernas sammankallande. Rådet vägrade; men hertigen lät icke dess mindre uppsätta kallelse till en riksdag i *Söderköping* och

*) En by i Ingermanland i närheten af staden Narva.

tvång rådet att underskrifva densamma. Rådet vädjade till konungen, men i enlighet med det vid polska hofvet gängse språket, att "kättare måtte gerna inbördes rifvas och slitas; det vore godt nog åt dem", lät svaret vänta på sig. När detsamma ändtligen anlände, var riksdagen redan samlad. Den 20 oktober framlade hertigen för ständerne öfverläggningspunkterna: dessa voro många till antalet, troligen för att bemantla det verkliga skälet till riksdagens sammankallande, näml. frågan om riksföreståndarskapet. Om denna fråga lät Karl borgare och bönder först yttra sig, och med uppräckta händer edligen betyga att de med honom skulle svara för beslutet en för alla och alla för en. Derefter vände sig hertigen till herrarne och begärde få höra deras tankar, i synnerhet rådsherrarnes. Desse svarade på samtliga adelns vägnar och lofvade "hans furstliga nåde hörsamhet i allt det, som lände kongl. maj:t och fäderneslandet till gagn och godo". — Härmed var hertigen förklarad för riksföreståndare.

Söderköpings herredagsbeslut utkom affattadt på svenska, tyska och latin. Det bekräftade de förut mot katolikerna beslutade åtgärderna, deras gudstjenst i Stockholm, på Drottningholm och i Vadstena inställdes, deras prester förvist. Vadstena kloster, det sista och det berömdaste i Sverige, upphäfdes alldeles. Dess få öfverblifna nunnor fingo genom Sigismunds försorg en fristad i Birgittinerklostret i Danzig. Den nyutnämnde erkebiskopen Abrahamus Angermannus företog en visitationsresa öfver hela riket för att utrota ännu kvarvarande katolska kyrkobruk och åvägabringa fullständig enhet inom kyrkan. Å ena sidan kom derunder mycken vidskepelse bland folket i dagen (det fans t. ex. ännu de som *tjente Oden*), men å andra sidan røjde sig på ett beklagligt sätt erkebiskopens våldsamma lynne. De som voro försumlige att gå i kyrkan, fingo slita ris. Öfversköljning med iskallt vatten, böter, fängelse vid vatten och bröd och uppenbar kyrkplikt voro straff som användes för verkliga eller förmenta förbrytelser mot kyrkoordningen. Den som uppslagit en förlofning och gift sig med en annan, blef tvungen att lemna sin maka och återtaga den förra förbindelsen, om också ingen af kontrahenterne

ville så hafva det. Missnöjet bland folket blef allmänt och uttalade sig i smädeskrifter, der vi äfven återfinna följande vers:

21. Hertig Karl i Vadstena kloster.

Jag kungör eder väner försann,
 Hur vår erkebiskop ställer sig i Sveriges land:
 Huddlänga och skölja med ämbar och spann
 Både ung och gammal, qvinna och man.
 Han gifter folk tillhopa som stutar pläga tämjas;
 Aldrig något äkta folk så kan sänjas.
 Sakramentet vill han icke upphöja,
 Det må för mycket på hans armar töja.
 Han vill vår konung af riket drifva,
 Det skall ej ske så länge vi lefva, m. m.

Genom sitt ovisa nit hade erkebiskopen alldeles motverkat hvad han velat befränja, och just derigenom kunde fara verkligen uppstått för lutherska religionen, om Sigismund vetat att genast och på ett klokt sätt begagna sig af sinnesstämningen. Erkebiskopen fick också uppbära skarpa och väl förtjenta förebråelser af hertig Karl, dem han likväl sökte tillbakavisa, och följderna var börjande fiendskap mellan honom och hertigen.

Enligt Söderköpings riksdagsbeslut skulle hertig Karl föra styrelsen med råds råde. Men alltför ofta lät han förnimma sin herskarenatur, och rådet som ej vågade stöta sig med honom och icke heller ville bryta sin ed mot konungen, befann sig i sin rådvillhet mellan två eldar. På grund af den gemensamma ansvarighet, hvartill hertigen förpligtat samtliga rådet enligt Söderköpings riksdagsbeslut, fördrade han nu, att ståhållaren i Finland Klas Fleming såsom otrogen och upprorisk skulle med våld kufvas, hvarföre hertigen ville öfversända en krigshär till Finland under Göran Posses befäl. Denne undanbad sig det farliga uppdraget, rådet sökte afböja företaget såsom föranledande ett inbördes krig, och konungen uppmanade Fleming att med våld möta hvarje försök att motsätta sig den konungsliga viljan. Med anledning häraf stälde sig Fleming i öppen fiendskap mot hertigens många anhängare i Finland, så att desse kommo i icke litet trångmål. Han började till och med i trossaker söka att följa konungens åsichter. Vid de under höstmarknaden i Åbo år 1596 hållna gudstjänster hade han försökt att få de katolska kyrkobruken åter införda. Några prester, som ej ville ingå härpå, hade blifvit utkastade öfver muren från kyrkogården, och då klagomål häröfver anfördes hos Fleming, svarade han, det han ej visste bättre råd, än att man finge kasta dem samma väg in igen.

Om Karls vänner hade det svårt i Finland, så voro svenska riksråden i ej mindre trångmål. Oupphörligt påyrkade hertigen ett härtåg till Finland, riksråden tvekade, men hade ej makt nog hvarken att neka eller bifalla. För att bryta rådets motstånd förklarade hertigen att han skulle afsäga sig regeringen, men tillika, att då han emottagit den af ständerne, så ville han endast

i ständernes händer nedlägga sin makt, hvarföre han sammankallade en allmän riksdag till Arboga. Hade han väntat, att rådet skulle mottaga hans afsägelse med öfverraskning och bestörtning, så misräknade han sig. De närvarande uppsatte en skrift, hvori de tackade för hans omvårdnad om riket; men om hans återtagande af regeringen nämndes ej ett ord. Kort derefter anlände ett bref från konungen i Polen till rikets ständer, hvori han yttrade att, då han genom sina sändebud förnummit, att hertigen "efter den föreskrifna regeringsformen" ej ville befatta sig med styrelsen, så ville han nu uppdraga den ensamt åt rådet.

Detta var emot hertig Karls beräkningar, men riksdagen var redan utlyst, och detta var hans lycka. Den sammanträdde i Arboga i februari 1597, hertigen hade vidtagit de kraftigaste mått och steg för att dertill bereda sinnena efter sina önsknings, och vänner saknade han icke. Riksdagskallelsen hade åtföljts af stränga hotelser mot hvar och en som vågade uteblifva. Å sin sida öfversände Sigismund till rådet ett förbud mot hela riksdagen och förbjöd en hvar, ehodet vara månade, att resa dit. Inom landet funnos utom adeln många som sågo sakerna på samma sätt och uteblefvo från riksdagen. Af rådet infann sig blott en, den orolige grefve Axel Lejonhufvud, som, för en småsak förtörnad på konungen, hade kastat sig i hertigens armar, de öfriga af rådet ursäktade sig, Nils Gyllenstierna för sin höga ålder, Hogenskild Bielke för sin sjuklighet -- hans ben voro förflamade så att han icke kunde gå -- o. s. v. Borgerskapet från Kalmar, Stockholm och flere af rikets städer uteblef likaledes. Men Karl lät sig ej detta bekomma utan förklarade, att de måtte komma eller icke komma, "lyckan råkar hvem hon vill".

Den 17 febr. anlände hertigen till Arboga med sin gemål och ett följe af tvåhundra personer. En öppen skrifvelse ankom från flere af riksråden, såsom Sparre, Banerarne och Ture Bielke, redogörande för skälen till deras uteblifvande från riksdagen. "Denna," sade de, "var icke lagligen utlyst, ty till och med efter Söderköpings beslut egde hertigen icke makt att företaga något utan rådets bifall; riksdagen var ej fri, då man med hot blifvit ditkallad; rådet var ej på sätt som veder-

borde derom tillsagdt; och slutligen, konungen hade förbjudit dem fara dit.“ — Hade hertigen förfarit egenmäktig vid riksdagskallelsen, så var sättet att framkalla dess beslut ej mindre våldsamt. Bönderna lyfte klubbor och pålyxor mot herrarne, ropande, att de skulle försvara hertigen så länge deras blod var varmt. Hertigen lät bland dem utdela penningar, under det han kastade några bland herrarne i fängelse under förevändning att de tvärtemot hans uttryckliga befällning afrådt menigheten att resa till Arboga. Allmogen upphetsades på allt sätt emot adel och prester: särskildt mot erkebiskopen hvilken det lades till last att riksdagen drog ut på tiden, emedan han höll med rådet och herrarne, m. m. Han hade nu ådragit sig hertigens hela vrede, blef kort efter riksdagen afsatt samt dog i fängelse och elände.

Genom riksdagsbeslutet, som af hertigen sjelf uppsattes och under tvång och hotelse underskrefs äfven i landsorterna, bekräftades Söderköpings riksdagsbeslut. Den som satte sig häremot skulle såsom rikets fiende med vapen kufvas. Det hela har utseendet af en revolution. Hertigens motståndare af den högre adeln hade, såsom Erik Sparre skref, af fruktan för öfvervåld lemnat riket och flytt, först till Danmark och derifrån till Polen. Så hade Erik Sparre, Sten Baner, och Göran Posse lemnat fosterlandet och sökt en fristad i främmande land. Ture Bielke och Gustaf Baner hade begärt att som enskilde män få stanna kvar på sina gods, hvilket väl tilläts dem, men med tillsägelse från hertigen till fogdarne att gifva akt på dessa motspänstiga rådsherrar.

Sverige var nu bragt till undergifvenhet för hertig Karl, ehuru ännu många funnos, som fordrade att han skulle förlika sig med rådet. Sedan hertigen skyndsamt satt sig i besittning af *Elfsborg*, *Stegeborg* och *Kalmar* redde han sig att tåga öfver till Finland, der ett inbördes krig rasat sedan föregående året. Bland orsakerna till det samma var äfven följande: Under kriget mot Ryssland hade ståthållaren Klas Fleming haft krigsfolket inquarteradt hos allmogen i s. k. *borgläger*. Efter krigets slut underhölls krigsfolket på samma sätt hos allmogen i akt och mening, att, om så behöfdes, med vapen försvara Sigismunds makt emot hertigen. De tunga gär-

derna för knektarnes underhåll och deras våldsamer uttröttade allmogen, som frambar sina klagomål för hertigen. Enligt berättelse skall denne frågat Finnarne, som frambruo klagomålen, huru tätt krigsfolket var förlagd, då en af sändebuden Bengt Pontu från Kyro svarade, att tjugu bönder voro om en ryttare och fjorton om en knekt. Kunna tjugu bönder — skall hertigen hafva sagt — icke öfvermanna en ryttare, eller fjorton en knekt, då mån I lida plågan som I förtjenen. Då de utskickade fortsatte sina klagomål och begärde hjälp, skall Karl hafva svarat i vredesmod: "Jag vet ingen annan råd utan skaffer eder fred med egen hand, om ej annars så med gårdsgårdsstörar och klubbor." Folket tog hertigen på orden och upproret i Finland, utgånet från Österbotten, stod snart i full låga. Det har fått namnet "*klubbekriget*", ett namn som bestods det af Flemings ryttare med afseende på allmogens vapen. Bondehären som uppgick till omkring 4,000 man, blef slagen och upprifven, och inalles skola 3,000 bönder fällit offer för upprorsförsöket*).

Strax derefter uppkom i Finland en förskräcklig hungersnöd. Men fåfånga voro bönerna till Fleming, att han ville lindra allmogens betryck. Tvärtom samlade han ytterligare krigsfolk för det nästa vår förestående krigståget mot Sverige, der Sigismund hade beslutit med härsmakt tvinga hertig Karl till undergifvenhet. Men midt under dessa rustningar afled Fleming på hemvägen från Nyland natten mellan 12 och 13 april. På Åbo slott förlorade man likväl ej modet. Flemings enka fru *Ebba Stenbock* visade en kraft och en rådighet, som erinrar om Kristina Gyllenstierna, Anna Bielke och andra storsinnade svenska qvinnor: staden försågs med lifsmedel, slottet sattes i fullgodt försvarsskick och flottan utrustades. Till styresman efter Fleming utnämndes af Sigismund på finska adelns begäran *Arvid Eriksson Stål-arm*, en tapper och ädelsinnad man, som genast sökte lindra folkets nöd, ehuru han ingalunda kunde afvända från Finland den krigets störtflod, som nu öfvergick Sverige och hvaraf svallvågor hemsökte äfven Finland.

*) Koskinen, Finlands historia.

15. Sigismunds krigståg mot hertigen, hans nederlag och afsättning.

Hertigens sista åtgöranden i Sverige hade ändtligen besegrat Sigismunds obeslutsamhet. Hvad denne sagt, att med hertigens sätt att föra styrelsen, konungens undersåtar, innan de visste ordet af, skulle befinna sig i öppet krig mot sin lagliga öfverhet, hade nu inträffat. Efter eröfringen af de nämnda slotten i Sverige öfvergick hertigen till Finland. Här mötte han ett tappert motstånd, men lyckades slutligen vinna Åbo. Med flottan som legat i Finland under Flemings befäl, och många förnäma fångar, bland dem fru Ebba, återvände han till Sverige, dit Sigismunds väntade ankomst påskyndade hans återfärd. Hela detta fälttåg till Finland hade varat i två månader. Åbo blef emellertid inom kort återtaget af Stålarms och hans folk; Karl var för en tid bunden af händelserna i Sverige.

Efter många påminnelser af de till Polen flyktade rådsherrarne hade Sigismund satt i verket sitt redan föregående året genom hans sändebud Lascy öppet uttalade beslut, att med en krigshär besöka Sverige. Den 20 juli hissades segel och öfverfarten anträdades från Danzig till Kalmar. Den polska krigsmakten utgjordes af 5,000 man välrustade trupper under befäl af lifländaren Farensbach. Den gamla erfarne polske fältherren Zamoisky tillrådde Sigismund att medtaga en större här, detsamma påyrkade de svenska herrarne. Men trogen sin vana verkstälde konungen nu, såsom alltid, sitt beslut blott till hälften. — Den 9 april (1598) lemnade han Warschau och landsteg den 30 juli vid Kalmar, hvars slott inom kort för honom öppnade sina portar. Början lofvade således godt och de svenska rådsherrar, som åtföljde honom, gjorde hvad de kunde för att vinna sinna. Arvid Stålarms försökte med 3,000 man en landstigning på svenska kusten, men blef tillbakaslagen af hertigens flotta och Uplandsbönderna under anförande af tvenne

Upsalaprofessorer, Nicolaus Bothniensis, densamme som förde ordet vid Upsala möte, samt Jakob Schinnerus. Hela tåget som egentligen var utan all betydelse, fick efter provianten i böndernas matsäckar benämningen "*korftåget*". Stockholm förklarade sig för konungen och större delen af Göta rike gick honom tillhanda. Deremot var Svea land för det mesta tillgifvet hertigen. Dalkarlarne ingingo med gestrikar, helsingar och vestmanlänningar ett förbund till hans försvar. De skickade bud till hertigen och begärde blott af honom en anförare, helst den unge herr Karl Karlsson. Denne, naturlig son af hertig Karl, hade af Johan den tredje blifvit adlad med namnet Gyllenhjelm och var till kraft, ihärdighet och mod lik hertigen, men af ett mildare och ädlare sinne.

Från Kalmar hade konungen begifvit sig till Stegeborg, der hertigen mötte honom med sin samlade krigstyrka. Just som Karl stod i begrepp att anfalla, fann han sig med sin här plötsligen kringränd af Polackarne. Anföraren för kungliga trupperna, liffländaren Farensbach, red fram till konungen med en fiendes hufvud spetsadt på sin lans och besvor honom att fullfölja de redan vunna fördelarne. Men när Sigismund såg sina undersåters blod rinna, veknade hans hjerta och han befalde att striden skulle upphöra samt lät tillsäga hertigen att draga sig tillbaka. Detta drag af ädelmod rörde för ett ögonblick sjelfva hertig Karl, och han förklarade sig i förstone villig att med hustru och barn lemna riket, om enigheten derigenom kunde återställas. Men denna hans eftergifvenhet varade icke länge. Med flottans annalkande ökades hans anspråk, underhandlingarne brötos och striden började på nytt. Sigismund hade från Stegeborg tågat till Linköping; hertigen följde efter, och i närheten af staden, på ömse sidor om Stångån, stod det afgörande *Stångebro* slag den 25 sept. 1598, i hvilket den kungliga hären, af hertigen angripen, med ringa förlust å hans sida, led ett fullkomligt nederlag. 2,000 man lågo enligt hertigens egen uppgift på slagfältet, och Sigismund var nära att blifva fångnen. Genast efter slaget hade konungen och hertigen ett personligt samtal, hvilket föranledde fördraget i Linköping af den 28 september, hvori bestämdes att vapnen å ömse sidor skulle

nedläggas, att allt det främmande krigsfolket skulle bort-sändas utom konungens livvakt, att regeringen öfverlemnades åt konungen att föras enligt hans ed samt att en riksdag skulle sammankallas inom fyra månader, till hvilken tid de af hertigen förordnade embetsmän skulle bibehållas vid utöfningen af sina sysslor.

Allt detta visade att hertigen var segrare och konungens sak i Sverige förlorad. Regeringen skulle visserligen öfverlemnas till konungen, men då hertigens anhängare bibehöllos vid sina sysslor var redan tydligt, att konungen härigenom intet hade vunnit; dessutom förstod hertigen så väl att vid riksdagarne ställa sakerna till sin fördel, att intet tvifvel vore, det han äfven denna gång skulle göra på samma sätt. Karls ärelystnad hade vunnit sitt mål; det återstod för hans hämdlystnad att äfven vinna sitt. Han fordrade att de fem rådsherrar, som följt konungen från Polen, skulle utlemnas. Sigismund gjorde alla försök genom grefve Erik Brahe att i detta fall förmå hertigen till eftergift, men förgäfvades. Han svarade "att, om konungen icke godvilligt ville utlemna dem, så funnos — härvid pekade han på en skara beväpnade bönder som just kommit till hans undsättning — nog män, som skulle hemta ut fäderneslandets fiender och förrädare midt ur konungens hop." Med svidande hjerta måste Sigismund finna sig i att utlemna *Erik Sparre, Gustaf och Sten Baner, Ture Bjelke och Göran Posse*; dock skulle de dömas af främmande sändebud.

Sigismund syntes till en början vara fast besluten att, enligt fördraget i Linköping, begifva sig till Stockholm. Men oförmodadt ändrade han plan; från Linköping afreste han till Stegeborg, gick der ombord på flottan, kvarlemnade en polsk besättning i Kalmar, och afseglade till Danzig. Fördraget var dermed brutet och hertigen begagnade detta som skäl att på en riksdag i *Jönköping* i början af år 1599 förmå ständerna att uppsäga Sigismund tro och lydnad. Det var likväl ännu blott vilkorligt. På en ny riksdag i *Stockholm* den 24 juli samma år skedde uppsägelsen ovilkorligt för Sigismund personligen, men för hans ätt skulle tronen stå öppen, ifall konungen inom år och dag ville sända sin son prins *Vladislaw* till Sverige för att uppfostras i evangeliska läran. Vidare

blef det Sigismund förelagdt att svara härpå inom sex månader. Han svarade med öppna bref — ett numera vanmäktigt både anfalls- och försvarsmedel — hurusom "hans otrogne farbroder förfört Sveriges innebyggare med dikter, undandolt Sigismunds bref, slagit under sig kronan, enkors och faderlösa barns egodelar, med falskhet erbjudit kronan åt Vladislaw, men på vilkor, som aldrig kunde antagas, emedan en öm fader ej kunde anförtro sitt barn i så tyranniska händer. Han anropade derföre Gud den aldrahögste såsom beskyddare af sin rättvisa sak och varnade Sveriges innebyggare för deras förblindelse". Då prinsen uteblef, bekräftades afsättningen på Linköpings riksdag år 1600.

Vid sin afresa till Polen hade Sigismund inlagt polsk besättning i Kalmar och till befälhafvare derstädes förordnat *Johan Sparre*, broder till den af hertigen fängslade rikskansleren *Erik Sparre*, och en af hertigens ifrigaste motståndare. Sigismund hade uppmanat sitt folk till tappert försvar och utlofvat snar undsättning, hvilken likväl som vanligt uteblef.

Att belägra och intaga Kalmar skickade hertigen tvenne pålitliga män, Karl Karlson Gyllenhjelm och *Samuel Nilsson* hvarjemte han lät tillsända Sparre den helsning, att, "om han ej uppgåfve slottet, ville han (hertigen) helsa på honom, medförande hans broder Erik Sparre och flere dennes medhjelpare och låta dem derutanför undfå deras förtjenta lön." I febr. 1599 kom Karl från Jönköpings riksdag sjelf till Kalmar, och intog staden med storm. På slottet försvarade sig Sparre i det längsta i förbidan på den utlofvade hjälpen från Polen. Hungersnöden rasade bland besättningen, sex polska skepp nalkades, men blefvo tillbakadrifna af de svenska lådior, som hertigen låtit hämta från Stockholm, och den 10 maj måste ändtligen slottet gifva sig. Hertigen begynte här utkräfva den blodiga hämnd, som han sedermera fullföljde mot sina motståndare både i Sverige och Finland. Den tappre befälhafvaren Johan Sparre, *Lars Rålamb* och *Kristofer Gyllengrip* blefvo som fosterlandsförrädare afrättade, och Sparres egendom, Bergqvara slott i Småland, gafs i förläning åt Gyllenhjelm, som redan en gång hade afböjt anbudet deraf, liksom han

försökt rädda Sparre, i det han bedt för honom hos hertigen.

Med afrättningarne i Kalmar hade hertig Karl inträdt på hämdens blodiga stråt. De fångna rådsherrarne kunde nu förutse sitt blifvande öde; det var ock efter händelserna i Kalmar som Erik Sparre uppsatte den försvarsskrift, som blifvit bekant under namnet *Nyköpings testamente*, och hvori han ropar hämd och ve öfver hertig Karl samt instämmer honom för Guds rättvisa dom. Skriften är med värdighet författad, åsyftar att bevisa författarens oskuld samt slutar med orden att "äran är att akta mera än lifvet."

Efter uppträderna i Kalmar gälde det hertigens motståndare i Finland. Med krigshären och sin flotta kom Karl öfver dit i augusti 1599. Ståthållaren *Arvid Stålar*m, länge vacklande mellan troheten mot sin religion och troheten mot sin konung, hade till slut, af Sigismund besviknen och öfvergifven, valt att söka förlikning med hertigen, men detta var nu för sent. Före sin ankomst hade Karl skickat bref till Finlands allmoge och uppmanat den att resa sig mot Sigismund, och hemliga utskickade hade arbetat för det samma. Framgång följde ock hertigens vapen. Stålar m, som med några hundra man inneslutit sig på Åbo slott, måste uppgifva slottet åt Karl, befälhafvaren öfver de kungliga trupperna *Axel Kurk* blef slagen och i Viborg tillfångatagen, Viborgs slott eröfrades, och hela Finland föll till hertigen. Öfver allt tecknade han nu sin väg i blod. I Helsingfors, i Viborg och i Åbo uppfördes samma skådespel som förut i Kalmar. Bland de afrättade var äfven Johan Fleming, en son till Karls obesegrade motståndare Klas Fleming. Denne unge man hade från Polen kommit på besök till sina gods i Finland och på de öfrige finska herrarnes böner qvarstannat för att dela deras öde. Likaså omkommo i blodbadet befälhafvaren på Viborgs slott *Arvid Tavast*, på Tavastehus *Sten Finske*, m. fl. *Arvid Stålar*m och *Axel Kurk* skickades till Sverige att der stå till rätta med de öfriga anklagade herrarne. Då Åbo slott uppgafs, hade besättningen erhållit hertigens löfte, att deras sak skulle afgöras inför riksens ständer, men Karl bröt sitt ord, försmående till

och med skenet af laglighet för sitt handlingssätt. Axel Kurk dömdes till döden, men fick nåd. Arvid Stålarms benådades äfven, likväl först, sedan han fyra gånger stått på afrättsplatsen; olyckligtvis hade han år 1605 ånyo ådragit sig hertigens misstankar; han blef på nytt dömd till döden, för femte gången förd till afrättsplatsen men dock slutligen *benådad* med litstidsfängelse på Grips-holm, der han afled år 1620.

För att hindra hertig Karls tillämnade tåg till Finland hade Sigismund från Danzig afsändt åtta svenska fartyg, hvilka, besatta med tyska och skotska legoknektar under anförande af Johan Gyllenstjerna, skulle angripa Elfsborg. Men till följd af Sigismunds dåliga anstalter misslyckades företaget helt och hållet. En sådan utgång på detta Sigismunds sista försök att med väpnad hand återtaga Sverige hade Karl förutsett, hvarför det ej heller hindrade honom att, sedan nödiga försvarsanstalter blifvit träffade på den hotade punkten, öfvergå till Finland. Härifrån skyndade han att möta de till Linköping sammankallade ständerna.

Det var här den slutliga domen skulle fällas öfver de sedan ett år i hårdt fängelse inspärrade rådsherrarne, och de öfrige redan afrättade herrarnes dom bekräftas. Karl uppträdde sjelf som anklagare. Han hade visserligen för tillfället befriat de till doms sittande herrarne från deras trohetsed, men hans blotta närvaro var mer än tillräcklig att på förhand afgöra de fångnes öde. De anklagade voro: riksråden Gustaf och Sten Baner, Hogenskild, Ture och Clas Bielke, Erik Sparre, Erik Lejonhufvud, Göran Knutsson Posse till Hellekis samt fem adelsmän: Karl Stenbock, Arvid Stålarms, Axel Kurk, Krister Horn och Bengt Falk, hvilka varit kungliga befälhafvare i Finland eller annorstädes. Anklagelsen upplästes af Erik Göransson Tegel och innehöll att de tilltalade hade brutit mot Söderköpings riksdagsbeslut och fört afvog sköld mot sitt fädernesland. Några af de anklagade knäföll, erkände sig skyldiga och erhöilo nåd, de andra dömdes till förlust af lif, ära och gods. Under hela ransakningen gaf Karl oupphörliga prof på sitt hatfulla lynne. Mot Hogenskild Bielke hade intet rörande den sista tidens händelser kunnat ledas i bevis, och han

försvarade sig med mycken styrka och reda; men Karl utför mot honom i grofva skällsord och svor vid himmel och jord, att "den gamle räfvén var rätta orsaken till allt". När domen var fäld, sökte de lifdömdes hustrur, barn och vänner med tårar och knäfall hos hertigen vinna förskoning till lifvet för de olycklige. Klas Bielke, Erik Lejonhufvud, Göran Posse och Krister Horn som erkänt sig skyldige utfördes på afrättsplatsen för att se sina vänners och bröders blod rinna, men fingo der nåd; men de öfrige, Gustaf och Sten Baner, Erik Sparre och Ture Bielke, afrättades på Linköpings torg den 20 mars för det de, enligt deras eget yttrande, ej kunnat tjena två herrar. Deras värdiga uppförande i de sista stunderna väckte allmänt deltagande och beundran. Med tårar erinrade man sig ännu långt efteråt deras lugn och ståndaktighet. I den stund, då Ture Bielke knäböjde för att mottaga dödshugget, framtog han en halsduk för att binda den för sina ögon; men hastigt besinnande sig bortkastade han duken och utbrast: "nej, jag vill offra åt min herre och Gud med ett bart, rent och oskyldigt ansigte. Herre Jesu Krist," utropade han, "i dina händer befäller jag min anda," och i detsamma föll hufvudet. Efter de fyra rådsherrarne framfördes den sextioårige krigsmannen Bengt Falk. Som han var katolik, afslog han de lutherska presternes biträde och gick lugnt till döden. Stålarb och Kurk blefvo, som nämnt är, först på afrättsplatsen benådade. Den förre, som var en lustig och glad herre och oaktadt fängelsets lidanden ej förlorat sitt glädtiga lynne, berättas på återvägen till fängelset hafva skämtande yttrat: "de salige herrar riksråd lära väl nu undra, hvart jag tagit vägen, då jag icke kommer efter dem till himmelriket, såsom de väntat."

Fruktad mer än älskad var nu hertig Karl obestridd herre i Sverige. Det sista slaget hade varit förfärligt; men landet var räddadt från tvedrägt och inbördes split. Det adliga mångväldet, som under Gustafs båda äldre söner åter begynt höja hufvudet, låg för långliga tider krossadt och tillintetgjordt. En mängd af den högre adeln skyndade ock att söka sin räddning och sin säkerhet hos konung Sigismund i Polen såsom Klas Bielke, fordom den rikaste man i Sverige, nu utarmad och tård

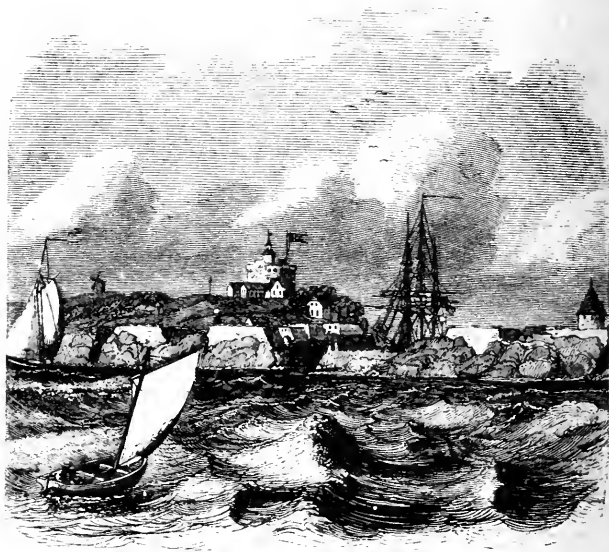
af ett långvarigt fängelses lidanden, Axel Lejonhufvud och Erik Brahe, hvilka båda sutit i blodsdomstolen i Linköping, den senares bror Gustaf Brahe, fem Stenbockar, fyra Sparrar, sex Gyllenstjerner, sju Possar, tvenne Ribbingar, två Bondar, två Flemingar, en Torstenson och en Horn. All de afvikne herrarnes egendom förklarades genom Norrköpings riksdagsbeslut år 1604 förbruten till kronan. Sålunda drabbade straffet ej blott dem som förtörnat hertigen utan äfven deras barn och efterkommande, led efter led. Förbittringen mot den oförsonlige Karl gaf sig luft i en mängd smädeskrifter, bland hvilka "*Hertig Karls slagtarebänk*", utgifven af Göran Nilsson Posse och tryckt 1617, är den ryktbaraste.

Sigismunds försök att mot sin färbroder göra sin makt gällande i Sverige hade misslyckats och hans anhängare drabbats af hertigens blodiga hämd. Sigismunds anspråk i förening med afträdelserna af Estland till Polackarne öfverflyttade fiendtligheterna till främmande land; dessa blefvo tillika för vårt land och folk början till den tid af långvariga krigiska framgångar, som i vår historia betecknas såsom Sveriges stormakts-tid. — I Polen regerade Sigismund efter sin afsättning i Sverige i trettiofyra år. Äfven här visade han föga en konungs kraft, men mycket den enskilde mannens dygder. Han var tvenne gånger förmäld: 1. med *Anna* af Österrike, känd såsom en mycket ädel qvinna, 2. med hennes syster *Constantia*. I sitt första gifte hade han sonen *Vladislaw*, som frejdade sitt namn såsom en af Polens förnämste konungar, och i det andra *Johan Kasimir*. Sigismund afled 1632.

16. Kriget mot Polen.

Efter delfäendet af Linköpings riksdagsbeslut hade Sigismund afträdtt svenska Estland till Polen och på tvenne riksdagar i Warschau erhållit polska ständernas löfte om understöd i kriget mot Sverige. Karl som i dessa stridigheter ansåg det bättre att förekomma än att

förekommars, grep saken an med sin vanliga kraft. På Linköpings riksdag erhöll han svenska ständernas förbindelse att hvarje landskap hädanefters skulle hålla ett visst antal ryttare och knektar. På detta sätt hopsamlades en här af 30,000 man välrustade trupper, med hvilken han om sommaren 1600 öfverseglade till Reval. Hertigens senare gemål Kristina af Holstein, deras son Gustaf Adolf, nu sex år gammal, samt tvenne deras

22.

Portholmene

döttrar medföljde på färden. Skickliga befälhafvare voro utsedde att anföras trupperna såsom Anders Lennartson, Karl Henriksson Horn, Karl Gyllenhjelm m. fl. — Polackarne togos helt och hållet oberedda, och Svenskarne hade i början en lysande framgång. Hela Lifland ända ned till Dünafloden öfversvämmades af Karls trupper, och en stor del af invånarne i detta land öfvergick till Svenskarne. Annorlunda blef det dock, sedan Polackarne

hunnit rusta sig till striden, och deras skickliga härförare, den gamle *Zamoisky* och under honom *Kodkiewicz*, fått sakerna om hand. Inom kort voro Svenskarne utdrifna ur Lifland och, hade blott polska hären fått tillräckligt understöd af Sigismund, skulle utan tvifvel äfven Estland gått förloradt för Sverige. Men Polackarne blefvo illa understödda och afundsmän fråntogo *Zamoisky* befälet. Hertig Karl deremot sörjde som vanligt för att hans trupper skulle hafva fullt upp af alla förnödenheter, och så utjmnades förhållandena.

En olycka, som Karl med alla sina ansträngningar icke kunde förekomma var förlusten af slottet Wolmar, vid hvilket tillfälle hans skickligaste härförare *Jakob Pontusson De la Gardie* och Karl Gyllenhjelm föllo i Polackarnes händer. Med beundransvärd tapperhet hade desse unga män försvarat slottet mot *Zamoiskys* stormningsförsök, och det oaktadt de polska kanonerne skjutit stora brescher på de förfallna slottsmurarne. Först sedan hela polska hären i fulla tre månader blifvit uppehållen utanför det lilla fästet Wolmar, läto Gyllenhjelm och *De la Gardie* förmå sig att dagtinga. Krigsfolket fick aftåga, men anförarne blefvo fångar. De behandlades till en början aktningsfullt, men sedan de blifvit förda till konungen, ändrades förhållandet. *De la Gardie* åtnjöt dock någorlunda mensklig behandling, men på Gyllenhjelm, som var hertig Karls naturlige son, tycktes Sigismund velat släcka sin vrede mot fadern. Ett rymningsförsök af Gyllenhjelm bidrog ock i sin mån att förvärra hans ställning. Fötterna smiddes i jern, det förra fängelserummet utbyttes mot ett uselt näste, der blåsten i full frihet hven genom väggarne och der det under den strängaste vinter aldrig eldades. I det längsta hade Gyllenhjelm fått åtnjuta sin vapenbroders sällskap. Ehuru erbjuden att utvexlas hade *De la Gardie* villigt delat vännens öde, till dess slutligen sveket skilde dem åt. De hade nemligen båda fått löfte att utvexlas, *De la Gardie* frigats, men Gyllenhjelm återfördes till fängelset trots det erhållna löftet. Först efter tolf år och på bemedling af Sigismunds gemål drottning Anna lossades hans bojor; men ej förr än efter tretton och ett

halft års fängelsetid blef han fullkomligt fri och fick återvända till fäderneslandet. Under fångenskapen hade han lifligt sysselsatt sig med läsning, i synnerhet i teologiska ämnen, i hvilka han förvärfvade sig mycken lärdom. Ett af honom författadt arbete "*Schola Captivitatis*", uttalande hans under fångenskapen förvärfvade rika inre erfarenhet, samt en öfversättning af Davids psalmer voro frukter af hans arbeten under denna hans svåra pröfningstid.

De lidna förlusterna uppretade till det yttersta hertig Karls lynne. Af frågan om fredsunderhandlingar utspann sig inellan honom och polske storkanslern och kronfältherren Zamoisky en skriftvexling, betecknande såväl för bådas lynne som för tidens seder. Zamoisky upplyser hertigen, att Polens adel icke består af slafvar, som låta sig plundras, fängslas och halshuggas utan laglig rättegång, "såsom det sker i ett visst annat land". Han utmanar hertigen till envig, och Karl å sin sida svarar, att mot Zamoisky käppen vore ett passande vapen. För-grymmad svarar Zamoisky: "Jag har fått dina bref, Karl Södermanlänning! De äro fulla af högfärd, men tomma på förnuft. En sådan hotelse som din anstår ej en krigsman, än mindre en kunglig person, utan endast slödder och pack" o. s. v. — Bådas uppbrusning lade sig sedermera; de funno, att de båda förfirat sig.

Bland de många exemplen af enskild tapperhet och pligtrogenhet under kriget stannar minnet gerna vid *Nils Stjernskölds* försvar af fästningen Dünamünde, som belägrades af Polackarne under den tappre Kodkiewicz. Till fästningens undsättning hade Karl skickat 2,000 man hvilka bortkördes af Kodkiewicz, men å sin sida måste denne kämpa i öfver ett års tid mot Stjernskölds tapperhet innan han lyckades intaga fästet. Innan detta gaf sig, hade Kodkiewicz i Pernau tillfångatagit Stjernskölds hustru och barn och hotade att, om icke Dünamünde strax uppgåfves, skicka dem fängslade inåt Polen. "Gud är mitt vittne," svarade Stjernsköld, "att jag för hustru och barn ville offra allt, ja sjelfva lifvet; men de tillhöra mig, fästet åter min konung, och jag vill försvara det, ehvad öde än må träffa de mina." Kodkiewicz var

ridderlig nog att värdera sådana tänkesätt; han behandlade sina fångar väl och försatte dem snart i frihet.

År 1602 hade Karl återvänt till Sverige att möta rikets ständer i Stockholm. Han var missnöjd öfver folkets ovillighet att bevilja ytterligare hjälp till krigets fortsättande — men än mera öfver presternas visade ofördragsamhet i trossaker. De ansågo hertigen icke för renlärig: han lutade, sade man, åt kalvinska läran. Karl, som stod öfver mängden af sitt presterskap i lärdom och i skarpsinne öfverträffade de fleste af sin samtid, påyrkade att man i religiösa ting skulle hålla sig efter skriftens ord, men ej vara strängt bunden af Upsala mötes beslut eller Augsburgiska bekännelsen; i många fall närmade han sig tydligen reformerta bekännelsen i det han t. ex. ansåg sakramenten blott beteckna och bekräfta, ej meddela syndernas förlåtelse, men framför allt försvarade han förnuftets bruk vid begagnandet af andliga ting. I alla frågor stödde han sig på skriftens egna ord, i hvilka han synes varit väl bevandrad. Hans åsigt förde honom i strid med hans egen erkebiskop, den fordom för liturgiens skull afsatte Linköpingsbiskopen Olaus Martini. Striden gör både fursten och biskopen heder, den förre för hans här visade hofsamhet och måtta, den senare för hans oförskräckta försvar af sin åsigt, hvarmed förenades en hög grad af nit och ihärdighet i utöfningen af det presterliga kallet.

17. Karl IX.

Redan vid Linköpings riksdag, år 1600, hade ofrälse stånden och krigsbefälet erbjudit hertig Karl kronan; adeln deremot hade blott begärt, att han ville fortfära med regeringen.

På riksdagen i Stockholm 1602 gjorde ständerna en framställning i samma syfte, men hertigen sjelf, som visat sig så litet nogräknad då det gälde att utesluta Sigismund och hans hus från tronen, tvekade nu, väl ihågkommande att det fans en annau, som hade närmare rätt till Sveriges tron och hvilkens rätt icke blifvit förverkad.

Som vi erinra oss, hade Johan den tredje med sin senare gemål Gunilla Bielke en son, som vid faderns död var blott tre år gammal. Denne prins, sedermera känd under namnet hertig *Johan* af Östergötland, var nu elfvä år gammal. Efter Gustaf den förstes arfförening var han närmare berättigad till kronan än hertig Karl. Det var ock först sedan han kommit till så mogen ålder, att hans afsägelse kunde betraktas som giltig, som Karl mottog den honom för tredje gången erbjudna konungsliga värdigheten.

Detta var vid Norrköpings riksdag 1604. Karl hade vid riksdagens öppnande begärt att blifva befriad från det besvärliga riksföreståndarekallet. Ständerna kunde, sade

23. Karl IX.

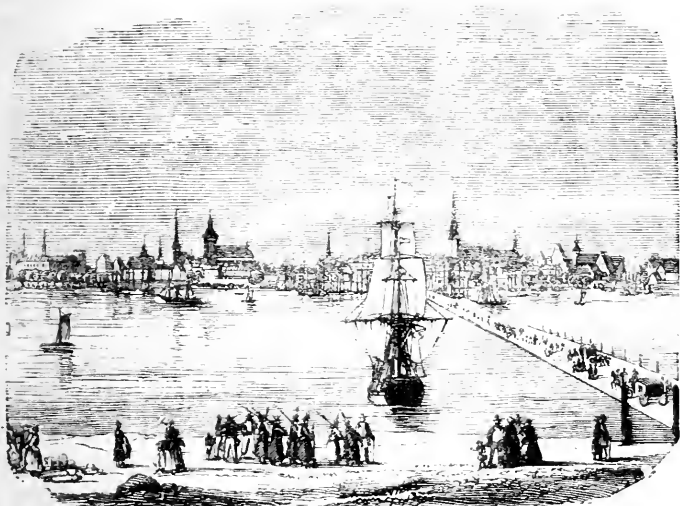
han, förlika sig med Sigismund eller ock välja hertig Johan. Om Sigismund var frågan redan afgjord; hertig Johan åter begärde, tacksam för den heder honom vederfors, att för alltid varda befriad från sina rättigheter till tronen. "En hvar,"

säger han. "kunde inse, att rikets tillstånd fördrade på tronen icke en yngling utan en man. Han bad sin farbror ofödröjligen emottaga spiran, utlofvande att han gerna för framtiden skulle afstå sin rätt äfven *åt dennes söner*".

Efter denna förklaring hyllades hertig Karl till Sveriges konung, och en *arfförening* uppsattes, hvarigenom kronan öfverflyttades på *Konung Karls manliga arfvingar*, samt i brist på manliga afkomlingar äfven till den *qvinliga* linien.

Karl var nu obestridd Sveriges konung. Han skyndade nu att med förnyad kraft fortsätta polska kriget och öfvergick sommaren 1605 med en betydlig krigshär

till Lifland. Här eröfrade han Dünamünde, der Nils Stjernsköld, som förut nämudes, blef befälhafvare, men slutligen måste afstå platsen åt Polackarne. Derpå ryckte Karl mot Riga och började belägra staden, medan Anders Lennartson erhöll befallning att med 4,000 man stöta till honom från Reval. För polska krigsmaktens bestånd var det af högsta vigt, att Polackarne hindrade Anders Lennartsons förening med konungen, hvarföre ock Kodkiewicz hastigt anföll honom. Ehuru Svenskarne ledo någon förlust, kunde föreningen icke hindras och Kodkiewicz ansåg sig

24. Riga.

som förlorad. Illa understödd af Sigismund hade han blott 5,000 man emot Svenskarnes 16,000. Med sin lilla styrka lägrade han sig vid Dünaflodens strand vid pass tre mil ifrån Riga för att om möjligt söka undsätta staden. Karl skyndade att upplåtva belägringen för att i stället med ett afgörande slag tillintetgöra den polska hären; men planen misslyckades. Svenskarne hade tågat genom natten, vägarne voro till följd af starkt regnande uppblötta, soldaternas kläder genomvåta, krutet och de

öfriga krigsförrådet skadadt af regnet. Anders Lennartson afrådde lifligt anfallet, men fick därför af hertigen uppbära beskyllningen att vara rädd för fienden. Konungen intog en särdeles gynsam ställning på höjderna vid *Kerkholm* nära Riga, fienden åter var inklämd mellan de tre gånger starkare Svenskarna samt Dünafloden. Men Kodkiewicz' rådighet räddade honom. Genom en låtsad flykt lockade Polackarne svenska hären ned på slätten, och nu angrep det polska rytteriet med förtviflad häftighet de utmattade Svenskarna. Nederlaget blef allmänt, och förgäfvos kämpade konungen sjelf och Anders Lennartson m. fl. med yttersta ansträngning för att hejda Svenskarnes flykt. 9,000 man stupade, bland dem den tappre Anders Lennartson, 500 togos till fånga. Karl sjelf skulle hafva blifvit tillfångatagen, om ej Lifländaren Henrik Wrede gifvit honom sin häst och låtit sig sjelf nedhuggas af fienden. Karl kastade sig i sadeln och kom genom Wredes sjelf-uppoffring ur faran. Konungen visade sin erkänsla genom att förse den fallnes enka och barn med rikliga förlänningar i Finland, ätten upphöjdes sedan af drottning Kristina i friherrligt stånd.

Utom sig af förtrytelse skyndade Karl tillbaka till Sverige. I bref till rådet hade han redan berättat sin olycka, i det han ond göres på sina krigare, "hvilka," säger han, "som en hop höns sprungo undan och läto hacka sig i nacken, hvaraf de ock bära märke". Hemkommen sammankallade han ständerna till en riksdag i Örebro, der han påminde dem Svears och Göters gamla dygd att offra allt för fosterlandet samt erhöi genom sina kraftiga ord förnyad hjälp till kriget. Detta företer för öfrigt under Karls lifstid inga viktigare händelser. Zamoisky dog år 1605, i Polen var man missnöjd med Sigismunds regering, och härigenom förklamades anstalterne så att frukterne af segern vid *Kerkholm* gingo alldeles förlorade. Svenskarna fingo på nytt öfverhanden och utbredde sig öfver Lifland.

År 1607 i medlet af mars månad firades konung Karls kröning i Upsala. Karl, som i sitt hvardagliga lif, i synnerhet bland allmogen, lät sig nöja med den största enkelhet, omgaf sig deremot vid högtidliga tillfällen med den största prakt. Omgifven af främmande furstar, och sändebud samt sitt rikets förnämsta adel anträdde

konungen kröningsdagen färden från slottet till domkyrkan, der de öfriga ständerna väntade och biskoparne helsade honom med orden: "välsignad vare han som kommer i Herrans namn". Drottningen samt hertigarne Gustaf Adolf, Johan och Karl Filip (Karls yngste son, född i Reval 1601) åtföljde tåget. Hertigarne fingo hvar sina förläningar, Gustaf Adolf blef storfurste af Finland, Johan hertig af Östergötland och Karl Filip af Södermanland. Strax efter slutade kröningshögtidligheter företog Karl en eriksgata, men nödgad af oroande tidningar från både Polen och Ryssland, skyndade han åter tillbaka till Stockholm, innan hans rundresa ännu var fulländad.

I sammanhang med de polska förvecklingarne hade Sveriges förhållande till Ryssland börjat blifva allt mer och mer osäkert. Efter långvariga oroligheter i det inre af detta rike hade Polackarne i Ryssland förvärfvat sig ett inflytande som började blifva farligt för Sveriges säkerhet. Sigismund hade företagit sig att understödja en djerf upprorsstiftares anspråk på ryska tronen för att sedan med hans hjälp äfven från ryska sidan angripa Sverige. Villigt lyssnade derföre Karl till ryske czaren Wasilij Schuiskoi's böner om hjälp, men betingade sig såsom ersättning derför *Kexholms län*.

En truppstyrka, till det mesta bestående af utlänningar, ej särdeles talrik, men anförd af skickliga fält-herrar såsom den 26-årige Jakob Pontusson De la Gardie och *Evert Karlsson Horn*, uppbröt från Viborg i mars 1609 och inträngde i hjertat af Ryssland. Genom myteri af Finnarne hejdades väl deras framsteg för en tid; men konung Karl, som fått kunskap om Finnarnes olydnad, sände bud, att de upproriske skulle återskickas dit hvarifrån de kommit eller ock hängas i närmaste träd. De la Gardie inväntade förstärkningar och intågade den 12 mars 1610 i czarerens hufvudstad Moskwa, der han emottogs som en befriare.

Emellertid framträngde Polackarne och belägrade Smolensk. De la Gardie ryckte i förening med czarens broder mot denna stad, men oförmodadt öfvergingo vid ett Polackarnes anfall De la Gardies legda trupper till fienden, och med blott 400 man måste han verkställa ett högst vådligt återtåg genom hela Ryssland ända till Finlands gräns. Polackarne intågade åter i Moskwa,

Wasilij störtades från tronen och inspärrades i ett kloster, hvarefter staden tvangs att begära polske prinsen Vladislaw, Sigismunds son, till czar.

Häri genom förändrades i väsendtlig grad Sveriges ställning till Ryssland. Kexholm hade, oaktadt förnyade påminnelser och till och med hotelser från svenske konungens sida, ännu ej blifvit till Sverige öfverlemnadt; i stället för att komma som bundsförvandt till den förre czaren måste Karl nu uppträda såsom fiende till ryska nationen och som sådan söka göra sina anspråk gällande. Dessa lät han också växa med svårigheterna. Redan hösten förut hade han underrättat Ryssarne, att, om de ville påräkna

hans hjälp, skulle de lemna ej blott Kexholm utan äfven Ivangorod, Nöteborg och Kola vid Ishafvet. Då uppmaningarne ej hörsammades, vidtogos kraiftigare åtgärder. Kexholm belägrades och intogs den 2 mars 1611 af finnen Arvid Wildeman, expeditioner företogs från Österbotten till Hvita hafvets kust och halfön

25. Jakob De la Gardie.

Kola, och i maj 1611 uppbröt De la Gardie ifrån Viborg, tågade genom Ingermanland till floden Wolchow och uppfordrade det mäktiga Nowgorod till gemensamt förbund mot Polackarne. Då detta i följd af Svenskarnes stora ersättningsanspråk afslogs, intog De la Gardie den 16 Juli 1611 staden med storm, hvarefter han förmådde dess styrelse att erbjuda Rysslands krona åt en af Karl IX:s söner, antingen Gustaf Adolf eller Karl Filip. En högtidlig inbjudning i denna syftning afgick till Sverige, men framkom ej förr än konung Karl låg på sin dödsbädd, och frågan om Ryska tronens bestigning

af en svensk prins, som kanske aldrig å någöndera sidan varit allvarligt menad, förföll sålunda.

Ej blott till Ryssland, äfven till Danmark hade Karl utsträckt frågan om erkännandet af sig sjelf och sin ätt på Sveriges tron. I båda dessa riken hade Sigismund haft sina uteliggare. Den krona Karl genom sitt mod, sin kraft och klokhet förvärfvat, måste han försvara mot sina grannar, och konunganamnets antagande kostade honom krig både med Polen, Ryssland och Danmark. Med det sistnämnda riket funnos dessutom gamla oafgjorda tvister, såsom den sedan Erik den fjortondes dagar fortvarande striden om tre kronor i riksvapnet, hvartill kommit en annan om gränsen i norr mellan Sverige och Norge. På Danmarks tron satt den unge tilltagsne konung Kristian IV (regent 1588—1648), hvilken nu ansåg rätta tiden vara inne, alldenstund Karl var gammal och sjuklig, att vinna de af Danmark eftersträfvade fördelarna. Att kriget äfven gälde Karl IX personligen synes deraf, att Danskarne läto den öppna krigsförklaringen föregås af manifest, med uppmaning till uppror. Sedan Sveriges alla försök att afböja fiendtligheterna fruktlöst aflupit, uppbröt Kristian i april 1611 i spetsen för 16,000 man från Skåne och ryckte mot Kalmar, som på denna tid var nyckeln till hela södra Sverige. Efter tvenne afslagna stormningar intogs staden, och den 3 aug. 1611 öfvergick slottet till fienden genom förräderi af kommandanten Kristofer Some. Some flyktade, sedan han uppgifvit slottet, öfver till Danskarne, och Karl, som med sin son Gustaf Adolf, sin brorson hertig Johan samt en ganska talrik ehuru öfverd krigshär ankommit till Kalmar, och slagit läger 1½ mil ifrån staden vid Ryssby, utmanade i harmen, sjelf 61 år gammal, den 34-årige danske konungen till envig. Kristian svarade på ett plumpt och opassande sätt, kallade Karl en gammal narr, som hade hunddagarna i hjernan, samt företog häftiga anfall mot lägret vid Ryssby, hvilka likväl blefvo tillbakaslagna. Efter Kalmars intagande hade Danskarne bemäktigat sig Öland och Borgholm. Både ön och slottet återtogos af Gustaf Adolf, som tillika inföll på danska området i Bleking och eröfrade den af Kristian den fjerde anlagda staden Kristianopol.

Danskarnes viktigaste förrådsplats. I motsats till den tidens krigare visade Gustaf Adolf en hög grad af mensklighet och mildhet mot besegrade fiender. Af besättningen på Borgholm hade tagits en mängd fångar, som vid sin frigifning tackade prinsen "för så kristeligt krigsmannaqvarter*")". Kristian återvände till Danmark, och Karl skyndade till Stockholm, dit han kallat ständerne sig till mötes, men sjuknade på vägen och dog i *Nyköping* den 30 oktober 1611. Hans högtidliga likbegängelse firades dock först nära ett halft år derefter den 18 april 1612 i domkyrkan i Strengnäs, der hans qvarlefvor hvilade vid sidan af hans första mest älskade gemål, Maria af Pfalz, och deras barn.

Karl den niondes styrelse var en af de kraftigaste och nyttigaste, Sveriges historia kan uppvisa. I allt hade han varit en upprätthållare af sin faders verk. På hvarje område, så väl den utländska politikens som den inre förvaltningens, efterlemnade han spår af sin ovanliga förmåga. För reformationsverkets bestånd hade han sørjt genom Upsala möte, hvars beslut till stor del var hans verk, liksom det af honom stadfästades, försvarades och gjordes gällande. Reformationens innersta väsen, tankens och den religiösa öfvertygelsens frihet, försvarade han mot sitt eget presterskap i tal och i af honom själf utgifna skrifter samt skulle varit färdig att därför kämpa mot hela sin samtid. Han var i detta fall Gustaf Adolfs föregångare.

Hvad han för rikets enhet och sjelfbestånd vågat i striden mot in- och utländska motståndare är i det föregående omtaladt. Han kämpade der både *mot* unionen med Polen och *för* arfföreningen och kronans bibehållande inom Wasahuset. De stora magnater, som under namn af rikets råd förut voro spridda i landsorterna och mer än konungens embetsmän, voro småkonungar hvar i sin landsort, — förenade han till en gemensam rådkammare i Stockholm, eller gjorde åtminstone början till en sådan genom ett Stockholms riksdagsbeslut 1602, om än tillämpningen af beslutet ännu dröjde. Han var således den förste svenske konung, som i denna mening strängt taget

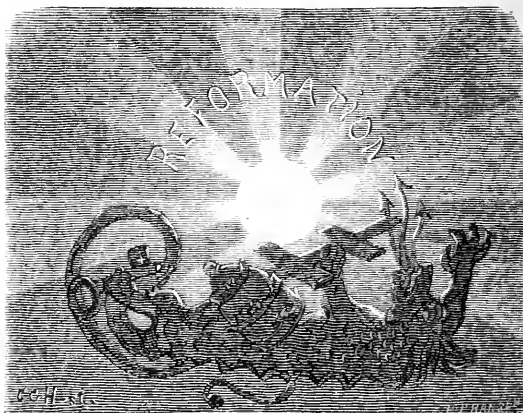
*) Qvarter == pardon, nåd.

styrde med *råds råde*. Mest stödde han likväl sin makt på folket. Af Vermlänningarne kallades han *store Karl*, af Finnarne "hyvä kuningas" (den gode konungen). Hvad han för Finland uträttade, förtjenar också att evärdligen ihågkommas, om än krigen mot Ryssland och Polen till en del förstörde frukterne af hans verk. Adels och fogdarnes förtryck rot allmogen, som i denna landsort stigit öfver alla gränser, hämmades af Karl dels genom stränga förordningar, dels genom bestraffning af de brottslige. En mängd orättrådiga fogdar skickades från Finland fängslade till Sverige, och med s. k. "kronotjufvar" var processen kort: de hängdes. Nya städer anlades såväl i Finland — *Uleåborg, Wasa* och *Kajana* — som i Sverige — *Mariestad, Karlstad, Mariefred, gamla Göteborg* m. fl. Om handeln och näringarne visade han synnerlig omvårdnad. I letnadssättet ifrade han för enkelhet och sparsamhet. Han och hans drottning föregingo häruti med goda föredömen. Den senare utmätte med alnmått träden till hofdamerne, och det är än i dag en sägen: "att olycklig var den, som vid Karl den niondes hof benade strömingen". Sjelf brukade Karl gå omkring på Stockholms skeppsbro och fråga de främmande köpmännen, hvad för varor de medförde. Sades då: spanmål och salt, blef konungen nöjd och svarade "du skall i dess ställe få med dig koppar och jern." Var åter lasten öfverflödsvaror, mörknade hans blick och svaret blef: "du skall få svenska rofvor tillbaka". — Mot sina embetsmän var Karl mycket sträng: en fattig prestenka hade lidit någon orätt och klagade hos kammarrätten (den s. k. räkningekammaren), men fick ej rättvisa. Hon vände sig då till konungen, och kungl. maj:ts resolution på klagomålen lydde som följer: "I gode män af kammaren! om I icke skaffen denna fattiga prestenka rätt, skall min käpp dansa polska på eder rygg. Carolus". Hans skrivelser till fogdarne slutade vanligen med orden: "*det rätter och packer eder efter!*"

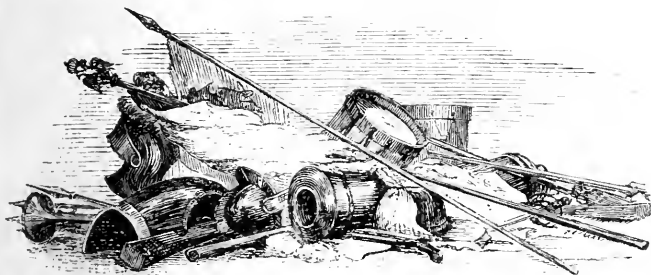
Under Karls regering finner man för första gången de sedermera i rikets förvaltning så betydande fem höga riksembetsmännens platser besatta. Till *riksdrots* nämndes *Mauritz Leijonhufvud*, till *riksmarsk* *Magnus Brahe*, till *riksamiral* *Axel Ryning*, till *rikskansler* *Svante Bjelke*

och till *riksskattmästare Seved Ribbing*. Ett förslag till ny lagbok utarbetades, der bland annat det tänkvärda stadgande förekommer, att den adlige yngling, som icke gjort så stora framsteg i bokliga konster, att han kunde i rikets tjänst användas, borde mista både adelskap och arfsrätt.

Med sin första gemål Anna Maria af Pfalz hade Karl den nionde sex barn, af hvilka blott en dotter, *Katarina*, uppnådde mogen ålder; hon blef gift med Pfalzgreffen af Zweibrücken *Johan Kasimir* och stammomoder för Pfalziska grenen af Wasahuset på Sveriges tron. Med sin senare gemål *Kristina* af Holstein Gottorp hade han tre barn, sönerne *Gustaf Adolf* och *Karl Filip* samt dottern *Maria Elisabet*, förmäld med sin kusin hertig Johan af Östergötland.

Sveriges Storhetstid.

Gustaf II Adolf.

18. Tronbestigningen. Kriget mot Danmark och Ryssland.

Den 10 dec. 1612 sammanträdde rikets ständer till en riksdag i Nyköping; kallelsen var utfärdad af den genom Karl den niondes testamente insatta regeringen, enkedrottningen, hertig Johan och sex riksråd, bland dem den nu tjunguåttåårige Axel Oxenstierna. Den 17 dec. afsade sig desse styrelsen och, sedan hertig Johan, hvars rätt till tronen genom Karl IX:s testamente stod öppen, ännu en gång afsagt sig alla anspråk, utkorades Gustaf Adolf och hyllades till Sveriges konung, ehuru han icke uppnått den i Norrköpings arfförening stadgade myndighetsåldern.

Vid knappt fyllda sjutton år besteg Gustaf Adolf sina fäders tron. Sverige var inveckladt i krig med

trenne makter, rikets tillgångar voro genom krigen ytterligt medtagna, skattkammaren, den egentliga mätaren af den tidens inkomstkällor, var tömd, och regeringen i det närmaste utan utvägar att möta de från alla håll hotande farorna. Tung var därför den regeringsbörda som lades på den unge konungens skuldror. Men Gustaf Adolf hade redan tidigt förvärfvat det folks förtroende, som

26. Gustaf II Adolfs bildstod.

(Utf. af B. E. Fogelberg, upprest i Göteborg.)

Karl den niondes naturlige son, en man som, bildad genom nio års utländska resor, med stor lärdom förenade ett skarpt förstånd och öfverlägsna själsgåfvor. En vid Karl den niondes hof anställd brandenburgisk adelsman *Otto von Mörner*, "en väl berest, studerad och civiliserad man", var prinsens hofmästare eller guvernör. Af dessa sin ungdoms ledare öfvades Gustaf

med honom skulle väga Europas öden. Med hopp och förtröstan hade hans fader, då hans domnande hand ej mer förmådde föra statsrodret, riktat sina blickar på den ovanligt begåfvade sonen, och med handen på hans ljuslockiga hufvud hade han förut sagt: *ille faciet* (han skall göra det). Med växande hopp hade ock svenska folket åsett den unge furstens första bragder för sitt fosterlands försvar.

Gustaf Adolfs medfödda stora anlag hade blifvit utbildade genom den mest omsorgsfulla uppfostran. Hans lärare var sedermera riksrådet, friherre *Johan Skytte*, enligt sägnen

Adolf "i alla för en konung nödiga stycken"; af Skytte, som var en man med romersk värtalighet, undervisades han i latinet, historien och Sveriges lag, och af sina föräldrar fostrades han tidigt till arbete, dygd och mandom. — Vid fjorton års ålder fick han åtfölja sin moder på en resa till södra orterna af riket, då han af fadern erhöll dessa förmaningar: "var benägen mot dem som din hjälp söka; om några sannfärdiga klagomål för dig andragas, upptag och låt oss förnimma dem; så mycket dig är till görandes, hjälp hvar och en till sin rätt och drif det fliteligen hos våra ståthållare, fogdar och befallningsmän, så sker dig med Guds hjälp lycka".

Till kamrat i sina studier hade Gustaf Adolf haft sin kusin, hertig Johan af Östergötland, ehuru denne var fem år äldre; begge hade åtnjutit undervisning af samme lärare. Johan hade af konung Karl blifvit med faderlig kärlek omfattad, förmäldes, som redan är nämndt, med hans dotter och insattes genom konungens testamente i den vid hans död tillförordnade regeringen.

Den unge konungens första omsorg blef att värna sitt fädernerikes sjelfständighet. Händelserna hade nämligen utvecklat sig så, att frågan gälde ingenting mindre än, huruvida Sverige skulle vara eller icke vara ett sjelfständigt rike.

Med ungdomens hela styrka, med friskt mod och godt hopp grep Gustaf Adolf verket an. Han började med att midt under krigets buller stifta frid mellan de sedan forna oroliga tider ännu jäsande elementen i samhället; af dessa stridiga viljor gjorde han *ett* folk, som sedan oemotståndligt följde honom på alla hans vägar. Adeln, af Karl den nionde så hårdt tuktad, var likväl ännu mäktig nog att förelägga sin nye konung en s. k. handfästning eller konungaförsäkran, som för hans makt utstakade ganska trånga gränser. Utan långa öfverläggningar underskref Gustaf Adolf både denna och de honom kort derefter förelagda adliga privilegierne, hvilka dock några år derefter inskränktes. För honom betydde sådant föga, det dröjde i alla fall icke länge innan han tagit makten af sina motståndare, ej genom stadgar på papperet, ej genom våldets makt, men genom sin andliga öfverlägsenhet och sin allt besegrande mild-

het. De af Karl IX afträttade herrarnes enkor och barn återfingo sina egendomar, och de herrar, som undan förföljelsen flytt till främmande land, mest till Polen, fingo återvända och återvunno såväl sin egendom som konungens nåd och förtroende. Tacksamheten förpligtade dem till motsvarande undersåtligt nit, och mycken duglighet kom härigenom fäderneslandets tjänst till godo, ty bland de afträttade eller landsflyktige herrarnes söner fann Gustaf Adolf till stor del sina trognaste krigare och sina dugligaste embetsmän.

Det stora fredsarbete, som förelåg inom landet och dettas upphjelpande och utveckling, som Gustaf Adolf aldrig ett ögonblick lemnade ur sigte, gjorde att han sökte fred med Danmark, men hans anbud afslogos af dess unge, ärelystne konung, Kristian IV, hvilkens härar nu fått fast fot både i östra och vestra delen af svenska landet. Utan dröjsmål sade Gustaf Adolf ständerna sitt farväl och skyndade att kasta sig in i krigets hvimmel.

Midt i vintern jan. 1612 uppbröto Danskarne från det af dem intagna Kalmar och ströfvade inåt Småland, uppbrände Wexiö stad och Kronobergs slott samt närmade sig Jönköping. Denna plats var en stödjepunkt för krigsrörelserna i hela södra och mellersta Sverige, hvarföre Gustaf Adolf med all flit arbetade på dess befästade. För att emellertid draga fienden inom egna gränser hade konungen sjelf uppbrutit från svenska lägret vid Ryssby och infallit i Skåne. Vidsträckta härjningar utmärkte i detta liksom i föregående krig båda partiernas ströftåg. Gustaf Adolfs afsigt med anfallet på Skåne lyckades så till vida, att Danskarne återvände inom egen gräns, och vinterfälttåget upphörde på östra sidan. Deremot hade fiendtligheterna från norska sidan blifvit betydligt allvarsammare. Här hade konung Kristian sjelf från Bohus*) med en betydlig styrka inryckt i Vestergötland och belägrat *Gullberg*. Denna fästning försvarades likväl tappert af kommandanten Märten Krakau och sedan han, svårt sårad, hindrats att deltaga i striden, af hans fru Emerentia Pauli, hvilken med knekt-hustrurnas hjälp tillbakaslog Danskarnes anfall. Vestergötland härjades emel-

*) Vid Göta elf i närheten af staden Kongelf.

lertid vidt och bredt, Skara, Gamla Lödöse och öfver tretusen gårdar brändes. Det egendomliga i detta krig, liksom i det under Erik XIV:s tid förda landtkriget mot Danmark, var, att man tycktes undvika att möta hvarandra i öppen strid, under det förbittringen å ömse sidor gaf sig lutt i de rysligaste härjningar. Likväl voro Danskarne på alla punkter öfverlägsna, och Gustaf Adolf ansåg sjelf detta krig som en strid på lif och död för Sveriges rike och sin krona. Också var det hans tapperhet och outtröttlighet som med svenska allmogens hjälp räddade fäderneslandet. — I april 1612 nalkades fienden, fördelad i tvenne härar, ånyo det inre af landet. Med omkring 12,000 man inryckte Kristian sjelf i Västergötland, medan en del af hans flotta understödde krigsrörelserna på denna sidan. Elfsborg och det året förut så tappert försvarade Gullberg måste lemna sig i fiendens händer. 120 kanoner blefvo Danskarnes byte, hvarjemte vid Elfsborg togos sex svenska örlogsskepp. Kristian ströfvade uppåt Västergötland, men då Gustaf Adolf, churn med blott hälften af den förres styrka, mötte honom och erbjöd strid, drog sig Kristian tillbaka till Gullberg.

På Sveriges östra sida hade danske fältmarskalken Gerdt Rantzau utfågat från Kalmar, intagit fästningsverken vid Ryssby, återtagit Öland och Borgholm och derefter från småländska kusten vid Emån vikit af inåt landet mot Vimmerby. Derefter vände han sig åter mot kusten och brände Västervik och Söderköping. Äfven här var Gustaf Adolf Danskarne till mötes och satte en gräns för deras vidare framträngande. Kristians förut nämnda återtag till Gullberg, som lemnade Västergötland fritt, hade nämligen gjort det möjligt för Gustaf Adolf att vända sig mot Rantzau. De främmande legoknektarnes bristande disciplin och rymningar från hären förlamade Danskarnes rörelser och voro en medverkande orsak till Rantzaus återtag. Under tiden hade Kristian med samlade krafter vändt sig mot Jönköping, dit Gustaf Adolf, som öfverallt personligen ledde försvarsanstalterne, hastade till stadens försvar. Men vid underrättelsen om Rantzaus återtag uppbröt Kristian och tågade närmaste vägen genom Småland tillbaka inom Halländska gränsen. Ett anfall till sjös mot Stockholm, utfördt af Kristian sjelf, var den sista märkvärdiga

händelsen i detta krig, hvares utgång för öfrigt visst ej motsvarade Danskarnes förväntan. Planen för 1612 års fälttåg synes hafva varit, att danska arméns båda afdelningar, den ena utgången från det i maj eröfrade Elfsborg med Gullberg till stödjepunkt, den andra från Kalmar, skulle mötas vid Jönköping och bemäktiga sig denna stad, hvarefter vägen till hela det öfra Sverige stod dem öppen. På samma gång skulle danska flottan angripa Stockholm. Man ser hvilken allvarsam fara hotade Sverige, men ock huru den lyckligen undanröjdes genom Gustaf Adolfs påpasslighet och mod. När danska flottan, 36 segel stark, nalkades hufvudstaden, drog sig den svenska tillbaka under Vaxholms fästning. Genom natt och dag skyndade Gustaf Adolf från Jönköping till Stockholms försvar. Den 10 sept. kl. 3 om morgonen anlände han dit och två timmar senare hade han med ett regemente skotska knektar hunnit till Vaxholm, der Kristian landstigit och låtit beskjuta fästningen. Vid underrättelsen om att förstärkningstrupper voro i annalkande återvände Kristian till sina skepp, och innan Gustaf Adolf hann fram, hade Danskarne afseglat.

Sällan har väl ett krig börjat och fortgått under mer olika förhållanden än detta. Danskarne hade förhoppningstullt med hela sin samlade makt kastat sig öfver det utarmade Sverige: Svenskarne åter, hvilka på samma gång hade krig med Polen och Ryssland, hade blott en ringa styrka att uppställa mot den öfvermäktiga fienden, men lyckades ändock till slut genom den unge konungens tapperhet och ansträngningar att drifva Danskarne tillbaka inom eget land. Väl voro Sveriges förnämsta fästningar, Kalmar och Elfsborg, i Danskarnes händer, men deremot hade Svenskarne intagit Jämtland och Herjedalen, som på den tiden hörde till Norge. — Det efter sextio års krig utmattade Sverige längtade efter fred, men äfven Danmark hade föga skäl att fortsätta en strid, hvarigenom det hade intet vidare att vinna. Den 19 januari 1613 slöts därför fred mellan båda rikena i *Knäred**). Sverige återlemnade Jämtland och Härjedalen, afträdde herraväldet öfver Sjölapparne i Norge, samt återfick Kalmar

*) Kyrkoby vid Laga-ån i Halland.

och Öland, och erhöll löfte att om sex år återfå Elfsborg mot en lösen af 1 million riksdaler i silfver. Dock skulle Sverige, om ej nämnda summa inom den bestämda tiden erlades, för alltid afträda till Danmark utom Elfsborg sju derunder lydande härad samt städerna Gamla och Nya Lödöse och Göteborg. Elfsborgs återvinnande var likväl en lifsfråga för Sverige. Lösesumman betaltes därför inom den utsatta tiden, ehuru detta var den tyngsta börda, svenska folket dittills någonsin burit.

Efter att ha vunnit fred med Danmark vände sig Gustaf Adolf med allvar mot Ryssland. Här hade De la Gardie och Evert Horn med ringa stridskrafter fört striden så lyckligt, att de, såsom redan nämnt (sid. 144), efter Nowgorods eröfring förmått Ryssarne att begära en svensk prins till czar, ehuru valet lemnades öppet mellan Gustaf Adolf och Karl Filip. Underrättelsen härom hade för ett ögonblick förjagat skuggorna från Karl IX:s dödsbädd; men då Gustaf Adolf blifvit konung, vände De la Gardie af omtanka för svenska konungahuset Ryssarnes val ensamt på Karl Filip. Som detta skedde Gustaf Adolf oåtspord, framkallade det hos honom ett tillfälligt missnöje, för hvilket han sedermera med vanlig öppenhet ursäktade sig hos De la Gardie: "hans första betänkande om sakernas ställning", säger han, "hade varit förhastadt och kommit sig af bristande kännedom". Emellertid drog det så länge ut på tiden med Karl Philips resa till Ryssland, att, när han äntligen anlände till gränsen, det gynsamma ögonblicket var förbi. Med uteslutande af både svenska och polska kronpretendenter — Sigismund hade eftersträfvat ryska kronan för sin son Vladislaus — hade Ryssarne valt till czar en inhemsk man *Mikaël Feodorowicz Románow*, från hvilken den ännu i Ryssland regerande Romanowska ätten härstammar.

Med ifver fortsatte De la Gardie fälttåget i Ryssland; dock var det icke utan stora svårigheter som han och Horn förmådde bibehålla sig i det alltmer fiendtliga Nowgorod. Om sommaren 1614 afreste Gustaf Adolf sjelf norra vägen kring Bottniska viken och genom Finland till Narva, hvarifrån han med Horns biträde eröfrade fästet Augdov vid östra stranden af sjön Peipus d. 10 sept. Följande sommar belägrade han Pleskow i det inre Ryss-

land, men redan vid Ryssarnes första utfall ur fästningen föll för en kanonkula den finske hjälten Evert Horn. Gustaf Adolf sörjde honom djupt och var själf närvarande, då hans lik under de af honom eröfrade fanorna jordades på Kankas gård i Finland. Det var Horns krigslycka som förskaffat Svenskarne väldet öfver Ingermanland och lagt under svenska kronan flera af dess förnämsta fästningar. Pleskows belägring afbröts genom fredsunderhandlingar, som 1615 öppnades under engelsk och fransk bemedling. Ogerna ville Ryssarne göra några afträdelser till Sverige, men svenska vapnen hade öfver allt varit segrande, och De la Gardie, som af Gustaf Adolf blifvit entledigad från kriget och satt till underhandlare vid fredsverket, förstod att häfva Ryssarnes motsträfvighet. Svenskarne hade till och med börjat med att begära Nowgorod, men afstodo efter något tvistande derifrån, hvaremot Ryssland vid freden i *Stolbowa* *) den 27 febr. 1617 måste beqväma sig att låta Sverige behålla Kexholm med dess län, Ingermanland med Nöteborg, som under kriget blifvit eröfradt, samt Ivangorod och Koporie. Derjemte afstodo Ryssarne sina anspråk på Estland och Lifland och betalte Sverige 20,000 rubler i krigskostnader. Den ärofulla freden förde Gustaf Adolfs namn kring Europa. Hans stora mål var vunnet. Genom Ladoga-sjön, tretio mil breda moras och starka fästningar voro Ryssarne afstängda från Östersjön. — "Och hoppas jag till Gud," sade konungen till svenska ständerne, "att det hädanefter skall bliwa Ryssen svårt öfver den bäcken att hoppa". — På gränsen restes en sten med svenska vapnet Tre kronor och denna inskrift på latin: "Här sattes Sveriges gräns af Gustaf Adolf, Sveriges konung. Mätte hans verk under en nådig försyn blifva varaktigt!"

19. Gustaf Adolfs inre styrelse.

Om vi kunna säga, att Gustaf Wasa skapade det svenska samhället, så var hans verksamhet hufvudsakligen grundläggande; den, som åter på den lagda grun-

*) En by i närheten af Ladoga-sjön.

den uppförde den svenska samhällsbyggnaden, var Gustaf Adolf. Genom honom erhöll svenska folket först en ordnad representation, en förbättrad lagskipning, en ny organisation af försvarsväsendet och en ordnad landtregering, på samma gång som under hans tid grunden lades till den förträffliga förvaltningsordning eller *administration*, hvilken sedermera i 1634 års s. k. regeringsform vann sin fulländning. Sverige erhöll dessutom under honom först ett fullständigt universitet, undervisningsväsendet ordnades efter grunder som blefvo gällande för en tid af två hundra år, och åt handel och näringar skänktes nytt lif genom konungens omsorger.

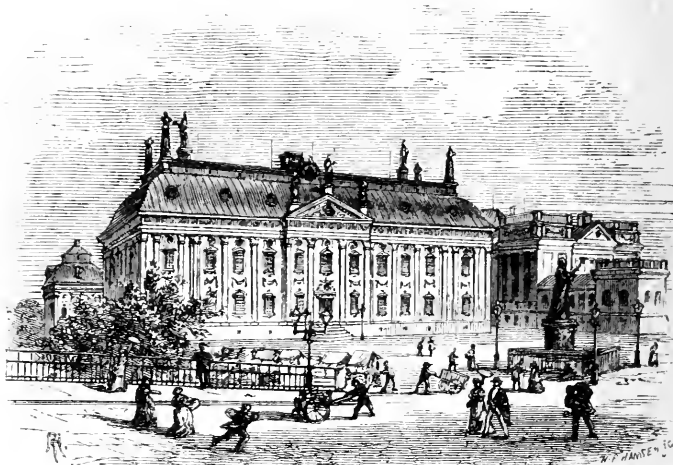
Genom riksdagsordningen af år 1617 bestämdes på det noggrannaste icke blott om förhandlingarne och öfverläggningarne, utan — heter det — äfven "om det ceremoniel som skulle följas vid riksdagarnes öppnande och afslutande".

Hvad som särskildt faller i ögonen vid denna tidens riksdagar är deras korta varaktighet; de räckte några dagar, högst tre à fyra veckor — och på dessa riksmöten fattades likväl beslut, som långt in i kommande tider bestämde Sveriges och till ej ringa del Europas öden.

Riddarhusordningen eller privilegierne för rikets råd, ridderskap och adel, att i Stockholm upprätta ett riddarhus, utfärdades år 1626 och bestämde hufvudsakligen följande: ridderskapet skulle indelas i ätter, hvarje ätt med sitt sköldemärke, hvilket allenast skulle brukas i riksdagsbeslut och allmänna akters beseglande; ätterne skulle fördelas på trenne klasser, den första innefattande grefvar och friherrar, den andra ättlingar af rikets högsta embetsmän, enkannerligen riksråd, den tredje hela det öfriga frälset. Frälset blef härigenom en afskild samhällsklass, och första steget till adelns afsöndrande kan således härmed först anses fullt uttaget. Någon återgång från frälset till skattebondens vilkor, såsom förr i lagen var bestämdt, fans numera icke. I öfrigt är det af intresse att förnimma, hvad Gustaf Adolf åsyftade med sjelfva riddarhusets inrättande. Det skulle ej blott utgöra ridderskapets samlingsplats vid riksdagarne utan der skulle ock hållas möten för detta stånd särskildt,

såsom ännu i dag är brukligt; der skulle ock hållas bröllop och andra "sollenniteter" samt inrättas en *skola* eller ett *kollegium* för den adliga ungdomen. I spetsen för adelns öfverläggningar vid riksdagarne stod landtmarskalken med ganska vidsträckt myndighet. — Jemte adeln kallades till riksdagarna äfven krigsbefälet, som ock i viss mån räknades till adelns stånd. Det deltog nämligen i adelns öfverläggningar, men utan egen rösträtt.

Genom inrättandet af riddarhuset och adelns afsöndring såsom en särskild samhällsklass var början gjord till en ständsrepresentation. Men fulländningen häraf

27. Riddarhuset.

lät ännu länge vänta på sig. Först småningom och långsamt uppstodo på den historiskt gifna grunden ur öfriga samhällselement de tre andra riksständen. Indelningen hade sin motsvarighet i de öfriga europeiska staternas samhällsförhållanden; men i den svenska författningen, sådan den nu af höfd var stadgad och af dessa tiders skaplynne fordrades, ingick ett stånd, som i Europas öfriga stater saknades. Den svenske bonden egde nämligen en af fäderne honom gifven och af honom sjelf bevarad rätt att vid riksmötena föra sin egen talan. Om än denna rätt understundom med misstrogn blickar betrak-

tades af de andra stånden och med varsamhet behandlades af sjelfva öfverheten, så fans den dock, kunde ej bestridas och blef äfven med tiden villigare erkänd.

Ehuru Gustaf Adolfs riksdagsordning icke innehåller några närmare bestämmelser om riksdagens sammansättning, ligger dock en antydan deraf i föreskriften om sättet för riksdagskallelsen. Alla adelsmän, såvidt de ej af sjukdom, ålder eller rikets tjänst hindrades, skulle vara närvarande. Af presterskapet kallades biskopen i hvarje stift jemte en ledamot af kapitlet och en prest från hvarje härad; af borgerskapet borgmästaren och en af rådet eller menigheten i hvarje stad; af bönderne en eller två från hvarje härad.

I fråga om riksdagens makt och maktutöfning, äro formerna äfven temligen obestämda. Å ena sidan inskränkes ständernas myndighet af den plägsed, som i 1617 års riksdagsordning angifves, att inga andra öfverläggningsämnen förkomma än konungens *framsättningar* (propositioner), och å den andra af konungens rätt att jemka ständernas beslut eller "*deraf laga det bäst är*". Likväl visar oss denna tidens historia hvad äfven riksdagarne förmått. Trenne riksdagar hade inom ett halft sekel störtat från tronen tvenne misshagliga konungar*) och öfver en utaf dem uttalat en dödsdom. I öfrigt var det ej ännu genom riksdagarne, som folkmakten uttalade sig så uteslutande, att den ej äfven hade andra vägar. De särskilda ståndsprivilegierna vitna härom, och landskapens myndighet, som t. ex. under Gustaf Wasa spelat en så stor rol, var ännu icke bortglömd. Då riksdagarne ofta varade blott några dagar, då tillika den trängande nöden ofta fördrade skyndsamt hjälp och man till följd af tröga förbindelser mellan rikets olika delar mången gång ej kunde fördröja viktiga ärendens afgörande, till dess alla hunnit samlas till en allmän riksdag, så afhjelpes saken derigenom, att ständerna samlades landskapsvis, adel, prester, borgare och bönder, liksom vid allmän riksdag. År 1616 under ryska kriget höll konungen på en vecka en riksdag med Finnarne i Helsingfors, begärande af dem en gärd till krigets fortsättande. Finnarne beviljade gärden och utfärdade en

*) Erik XIV och Sigismund.

skrifvelse till rikets öfriga landskap med uppmaning till dem att göra detsamma, hvilket de förmodade att desse ej skulle undandraga sig, så mycket hellre som Finnarne sjelfva mer än de lidit af kriget. Smälänningarne tackade dem först för deras beredvillighet till rikets försvar, och Gustaf Adolf utskref gärden öfver hela riket, ursäktande sig, att tiden ej annorlunda medgaf.

Sålunda brydde man sig föga om sättet på hvilket ändamålet vans, endast fosterlandets bästa var ögonmärket. Från denna tiden omtalas jemväl utskottsriksdagar, till hvilka tvenne adelsmän inkallades från hvarje landskap, biskoparne och en prest från hvarje domkapitel samt borgmästare och råd i Stockholm å ständernas vägnar. Det var just på en sådan utskottsriksdag som man bestämde om Elfsborgs lösen, den drygaste bevillning som någonsin från Sverige utgått (sid. 155). Men uppoffringar för fosterlandet voro då en pligt som gälde alla. Konungen och riksråden skickade sitt eget silfver att myntas, och adeln åtog sig lika bevillning för sina underhåfvande som den hvilken utgick för skattebönderne.

De skatter som utgingo, voro af flerehanda slag. De vanligaste voro: den årliga räntan, utgående i persedlar efter olika landsorters natur, byggnadshjelp och dagsverken till konungens slott och gårdar, inqvartering af krigsfolk samt fodring af hästar för konungens och hans embetsmäns räkning. Dertill kommo tillfälliga gårdar under krigstider såsom den s. k. landtågsgården, boskapspenningar, och den s. k. qvarntullen, hvilken sedermera förvandlades i *mantalspenningar*. Det ser mycket ut allt detta, och likväl yttrades om Gustaf Adolf vid hans graf: "han kom till sitt rike med två tomma händer, men tog icke ifrån någon med våld; utan hvad rikets nödortft kräde, det lät han sin allmoge på fritt möte veta, att de måtte sakerna betänka och efter lag hjälpa till kronans behof."

I lagstiftningen infördes genom Gustaf Adolfs konungaförsäkran den berättigade grundsats, att ingen på blott angifvelse eller utan att känna sin anklagare och med honom ställas för rätta skulle kunna fängslas och dömas samt att ingen, som i rikets tjenst var anställd, skulle kunna från sitt embete skiljas eller afsättas utan laga

ransakning och dom. I samma konungaförsäkran bestämdes tillika, att utan folkets samtycke icke ny lag finge stadgas eller ny skatt påläggas ej heller krig föras utom rikets gränser. I öfrigt lägges en stor makt och myndighet i rådets händer. Dess ställning såsom medlare mellan konungen och folket blir så mycket bestämdare uttalad som ständerne å ena sidan undanbedja sig att med för täta riksdagar besväras och å andra sidan besluta att hvarken krig, fred, stillestånd eller förbund finge ingås, lag stiftas eller skatt påläggas utan *rådets* och ständernas samtycke. Deremot uteslöts ur Gustaf Adolfs konungaförsäkran det gamla stadgandet i konungaeden, som förbjöd konungen att bortskänka eller minska kronans egendom, och om Gustaf Adolf endast så mycket som nödvändigheten fordrade, begagnade sig af den derigenom honom lemnade frihet, så urartade densamma under hans dotters tid till det gröfsta missbruk, allt likval till fromma för rådets och högadelns makt. Men denna ökades äfven på ett annat sätt, för hvilket vi vilja närmare redogöra.

Gustaf Adolf mottog, såsom redan är nämndt, sitt rikets penningställning i det sümsta skick. Efter Erik den fjortondes och Johan den tredjes slöseri hade väl af Karl den nionde en annan hushållning blifvit införd, men de oupphörliga krigen hade hindrat honom att bota statens reffvor. Kronans otillräckliga inkomster hade väl i någon mån blifvit ökade derigenom att hertigarne Johans och Karl Filips hertigdömen*) samt enkedrottningarna Katarina Stenbocks och Kristinas af Holstein lifgeding efter dessa personers död åter fällit till kronan, Deremot inträffade 1621, 1623 och 1630 svåra missväxtår, hvarjemte den enskilda och allmänna företagsamheten, hvilken alltid är ett vilkor för ett lands välstånd, hämmades genom en förhärjande farsot, som under samma tid rasade i landet och ensamt i Stockholm på ett enda år borttryckte 20,000 menniskor. Förödelsen var så stor att man för polska fälttåget 1621 måste utskrifva femton och sexton års gossar till krigstjenst: och nöden föröka-

*) Det förra bestående af Östergötland, Dalsland och fyra härad i Vestergötland, det senare af Södermanland, Nerike och Vermland.

des ytterligare genom bristen på redbart mynt. De flesta utlagor till kronan utgingo i naturapersedlar eller i personliga åtaganden såsom körslor, dagsverken, skjuts, gästning, m. m., högst litet i reda penningar. Att i synnerhet i krigstid kronans affärsställning härigenom betydligt försvårades, ligger i sakens natur. Gustaf Adolf klagar sin nöd för sin moder, enkedrottningen, men erhåller till tröst det svar, att man ej kunde på samma gång föra krig och betala rikets skuld. Han begär ock af henne låna penningar, men måste därför erlägga dryg ränta och lemna pant. År 1624 erhöi han af henne till låns 200,000 daler, mot en ränta af 10 proc. och kronans inkomst af hela Nerike såsom pant. För ett annat lån å 50,000 daler af samma höga person måste han erlägga 12 proc. Af kopparkompaniet fordrades ej mindre än 20 proc. för ett lån på fyra år.

Det var under sådana förhållanden hvarken lätt eller rådligt att låna penningar. Man måste tänka på andra medel, och det, som låg närmast till hands och, om det ej missbrukades, för riket innebar de minsta vådorna, var att *försälja* eller, för att undvika försäljning, *förpanta* kronogods till enskilda personer. Detta sätt att anskaffa penningar blef också användt. Så öfverlemnades åt den i svenska bergshandteringens häfder så märkvärdige Holändaren *Louis De Geer* Finspong med dess län i Östergötland; Salbergets, Nora, Lindes med flera bergslager bortförpantades o. s. v. Framdeles förvandlades dessa förpantningar till årliga arrenden; de förpantade *kronogodsen* blefvo i den enskildes hand bättre skötta än då de hörde omedelbart under kronan, så att det kan sägas att denna medelbart fick tillbaka hvad den omedelbart förlorat; för öfrigt voro de försålda godsen jemförelsevis få, och kronans förlust i det hela mindre än man vanligen antagit. Adeln vann genom Gustaf Adolfs förpantningar icke särdeles mycket, i det att blott de till evärdeligt frälse försålda godsen blefvo adelns uteslutande tillhörighet, hvaremot de förpantade godsen och inkomsterne till stor del tillföll dels förmögna borgare och köpmän, dels utlänningar, såsom Vilhelm De Besche, Louis De Geer, m. fl.

Vida mera bidrog till den enskildes vinst på kronans bekostnad uppkomsten af de affärsbolag eller s. k. *kompanier*, hvilka af kronan arrenderade vissa af dess inkomster såsom t. ex. *kopparkompaniet*, det år 1624 privilegierade *generalhandelskompaniet*, som skulle drifva handel på Asien, Afrika och Amerika samt äfven fick sig ålagdt att verka för hedningarnes omvändelse m. fl.

De fördelar, kronan på detta sätt beredde sig, medförde dock äfven ett annat ondt, nämligen det beroende, i hvilket staten kom till den enskilde. Så klagar Gustaf Adolf sjelf att grefve Sten (Sten Axelsson Lejonhufvud till Raseborg) "ensam gjorde honom mera bekymmer än hela det öfriga Finland". En dylik omedgörlig person var ståthållaren på Viborgs slott Joakim Berndes, en af de förnämsta delegarne i kopparkompaniet, hvilken framfor mot sina underhafvande på det vildaste sätt och begick flerfaldiga våldsamheter. Det var beroendet i penningväg af sådana män som i början hindrade Gustaf Adolfs eljest så kraftfulla styrelse att vaka så som den vill för landets bästa.

Det måste dock erkännas att Gustaf Adolf, såvidt han förmådde, på allt sätt sökte uppehålla allas rätt mot det enskilda vinstbegäret och öfvermodet. Särskildt egnade konungen i detta hänseende den ömmaste omvårdnad åt Finland, som under de oroliga tiderna blifvit så godt som bortglömdt. Dryga skatter och adelns utpressningar hade under landets allmänna nöd i hög grad ökat allmogens betryck i denna landsdel. "Oss är i sanning förekommet," säger konungen, "huruledes mest alla utaf adeln i Finland fast otillbörligen handla med de bönder, som de bekomma i förlåning, att de så utsuga, uttvinga och utarma dem, att många nödgas öfvergifva hemmanen och draga derifrån, derigenom de alldeles öde blifva." Många bönder öfvergäfvos hus och hem och flyttade långt bort, somliga till Polen, andra till Tyskland. Axel Oxenstierna som passerat igenom några af Finlands äldsta bygder, säger om dem att der fans ingen kultur, der bodde vilda djur. Lyckligtvis kom Gustaf Adolf under ryska kriget att så länge vistas i Finland, att han erhöll ganska fullständig kännedom om de finska förhållandena. Han sökte ock på allt sätt upphjelpa det

i lägervall fallna landet. Fritt tillträde lemnades för hvar och en till konungens person, och alla klagomål som för honom androgos, blefvo skyndsamt afhjulpna. Efter några dagars uppehåll i Tavastehus under sommaren 1614 styrde Gustaf Adolf kosan till Åbo, der han dröjde i sex veckor; härifrån utgaf han en förordning för fogdar och befallningsmän beträffande hvad de vid uppbörderna hade att iakttaga; en förordning märkvärdig i det afscendet, att der första gången föreskrifves införandet af ordentliga debetsedlar. Från Åbo begaf han sig sjövägen längs finska kusten till Narva och uppehöll sig under vägen i Helsingfors, Borgå m. fl. städer. På hösten återvände han till Sverige och uppehöll sig då en tid på Åland för att jaga elgar och rådjur. Vintern 1616 höll han den förut omtalade herredagen med Finnarne i Helsingfors, den enda gång som Finlands ständer företrätt hela svenska folket. Efter herredagens slut begaf sig konungen till Åbo och stannade der under tre månader. Det var i synnerhet nu som Finlands allmoge såg uppfylld sin länge närda längtan att komma till tals med sin konung, en rättighet som ock flitigt begagnades*).

Länge hade behofvet af en öfverdomstol i stället för de föråldrade räfst- och rättaretingen varit insedt, och redan Erik XIV hade för detta ändamål inrättat den s. k. kungliga nämnden, hvilken dock vid Johan den tredjes tillträde till regeringen afskaffades. År 1614 inrättade Gustaf Adolf i Stockholm *Svea hofrätt*, som till en början var ämnad att döma konungs dom, således att utgöra en öfverdomstol, från hvilken icke kunde vädjas till högre myndighet. Likväl dröjde det ej länge innan hofrättens dom legynte underkastas konungens och riksrådets pröfning, och vad göras från densamma till konungen. Hofrättens ledamöter skulle vara fjorton nämligen: riksdrotset såsom president, fyra riksråd, en vice president af adel, fyra adliga assessorer eller *bisittare* och fyra andra lärde och lagfarne män. Jemte Svea hofrätt, som ursprungligen var ämnad till en öfverdomstol för hela landet, inrättades sedermera för afståndets skull en särskild hofrätt för Finland uti Åbo. Den grundades 1623 och hade liksom hofrätten i Stockholm president, vice

*) Koskinen, Finlands historia,

president och assessorer af adel och icke adel, men utan riksråd såsom bisittare; endast ordföranden skulle vara riksråd. Senare, 1629, tillkom hofrätten i Dorpat såsom öfverdomstol för Estland, Lifland och Ingermanland.

Från hofrätterna skulle alla domar i högmåls- och lifsaker underställas konungen. Mördare straffades till lifvet, men för dråp under mindre försvårande omständigheter gafs nåd, så vida ej målsegaren "stod efter den anklagades lif". Äfven förvisningar användes såsom straff. Fyra tjufvar från Bergslagen hade af konungen blifvit benådade till lifvet, men dömdes att såsom adelns lifegne och trälrar förflyttas till Lifland. Annars voro tvångsarbeten mycket vanliga straff såsom att "gå under kalkbaljan" eller "arbeta på galejorna". Pinliga förhör (tortyr) voro väl i lag medgifna, men konungen befälde dem, som hade rättskipningen om händer, att i tvifvelaktiga fall väl hota med tortyrs begagnande, men ej tillämpa ett så våldsamt medel till sanningens framtvingande. Domrarne förmanades tidt och ofta till rättvisa och foglighet. Också heter det i liktalet vid Gustaf Adolfs graf om hofrätternas instiftelse: "hvad bemalte rätter hafva gagnat, derom vitna alla landets innebyggare, höge och låge, fattige och rike," och om svenska folkets sedliga värde på Gustaf Adolfs tid vitnar berömligt det förhållandet att då underrätterne fått befallning att till Svea hofrätt inlemna sina domböcker, framkallade detta den största förlägenhet, emedan vid flera domstolar på hela år ej förekommit en enda rättegång.

Militärståndet — vi hafva nu först ett visst berättigande att använda detta uttryck — hade dryga pligter på Gustaf Adolfs tid, men erhöll deremot svarande fördelar. I öfrigt var förhållandet mellan Gustaf Adolf och hans såväl in- som utländska krigare sådant att desse i sin beundrade konungs välbehag funno den största uppmuntran och belöning för sitt välförhållande. "En sådan general," säger en främling i konungens tjenst, "vill jag gladeligen tjena; men en sådan general skall jag svårligen mera se, hvilkens sed det var att vara den förste och siste i faran, som vann sina officerares kärlek genom deltagande i både mödor och farligheter, som visste så väl huru hans kri-

gare skulle läras att uppföra sig efter tid och omständigheter, var omsorgsfull så om deras rykte som deras helse, färdig att förutse allting, kände både sina fienders grundsatser och krigsmedel, deras rådslag, deras arméer, konst (krigsduglighet) och krigsaga, äfvensom naturen och belägenheten af de platser de innehade*). Han tvekade aldrig att låta verkställa hvad han befalt. Det fans ingen ändring i hans order. Han tyckte ej om officerare, som ej hade ett qvickt begrepp, men lät dock ingen ifrån sig skiljas, förr än han var säker att hans order voro förstådda.“

Redan Karl IX hade börjat att kalla krigsbefälet till riksdagarne. Gustaf Adolf fortsatte dermed, antagligen af det skäl, att under en tid af nästan beständiga krig, ärenden som angingo hären och krigsväsendet voro de viktigaste som kommo under riksdagens behandling. En nästan vid hvarje riksmöte återkommande fråga var den om utskrifningarne. För detta ändamål hade konungen låtit indela landsorterna i *rotar* med tio skatte- och kronobönder samt tio *frälsebönder* i hvarje rote. För hvarje rote utsågs en karl — soldat, ryttare eller båtsman — som skulle vara frisk och sund, starkt bygd, rask och hurtig, från aderton till trettio års ålder eller till och med deröfver. För utskrifningarnes verkställande förordnades kommissarier, som hade att hålla räkning öfver alla när- och frånvarande. Om någon höll sig undan, antecknades

*) Vid den hastiga utveckling krigföringsättet vann genom Gustaf Adolfs härförartalanger gjorde bristen på goda kurtor sig ofta ytterst kännbar. Då det likväl var af yttersta vikt att hafva en noggrann lokalkänedom, måste han skaffa sig denna genom rekognosceringar som han oftast förrättade sjelf, men hvilka utsatte honom för stora faror, så mycket mera som han var närsynt. Så t. ex. föll han under en rekognoscering vid belägringen af Demmin i Pommern ned till midjan i ett träsk, emedan isen brast under honom. Den närmast vakthafvande officeren, en skotsk kapten, skyndade att hjälpa honom, men konungen vinkade åt honom att hålla sig stilla, emedan fienden, som möjligen varsnat dem, deråt riktade en liflig eld. Under ett häftigt kulregn hjälpte Gustaf Adolf upp sig sjelf och satte sig vid vaktelden hos Skotten, som tog sig dristigheten förebrå honom att han så ouödigt blottstälde sitt dyrbara lif. Konungen hörde tåligt på och erkände riktigheten af hans ord; »men,» sade han, »sådant är mitt sinnelag, att jag tror ingenting bra gjordt, om jag ej gör det sjelf.»

han som lösdrivare och infördes utan omsvep i rullorna; men stod då utom roteringen. I såväl denna rotering, som i det af Gustaf Adolf använda aflöningssättet för militära tjänstemän lades grunden till det sedermera af Karl XI genomförda *indelningsverket*. Öfver- och underbefäl till och med korporaler, krigsprester, regementsskrifvare m. fl. fingo sin aflöning genom hemmanslotter. Äfven den infödde soldaten fick en gårdsdel ($\frac{1}{8}$ hemman) och en dalers ränta. — Utskrifningarne voro vid olika tillfällen mycket olika: än 12 å 15,000, än blott 6 till 7,000 man öfver hela riket. Detta antal var naturligtvis otillräckligt och måste fyllas med främmande krigsfolk. Som detta likväl var mot Gustaf Adolfs grundsats, åtog sig ständerne vid 1627 års riksdag en allmän utskrifning med åsidosättande af alla friheter. Hvar tionde man öfver hela riket skulle "utnännas till att brukas uti kronans tjänst såsom landsknekt", eller från städerne till båtsman. Det var för öfrigt icke genom öfverlägsenhet i antal som Gustaf Adolf vann sina segrar. Då han gick öfver till Tyskland att strida mot dess mäktige kejsare, följdes han af endast 13,000 man.

Genom krigshärens tapperhet, samt sin egen och sina härförars öfverlägsna skicklighet hade Gustaf Adolf slutat som segervinnare sina första krig. I det polska och ännu mer det tyska kriget utvecklade han tillika ett nytt krigföringssätt, som förskaffade honom segrarne öfver Tilly och gjorde honom jenvuxen med Wallenstein. Det bestod deri, att han mot fiendens tunga sqvadroner stälde lättare trupper som genom sina hastiga rörelser bröto de fiendtliga lederna. Mellan kavalleri-sqvadronerne voro plutoner af muskötbärare instuckna som med en oupphörlig eld mötte fiendens anfall. Hos infanteribataljonerna var utrymmet så stort att, medan första ledet sköt, det andra laddade, hvarefter det första drog sig bakom det andra ledet och afsköt sin salva, så att elden ständigt underhölls. I detta kloka begagnande af skjutvapnen, som på denna tid ännu ej var vanligt, låg i viss mån de svenska truppernas öfverlägsenhet. — Men lika mäktigt bidrog till deras framgångar den stränga tukt och ordning som Gustaf Adolf fördrade af sina krigare, samt den taktiska noggrannhet och punktighet, som

utmärkte dem framför andra staters krigare på den tiden. Läger man härtill den svenske soldatens tillgifvenhet och beundran för den store konungen, så har man till en icke ringa del förklaringen öfver Gustaf Adolfs ärofulla framgångar på stridens och segrarnes bana.

Ehuru lagar särskildt affattade för krigsfolket förut icke voro okända i Sverige, kan man likväl säga att en verklig lagstiftning i denna riktning först framträdde, med Gustaf Adolfs *krigsartiklar* af år 1621. Liksom uttryckande konungens personliga sinnelag voro de på en gång mönster af allvar och humanitet. Alla förbrytelser inom hären skulle undersökas och dömas af krigsdomstolen, som utgjordes af en *öfver-* och en *underrätt*. Ordförande i den högre rätten var *riksmarsken*, den andre i ordningen af de fem höga riksembetsmännen och högste mannen inom krigsväsendet till lands.

De ständiga regementen som på denna tid funnos, voro åtta; deras nummerstyrka var ej fullt bestämd; hvarje regemente bestod ömsom af åtta, ömsom af sextor, till och med tjugofyra kompanier; hvarje kompani om 150 man. Emellertid var fördelningen så stäld att ett regemente kunde uppbibringas ända till 3,600 man, hvilket för de åtta nämnda regementena gör en truppstyrka af 28,000 man. Till den stående armén kom sedan i krigstid den värfvade styrkan, som var kanske lika stor och bestod af skotska, nederländska, franska och tyska knektar. Under tyska kriget uppgick Gustaf Adolfs här, om man inräknar de många Tyskarne som stredo i Svenskarnes leder, till ej mindre än 100,000 man. Aklagare i den högre rätten enl. Gustaf Adolfs *krigsartiklar* var *generalprofossen*; dock är detta ord ej att fatta i den mening, det sedermera fick, ty prygelstraff var ej tillåtet i Gustaf Adolfs härar. Straffen voro eljest allvarsamma: lifsstraff, fängelse i jern med vatten och bröd, gatulopp, penningböter eller förvisning ur lägret. Befälet straffades med afsättning eller nedflyttning från högre grad till en lägre. Den strängaste lydriad var påbjuden mot befälet. Men ville någon af de befälhafvande "bjuda något, som kunde komma konungen eller riket till skada, då stående krigsmannen honom ingen lydriad", utan skulle den befällande "sjelf stånda ansvar för det

han bjöd“. Liderliga qvinnor fingo ej åtfölja hären, men ville någon hafva sin hustru med sig, var det honom tillåtet. Bön skulle förrättas morgon och afton. — Presterne i lägret utgjorde ett särskildt fältsistorium med vidsträckt fullmakt att beifra alla i lägret insmygande laster. För att ingen i händelse af tilltal skulle förebära okunnighet skulle konungens krigsartiklar en gång i månaden uppläsa för hvarje regemente. Underrätten dömde för mindre förseelser och kallades *regementsrätt* för fotfolket och *ryttarerrätt* för rytteriet. Förvaltningen af krigsärendena var uppdragen åt konungens krigsråd, det sedermera s. k. *krigskollegium*, hvars instruktion utfärdades 1630, och hvars ordförande från början var riksmarsken. För sjöförsvaret inrättades *amiralitetskollegium*, som var i verksamhet från 1619.

Den civila förvaltningen erhöll förnämligast genom Axel Oxenstiernas kraftiga åtgöranden en ny och bestämd form. Riksstyrelsen fick för alltid sitt säte i hufvudstaden och dess olika grenar fördelades mellan olika, för ändamålet ordnade embetsverk eller kollegier: hufvudman för hvarje kollegium blef en af de fem höga riksembetsmännen med några riksråd inom hvarje kollegium till bisittare. I nära sammanhang med riksförvaltningen i hufvudstaden ställdes den s. k. *landtregeringen*, hvars form, liksom de öfriga embetsverkens, blef kollegial. Under *landshöfdingen* såsom chef för länsstyrelsen tienstgjorde tvenne underordnade tjenstemän: landssekreteraren och landskamreraren. Från ståthållarne öfver de kungliga slotten, hvilka förut handhaft styrelsen öfver de slotten närmast omgifvande områdena eller slottslänen, öfverflyttades den administrativa makten till landshöfdingarne. Under dessa senare ställdes hädanefter konungens fogdar, hvilka förut lydt omedelbart under kronan. Hvarje år i maj månad skulle fogdarna redovisa för kronouppbördens för landshöfdingen och landskamrern, hvarefter den senare vid midsommaren skulle inlemna alla räkenskaper och qvittenser i kronans räkningekammare i Stockholm. En rikshufvudbok upplades 1623, och rättgångar i penningeärenden hänvistes under räkningekammaren. I öfrigt utfärdades en kansliordning 1620; en riksarkivarie och "häfdasökare" anställdes 1629,

och erhöillo genom dessa anordningar så väl kansliet som riksarkivet en mera bestämd och sammanhängande form.

I sammanhang med föregående framställning må nämnas några af de utmärkte män, hvilka så väl inom den militära som civila förvaltningen nedlade en förtjenstfull verksamhet, såmedelst danande sig för den tid, då fosterlandets väl skulle hvila ensamt på deras skuldror.

- Främst i den lysande kretsen står utan motsägelse *Axel Oxenstierna*, den store rikskansleren, han som ensam "arbetat mera än alla de andra". — Men såsom den store konungens närmaste man och förtrogne, tecknas han bäst i sammanhang med Gustaf Adolfs egen personlighet, hvarför vi uppskjuta det till längre fram. Bland de öfriga må i första rummet nämnas hjälten från ryska kriget, "fältherren" *Jakob De la Gardie*, af hvilken Gustaf Adolf vid sin öfverresa till Ryssland 1614, sade sig sjelf vilja lära krigets yrke. Det var De la Gardie som förskaffade Sverige den ärofulla freden i Stolbowa, sedan han förut varit nära att förskaffa svenska konungahuset en ny krona. Då han hemkom efter sista ryska fälttåget, fans intet namn i Sverige mer lysande än hans. Gustaf Adolf skyndade ock att belöna den frejdade krigarens utmärkte förtjenster. Inom fyra år utnämndes han till riksråd, riksmarskalk samt grefve till Läckö, den ende som under Gustaf Adolfs tjuguetåriga regering upphöjdes i grefligt stånd. Året efter Stolbowafreden ingick Jakob De la Gardie äktenskap med konungens tilltänkta brud, den sköna Ebba Brahe. — Den främste vid rådsbordet från 1611 var för öfrigt riksdrotset grefve *Magnus Brahe*; han var sjelf icke mycket ryktbar, men så mycket mer hans brorson grefve *Per Brahe d. y.* samt dennes broder *Nils*. Om den senare sade Gustaf Adolf att han näst Lennart Torstensson var det bästa fältherreämnet i hela svenska armén. I slaget vid Lützen anförde han mellantruppen, men fann der sin död vid hjeltekonungens sida. Den äldre brodern *Per* hade jemväl visat sig duglig som krigare, men hans vacklande helsa gjorde, att han tidigt öfvergaf krigarlifvet och återvände till Sverige, der han snart upphöjdes till riksråd. Hans ovanliga skicklighet som embetsman, hans kunskaper och lätthet

att uttrycka sig förskaffade honom inom rådet ett så framstående rum, att han erhöll löftet att efter farbroderns afgang blifva riksdrots. Hans egentliga verksamhetstid infaller dock efter Gustaf Adolfs död, hvarför vi framdeles få tillfälle att till densamma återkomma. Ett ärofullt namn i Gustaf Adolfs rådkammare är *Johan Skytte*, konungens förste lärare, sedermera riksråd, friherre, och slutligen generalguvernör öfver Liffand samt Upsala akademis kansler. — Af släkten *Oxenstierna* hafva vi utom den störste med detta namn, rikskansleren Axel, ännu tre, som i denna tidens häfder gjort sig bemärkta, nemligen Axels broder, *Gabriel Gustafsson*, hans kusin *Gabriel Bengtsson*, upphöjd till grefve, riksskattmästare och slutligen riksamiral samt den genom sina vidsträckta resor i Europa och Asien ryktbare *Bengt Bengtsson*, eller Resare-Bengt.

Inom *Banerska* släkten intages ovedersägligen främsta rummet af fältherren i tyska kriget, *Johan Baner*, hvilken vi i krigets skiften få lära känna, men äfven tvenne hans bröder hafva gjort sig förtjenta af efterverldens hågkomst, *Per*, som vid Vittsjön i Skåne räddade Gustaf Adolfs lif, samt *Axel*. De voro söner till den i Linköpings blodbad 1600 halshuggne Gustaf Baner. Den äldste, *Per*, var *Oxenstiernas* medarbetare såsom rikskansliråd och förestod under dennes frånvaro i Tyskland kansliet i tio år under tyska krigets mest brydsamma tider. *Axel* åter är känd för sitt glada umgängessätt och ridderliga väsende, som förskaffade honom Gustaf Adolfs synnerliga gunst, hvarföre man ock sade, att konungens båda gunstlingar hette *Axel*, och att han äfven förstod använda dem på deras rätta plats, *Axel Baner* vid högtidsbordet och jagten, *Axel Oxenstierna* i rådkammaren och lägret. Bland dem som för Karl IX:s hämnd flydde ur fäderneslandet var äfven *Torsten Lennartsson* af *Forstenasläkten* i *Vestergötland*. Vid sin flykt kvarlemnade han hos sin moder en tre månader gammal son vid namn *Lennart Torstensson*, som sedermera hos henne uppfostrades och af Gustaf Adolf tidigt upptogs till hofsven samt såsom sådan åtföljde konungen på hans fälttåg. Här röjde sig tidigt hans härförareanlag: vid en förefallande skärmytsling hade Gustaf Adolf skickat honom med muntliga order

till en af öfverstarne. Men under vägen fann Torstensson att genom fiendens i hast ändrade ställning den gifna ordern skulle blifva skadlig, om den efterföljdes, hvarföre han på eget bevåg i konungens namn anbefalde öfversten den rörelse, han sjelf för tillfället fann lämpligast. På återvägen möttes han af Gustaf Adolfs order att, som

28. Lennart Torstensson.

fienden ändrat ställning, skulle han rida tillbaka, och nu gaf konungen samma befallning som Torstensson förut dristat sig gifva. Torstensson omtalade för konungen förhållandet och bad om nåd, hvarpå konungen leende yttrade: "jag tror du passar bättre till fältherre än till hofsven." Inom några år var Tor-

stensson general för artilleriet och som sådan deltog han i tyska fälttåget. Gustaf Adolf ansåg honom för det bästa fältherreämnet i hela hären; Torstenssons befäl i trettiåriga kriget bestyrkte detta omdöme och den andre krigaren på Sveriges tron, Karl Gustaf, vördade i honom sin läromästare i krigskonsten.

Sveriges krigshistoria har vid sidan af sina konungliga hjeltar, den store Gustaf och Karlarne, ej att uppvisa större och ärofullare namn än Johan Baner och Lennart Torstensson. I snille, djerfhet och lycka stodo de främst bland sina samtida. I klok beräkning, i nödig försigtighet, i duglighet och erfarenhet hade de en värdig medtäflare i *Gustaf Horn*. Redan i lifländska och preussiska fälttågen hedrades han med befälet öfver en särskild armékår, som 1626—1629 försvarade Lifland. I tyska krigets hjeltegalleri intager han ett af de allra

främsta rummen. Han var gift med Axel Oxenstiernas dotter.

Omgifven i rådkammaren af män sådana som Axel Oxenstierna, Per Brahe, Johan Skytte, Sten Bielke, Per Baner, Henrik Horn och på senare tiden Jakob De la Gardie, samt vid armén af Johan Baner, Lennart Torstensson, Gustaf Horn, Herman Wrangel, Ake Tott (*"Gustaf Adolfs Snöplog"*), Nils Brahe, Arvid Wittenberg och Axel Lilie samt främlingarne Ruthwen, Hepburn, Teuffel, Thurnarne, fader och son, m. fl. — var dock Gustaf Adolf i den lysande ringen alltid den erkänt utmärktaste af alla. Var det för honom kärt att tjenas af sådana män, så måste det för dem vara än mer kärt att tjena en sådan konung. Deras namn hafva ock med hans gått till efterverlden, bildande en krans af det skönaste ljus kring den store konungens minne.

Det låg i Gustaf Adolfs lynne en storsinhet som icke tillät honom att förbise eller glömma förtjensten, hvarhelst denna framträdde och förmådde göra sig känd. Att adeln företrädesvis var den samhällsklass som mest belönades och hedrades, berodde ej af någon konungens partiskhet för detta stånd. Tvärtom var det just från Gustaf Adolfs dagar som det blef brukligt att framdraga den ofrälse dugligheten och förtjensten, ehuru belöningen merendels alltid blef adelskap med åtföljande frälserättigheter. Att så inträffade, därför hade Sverige att tacka Gustaf Adolfs omdaning af undervisningsväsendet. Förut hade det blott varit adeln som förmått gifva sina söner en så vårdad uppfostran att de kunnat användas i rikets tjänst. Efter upprättandet af Upsala universitet och inrättandet af en mängd lägre läroverk blevo bildningens frukter tillgängliga för alla så att den obemedlade lika väl som den rike kunde förvärfva sig vetande och kunskaper.

Tillståndet vid Upsala universitet vid Gustaf Adolfs tillträde till regeringen var långt ifrån sådant, som anstod en högskola. Den skamligaste oenighet egde rum mellan lärarne, särdeles mellan Messenius och Johannes Rudbeckius, hvilka begge hade hvar sina partier bland de studerande och förföljde hvarandra med de gröfsta oqvädinsord, medan deras anhängare trakterade

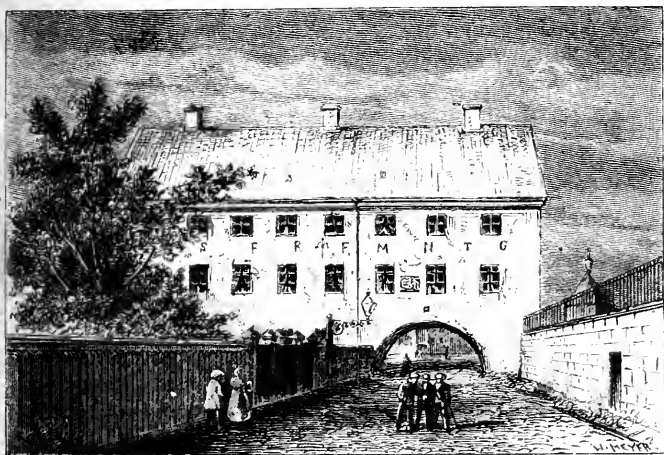
hvarandra med käppen eller knytnävarne. Både Rudbeck och Messenius blefvo från akademien aflägsnade, ehuru de, såsom hvar för sig utmärkta män, fingo hedrande befattningar i stället. Den förre utnämndes till konungens hofpredikant och blef sedermera biskop i Vesterås, den senare förordnades till rikshistoriograf och assessor i Svea hofrätt. För ordningens upprätthållande anbefalde konungen, att en ny rektor skulle för akademien utses. "Om vi ej sjelfve hade erfärit och visste," säger Gustaf Adolf, "hvad gagn och nytta bokliga konster hafva med sig, skulle vi i sanning hafva föga orsak att oss om

29. Gustavianum i Upsala.

akademien något beflita, eller att med gunst och nåd vara bevågne emot dem, som icke akta mer hvad deras kall och embete kräfver än sin egen äregirighet, privata hat och afund." Rörande den allmänna undervisningen i riket, infordrade han år 1620 biskoparnes betänkande om bästa sättet, hvarpå lärdom och kunskaper måtte befordras i riket. Akademien och skolorna voro illa inrättade, så att få funnos skicklige till predikoembetet, men till regeringsärenden (civila embeten) alldeles inga; magistratspersonerne i städerna voro så olärde, att de ej kunde skrifva sina namn; de studerande hindrades af

fattigdom och akademien af alltför många ferier. Biskoparne borde därför föreslå: huru många kungliga skolor och gymnasier voro i riket nödiga; hvad som der förnämligast borde läras; huru goda lärare skulle erhållas och lika undervisningssätt införas; huru de s. k. *socknegångarne* kunde afskaffas, huru professorerne vid akademien skulle lönas, m. m. Biskoparnes svar var ej tillfredsställande. Det ländes därför till så mycket större ära för konungen, att han både insåg och afhjelpade sitt folks andliga behof, hvilket för sjelfva dess öfverherdar tyckes ha varit främmande. Till Upsala akademi skänktes genom

30. Skytteannum i Upsala

gåfvobref af den 31 augusti 1624 ej mindre än 313 hemman af de nu i Gustaf Adolfs hand förenade gustavianska arfvegodsens, med föreskrift att de skulle tillhöra akademien såsom dess evärdliga, alltid blifvande egendom. Derjemte anslogs till universitetet kronotioden från flere socknar i Helsingland och Vestmanland, åt professorerne gåfvos löningshemman och åt de studerande 2,250 daler årligen till ett kommunitet; till biblioteket lades grunden och penningar anvisades till premier och stipendier. För den förberedande undervisningen inrättades gymnasier inom flera biskopsstift. Det äldsta af dessa läroverk, det

i Vesterås, grundlades under biskop Rudbeckii uppsigt redan 1620. Efter hand tillkommo andra sådana, i Strengnäs, Linköping, Viborg och Åbo. För de aflägsna landskapen i öster inrättades ett högre lärosäte i Dorpat.

Konungens föredöme och nitälskan om vetenskaperna manade en och annan af landets store till efterföljd. Så inrättade Johan Skytte, som blef den nyupprättade akademiens i Upsala förste kansler, en lärostol i statskunskap och värtalighet, hvilken än i dag bär namnet Skytteanska professionen; riksamiralen Gyllenhjelm anlade skolor och stiftade stipendier för fattiga studerande vid samma universitet o. s. v.

Åt landets naturliga hjälpkällor egnade Gustaf Adolf, liksom åt allt annat, den lifligaste omvårdnad och uppmärksamhet.

Sveriges förnämsta utförsvaror *koppar* och *jern* förädlades, innan de utskeppades och tillverkningen mångdubblades, sedan konungen för detta ändamål låtit inkalla skickliga och företagsamma män, i synnerhet från Holland. Flera af dessa, men främst bland alla Louis

31. Louis De Geer.

De Geer, förvärfvade sig ett frejdadt namn i svenska bergshandteringens historia. Från den tid, då han erhöll Finspång och sedermera (från 1641) Dannemora-verken, börjar en ny tid för svenska bergsbruket.

Men det var ej blott för denna näringsgren, som De Geer var verksam. Hans ifriga och oegennyttiga bemödanden afsågo hans nya fäderneslands förkofran och framåtskridande i alla en nyttig affärsverksamhets riktningar. Nya gevärs- och pappersbruk anlades, messings-

bruk, garfverier, bryggerier, siden- och klädesfabriker inrättades. — Till industriens fromma anlades under denna tid nya städer, såsom: Nya Göteborg, Torneå, Nystad samt Gamla och Nya Karleby; landsvägar, som förut voro föga annat än steniga gångstigar, uppröjdes och förbättrades, och planen till en vattenkommunikation mellan Östersjön och Vesterhafvet uppgjordes, ehuru medel till dess utförande saknades.

20. Polska kriget.

Från de fredliga idrotternas bana rycktes likväl Gustaf Adolf snart åter in i krigets bardalekar, nämligen först i det polska och sedan i det tyska trettioåriga kriget. Båda voro i viss mån religionskrig; i den polska fejden understöddes Polens katolske konung af Österrike och Spanien, och genom denna fejd invecklades Sverige i den tyska kampen. Förgäfvos hade Gustaf Adolf erbjudit Sigismund de billigaste fredsvilkor för att undgå att ytterligare utmatta det af sextio års oafbrutna strider medtagna fäderneslandet. Svenskarnes framgångar i Ryssland borde visserligen hafva inverkat på Sigismund, men mot hans envishet och katolska nitstrandade allt annat.

I sjelfva verket synes Sigismund hafva satt en obegränsad tillit till sina svågrar, konung Filip den tredje i Spanien och kejsar Ferdinand den andre i Österrike, hvilka båda hade lofvat honom sin hjälp.

En österrikisk greve von Althan hade åtagit sig att i Tyskland värfva en här och Spaniorerne att utrusta en flotta från Dünkirchen. Spanien borde stänga Östersjön för Holländarne, Danmark retas till krig mot Sverige och Sigismund under trycket af denna vapenmakt åter förhjälpas på Sveriges tron.

På riksdagen i Örebro 1617 framlade Gustaf Adolf för ständerne sina egna fredliga tänkesätt och Sigismunds obilliga anspråk. Alla intogos af harm och förklarade att, ehuru mycket de både önskade och behöfde fred, skulle de likväl icke undandraga sig de pålagor, som

fordrades för att tukta den inbilske och öfvermodige konungen i "Pöland".

Å Sigismunds sida svarade icke utförandet emot de stora förslagen: tvärtom, såsom en polsk häfdatecknare säger, "han företog allting otidigt och bakvändt". Ett anfall på Sveriges besittningar i Estland och Lifland försummades, dels genom konungens tröghet, dels genom polska ständernas ovilja och oenighet. Tiden drogs ut med korta stillestånd till 1617, då Gustaf Adolf, fri från ryska kriget, sjelf blef den anfallande. Likväl inställdes efter några mindre krigshändelser fiendtligheterna genom ett stillestånd som varade till 1620. Efter dess slut förnyade Gustaf Adolf sina fredsanbud. Han erbjöd sig till och med att låta Sigismund behålla svenska konunganämnet, blott dermed icke förenades några anspråk på svenska kronan. Allt var förgäfvets.

Gustaf Adolf lät då sitt råd utfärda en förklaring till polska rådet, att det var alldeles emot sin vilja som han nödgades föra krig mot Polen, desto mera som detta rike var anfallet af kristenhetens arffienne Turkarne. Derefter samlade han i juli månad 1621 sin här och öfvergick med flottan till Lifland. Hären bestod af omkring 16,000 man, flottan af etthundra fyrtioåtta skepp och tio jakter. Befälhafvare för hären voro utom konungen och hertig Karl Filip, Jakob De la Gardie, Herman Wrangel och grefven af Mansfeld, samt under dem Gustaf Horn och Herman Fleming. Befålet på flottan fördes af riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhjelm och vice amiralen Klas Fleming. Den 24 juli 1621 hissades segel från Elfsnabben, men redan på andra dagen skingrades skeppen af en häftig storm. Några skepp, bland dem det hvarpå konungen och hertigen befunno sig, kastades till Pernau, der Gustaf Adolf och hans bror gingo i land. De öfriga skeppen samlade sig åter vid Runö och seglade rakt på *Riga*, dit konungen och hertigen reste landvägen. — Den 31 juli vid middagstiden anlände flottan till Dünaflodens mynning, men först den 5 augusti, sedan en ny storm rasat, styrde Gyllenhjelm upp på floden. Manskapet landsattes och fördelades på fyra läger, hvilka omgäfvö staden i norr och öster. På södra sidan voro förskansningar uppförda på den gent emot staden varande

flodstranden, hvilka skansar stodo under Herman Flemings befäl; på floden hade Gyllenbjelm och Klas Fleming lagt sig med flottan, för att från staden afskära all tillförsel. Sammanlagdt hade Gustaf Adolf en belägringsstyrka af 20,000 man. I staden var besättningen mycket fåtalig, men borgerskapet var talrikt och upptändt af nitälskan för försvaret af sin stad och sina friheter. Riga var nämligen medlem af det gamla Hanseförbundet, och utgjorde ett slags fri riksstad, under polskt beskydd. Vid ryktet om Svenskarnes ankomst hade staden begärt undsättning af konung Sigismund, men som han var upptagen af turkiska kriget, hade han blott kunnat skicka 300 man. Riga var en betydande handelsstad och hade godt om penningar, hvarföre den ansågs lätt kunna anskaffa värfvadt krigsfolk och såmedelst erhålla ett tillräckligt försvar.

Utsigterna voro för svenska konungen föga gynsamma. Från ryska sidan förspordes missnöje med den nu pågående gränsbestämningen enligt Stolbowafreden och från Polen nalkades furst Radziwil med en här till Rigas undsättning. Till råga på konungens bekymmer ankommo från Sverige oroande underrättelser om drottningens tillstånd. Kort efter sin gemåls afresa hade hon nedkommit med en dödfödd dotter; hon var nu sjuk af längtan och kunde omöjligen gifva sig tillfreds. Gustaf Adolf "tog på alla håll sakerna allvarligen före". Han skref till sin svärmoder, enkekurfurstinnan af Brandenburg, som följt sin dotter till Sverige och nu efter ett år tänkt återvända, samt bad henne att tills vidare kvarstanna, hvarigenom drottningen blef någorlunda lugnad. Till Ryssland afsändes Herman Fleming och återkom med underrättelsen, att allt var klart och intet vidare att befara från denna sidan. "Du har tidningar som en ärlig man!" utropade Gustaf Adolf och Fleming fick utvälja åt sig ett par gårdar till arf och eget. —

Furst Radziwil, som anländt, befans hafva för liten styrka för att våga sig ut på fältet till öppen strid. Han slog läger på några skogiga höjder öster om Herman Flemings förskansningar (Kobrons skans) och sökte derifrån kasta folk in i staden. Men då dessa trupper af elden från Svenskarnes förskansning hindrades att komma öfver

floden, måste Radziwil uppgifva försöket och anträda återtaget. Derefter besköts allt ifrigare den åt sig sjelf lemnade staden. Från den 13 augusti, då skjutningen började, till den 11 sept. då borgerskapet begärde att få underhandla om stadens uppgifvande, voro öfver tretiotusen kulor inkastade inom stadsmuren. Redan den 4 sept. voro stadens hörnfästen på trenne sidor nedskjutna och grafven till en del fylld med risknippor. Men Riga-boarne utvecklade ett tappert försvar; minor anlades af dem liksom af Svenskarne och ofta möttes vid dem de belägrade och de belägrande samt utkämpade heta strider. Öfver allt var konungen med. Med spaden i hand arbetade han och hans broder Karl Filip i löpgrafvarne för att uppmuntra soldaterna, och flere gånger var han i lifsfara.

Ändtligen den 11 sept. var stadens försvar omöjliggjordt. Bröstvärnen voro på stora sträckor nedskjutna, vattnet till en del afledt ur grafven, tvenne broar slagna öfver densamma. Den 12 om aftonen skulle en allmän stormning företagas, sedan staden hela dagen blifvit beskjuden med glödgade kulor. Men innan denna stormning företogs, lät Gustaf Adolf för sista gången uppfordra staden att gifva sig. Den polska besättningen afrådade ett längre försvar, som till intet skulle gagna. Efter några dagars underhandlingar uppgafs Riga och Gustaf Adolf höll sitt högtidliga intåg den 16 sept., sedan belägringen varat öfver sex veckor. Större delen af Lifland underkastade sig derefter, och äfven i Kurland gjordes föga motstånd mot de inträngande Svenskarne. I medlet af januari följande året återvände konungen genom Finland, der de välgörande verkningarne af hans närvaro snart visade sig, till Sverige, men i juni var han åter på krigsskådeplatsen. Under tiden hade farhågor uppstått, att Sigismund möjligen skulle flytta kriget öfver på svensk jord. Rustningar i denna riktning voro verkligen å bane, och i Sverige vidtogos nödiga försvarsanstalter. Krigsfolk samlades, Nyköpings och Kalmare fästningsverk förstärktes, och flottan förlades till Vaxholm. Sjelf skyndade Gustaf Adolf med tjugo örlogsskepp öfver till Danzig och aftvang staden en förbindelse att icke tillåta Sigismund inom dess hamnar

företaga någon rustning mot Sverige. Sigismunds anstalter för det tillämnade tåget voro för öfrigt efter hans vana alldeles förfelade. Fartygen voro små och dåliga, krigsfolket otillräckligt och munförrådet för resan odugligt. Gustaf Adolf kunde således tryggt hemförlofva sina krigare och låta flottan återvända till Sverige. Vapnen hvilade till sommaren 1625, då Gustaf Adolf vid midsommartiden åter var i Riga, hvarifrån han nu på alla sidor angrep fienden. Jakob De la Gardie och Gustaf Horn sändes till Lifland, der de inom kort tid eröfrade Dorpat, Neunhausen, Marienburg m. fl. fasta platser, så att hela landet föll i Svenskarnes händer. Under tiden gick konungen sjelf, åtföljd af Johan Baner, upp efter Dünafloden och intog Kockenhusen, hvarefter Svenskarnes utbredde sig öfver Kurland, der Mitau, Birzen och Bauske eröfrades. Dessa framgångar befästes ytterligare genom segern vid *Wallhof* i Kurland den 6 januari 1626, der 700 Polacker stupade och 150 fångar togos, bland dem den tappre polske anföraren Gosiewsky. Fem fanor, tre kanoner och hela den fiendtliga trossen föllo i Svenskarnes händer. Detta var den första strid på öppna fältet, der Gustaf Adolf sjelf tillkämpade sig och de sina segern.

Under dessa tilldragelser hade svenska drottningen, tård af trånad efter sin make, kommit öfver till Reval; med svårighet kunde Gustaf Adolf förmå henne att kvardröja der, tills krigshändelserna tillåto honom att möta henne. Båda återvände derpå till Sverige. Till styresman öfver Lifland förordnades Jakob De la Gardie och öfver Estland hans bror Johan.

Följande vår stod Gustaf Adolf åter på andra sidan Östersjön. För att tränga den oefferrättligē polske konungen närmare på lifvet och derigenom göra honom benägen för fred beslöt Gustaf Adolf denna gång angripa *Preusen*. Sannolikt hade konungen haft denna plan, då han från Lifland utsträckte sina eröfringar inom kurländska området. Han öppnade derigenom för sig utsigten till ett sammanhängande välde kring Östersjön, hvilket äfven egde bestånd under en tid af omkring ett hundra år, Sveriges såkallade *Stormaktstid*.

Med en här af 14,000 man, under anförande af konungen sjelf, samt under honom af Gustaf Horn,

Baner, Torstensson m. fl. afseglade Gustaf Adolf den 22 juni från Ellsnabben och var den 26 i hamnen vid Pillau. Denna stad och hela Ost-Preussen innehades på denna tid af kurfursten af Brandenburg men såsom län af polska kronan. Kurfursten, hvilken var svenske konungens svåger, gjorde blott skenbart motstånd; då svenska skeppen styrde in i Pillaus hamn, blefvo de mottagna med ett förskräckligt skjutande, men kanonerna voro endast laddade med löst krut. Den preussiska besättningen i skansen vid inloppet utrymde denna, då den ej förmådde hindra landstigningen, och Pillau öfverlemnades åt Svenskarne. Med en del af flottan sändes riksamiralen Gyllenhjelm att blockera Danzigs hamn och upptaga tullinkomsterne af staden; under tiden ryckte konungen mot Braunsberg, hvilket eröfrades den 30 juni, hvarpå ett hastigt infall gjordes i polska besittningarne i Preussen. Hvarje steg framåt betecknades af nya segrar. Den 1 juli öfvergicks Frauenburg, den 6 Elbing, den 8 Marienburg, den 12 Dirschau, der konungen slog en brygga öfver Weichseln, hvarefter han fortsatte eröfringarna på vestra flodstranden ända till pommerska gränsen. Hvad som mycket bidrog till dessa framgångar var att befolkningen inom preussiska området omfattade den evangeliskt-lutherska bekännelsen och därför af Sigismund förtrycktes. Det polska krigsfolket, som skulle skydda landet, betedde sig dessutom så att invånarne måste anropa fiendens hjälp mot sina beskyddares öfvermod. Gustaf Adolf höll som vanligt sträng krigstukt. Om sitt krigsfolk säger han: "desse, som jag nu har hos mig, äro väl arme svenske bonddrängar, dåliga till utseendet och illa klädde; men de slåss bra och hoppas inom kort blifva bättre klädde." — "Hvar och en af desse går framåt, och de kunna väl gå upp emot "rödrockarne" och kosackerna."

I slutet af augusti mottog konungen ytterligare förstärkningar genom Axel Oxenstierna. Han blef derigenom tillräckligt stark att möta Sigismund, som med 30,000 man nalkades och, åtföljd af sin son, den tappre prins Vladislav, slog läger vid *Mewe* på vestra Weichselstranden. Efter några föregående skärmytslingar gjorde Gustaf Adolf en hufvudstormning mot Polackernas läger och fördref fienden, som förlorade 4,000 man.

Under tiden hade också De la Gardie efter en lång tids overksamhet, för hvilken han af konungen fick uppbära skarpa förebråelser, gripit sig an och slagit Polackerna vid Wenden. Dessa upprepade nederlag hade betydligt nedsatt deras öfvermod; de fruktade att vidare möta Svenskarne och erkände för sig sjelfve deras öfverlägsenhet. Årets fälttåg var emellertid slutadt och Gustaf Adolf återvände till Sverige.

Här hade under konungens frånvaro uppsigten öfver krigsfolket och utskrifningarna hemma i landet förts af pälzgrafven Johan Kasimir. Den öfriga regeringen sköttes af rådet; dock voro Gustaf Adolf och Oxenstjerna, ehuru frånvarande, härvid så verksamma, att de öfriga regerande herrarne ofta nog hade intet annat göromål än att "*läsa holländska avisorna*".

Det var isynnerhet från denna tid som Oxenstierna blef för sin konung alldeles oundgänglig. Hela förvaltningen i Preussen, anskaffandet af penningar och krigsfolk för dessa års besvärliga fälttåg hvilade till större delen på honom och möjliggjordes endast genom hans omtanka och förslagenhet.

I maj månad 1627 var Gustaf Adolf åter i Preussen. I spetsen för en väl rustad armé om 35,000 man började han med glada förhoppningar detta års fälttåg. Olyckligtvis blef han under året tvänne gånger svårt sårad, första gången utanför Danzig, då han med Per Brahe låtit ro sig ut på strömmen för att leda de i båtar mot den ena skansen utanför staden anryckande truppernas anfall; och andra gången vid *Dirschau*, då han träffades af en kula i högra skuldran så svårt att blodet strömmade ur näsa och mun, och alla väntade hans ögonblickliga död. Han tillfrisknade likväl efter den färliga blesyren, ehuru kulan icke kunde uttagas utan fick kvarsitta "*som ett minnesmärke*". Konungen hade från denna stund en viss svårighet att skriva. Hans sår vållade dock endast ett kort afbrott i krigsrörelserna; Wormditt och Guttstadt föllo i början af oktober i Svenskarnes händer, hvarefter konungen återvände till Sverige. Till generalguvernör i Preussen förordnades Axel Oxenstierna.

Under 1628 års fälttåg ströfvade svenska trupper ända till grannskapet af den polska hufvudstaden War-

schau. Eröfringen af åtskilliga fasta platser ökade svenska vapnets ära; men eljest var detta fälttåg mycket besvärligare än de föregående årens. I striden vid Mewe hade Polackerna fått erfara svenska fotfolkets öfverlägsenhet, och vid Dirschau, der svenska rytteriet besegrade det polska, hade man med aktning lärt känna denna del af svenska krigsmakten. Följden af de lidna nederlagen blef, att fienden beslöt undvika öppen strid. "Den strider nu med en ny konst," säger Adler Salvius; "den drifver folk och få undan, men flyr för batalj som för elden." Gustaf Adolfs framgångar hade emellertid gjort Polackerna böjda för en billig fred; blott Sigismund vidblef med vanlig envishet sina orimliga fordringar. —

Under det följande årets fälttåg ökades svårigheterna än mera derigenom, att österrikiske kejsaren verkligen lemnade den hjälp, hvarpå Sigismund synes ha bygt så stora förhoppningar. Från Wien afsändes fältmarskalken Arnheim med 10,000 man att stöta till Sigismunds här. Detta lyckades också och den förenade styrkan blef derigenom Svenskarne så öfverlägsen att dessa måste draga sig tillbaka. Eftertruppen blef härunder vid *Stuhm* angripen af den mångdubbelt starkare fienden och var på väg att duka under, då undsättning lyckligtvis kom från hufvudstyrkan, hvarigenom anfallet tillbakalogs och återtagget tryggades. Striden hade varit mycket skarp och konungen sjelf tvenne gånger på väg att blifva fången. Första gången måste han lemna värjgehång och hatt i sticket, andra gången räddades han af Erik Soop, som nedsköt den polack, hvilken fått konungen fast och ämnade släpa honom med sig. "Aldrig har jag varit i ett hetare bad," sade Gustaf Adolf, "men "jag är rätt glad att hafva fått göra bekantskap med de kejsarlige." —

För desse voro dock utsigterne i Polen ganska litet tillfredsställande. Ogerna sedde af Polackerna blefvo de af konung Sigismund betalte med fagra löften i stället för penningar, och deras verksamhet för hans sak var äfven derefter. Sedan Sigismund sett denna sin sista förhoppning slå fel, blef han ändtligen benägen att lyssna till de förlikningsförslag, som af franska sändebudet baron de Charnacé framställes; på Sveriges sida förordnades

till fredsmäklare rikskansleren Axel Oxenstierna, Herman Wrangel och Johan Baner. Under fransk och engelsk bemedling afslöts äntligen den 16 sept. 1629 i *Altmark* eller *Stuhmsdorf* ett sexårigt stillestånd, hvarigenom såväl Sigismund som repuliken Polen erkände Gustaf Adolfs värdighet af Sveriges konung. Sverige behöll Riga samt Lifland till Düna, vidare Kurische och Frische Nehrung, Sameland och halfva Weichsel-deltat samt Elbing, Pillau, Braunsberg och Memel med deras indräggiga hamnar. Religionsfrihet beviljades åt både katoliker och protestanter af hvardera rikets undersåter, och fri handel öppnades emellan rikena.

21. Trettioåriga kriget.

Redan femton år före denna tid hade Tysklands förtryckta eller fördrifna furstar hoppfullt till Gustaf Adolf "höjt blicken i sin nöd såsom seglaren mot nordens stjärna" (*). I febr. 1614 hade nämligen Gustaf Adolf emottagit ett af Tysklands flesta protestantiska furstar under-tecknadtt bref innehållande en förnlig inbjudning till honom att ansluta sig till ett af Tysklands protestantiska furstar och ständer ingånget förbund till gemensamt försvar för deras religion. Gustaf Adolf betygade sin goda vilja, men förklarade att, så länge han var sysselsatt med de ryska och polska krigen, var det honom omöjligt att, annorlunda än med sitt deltagande, sluta sig till de tyska protestanterne. I bönedagsplakatet för år 1615 uppmanar han emellertid sina undersåter till förböner för deras betryckta trosförvandter i Tyskland.

Desses makt hade, äfven utan Sveriges bistånd, kunnat vara stark nog mot katolikerne, om de blott varit eniga. Det nystiftade protestantiska förbundets, den evangeliska unionens hufvudman, kurfursten Fredrik V af Pfalz, sjelf en svag och föga duglig furste, hade af de upproriska Böhmarne blifvit vald till deras konung, och inom Böhmens område hade ock det trettioåriga krigets första låga blifvit tänd 1618. Men den nye konungen hade

*) Utträde af kardinal Richelieu.

af den kraftfulle tyske kejsaren Ferdinand II blifvit slagen på *Hvita berget* utanför Prag 1620 och måst lemna det olyckliga landet, som på det förfärligaste sätt hemsöktes af kejsarens hämnd. Fredrik V förklarades i riksakt, förlorade sina pfalziska länder och måste lemna sin kurhatt åt katolska ligans hufvudman, hertig Maximilian af Bäjern. De förnämsta protestantiska furstarne i Tyskland, Johan Georg af Sachsen och kurfursten af Brandenburg, förrådde mer eller mindre uppenbart sina trosförvandters sak; Sachsen höll öppet med kejsaren och Brandenburg, styrdt af katolska rådgifvare, var opålitligt.

Under sådana förhållanden voro konungarne af Sverige och Danmark snart nog de ende till hvilka Tysklands protestanter kunde sätta sitt hopp; äfven Holland, England och Frankrike sökte förmå dem till ett verkamt uppträdande i Tyskland mot katolikerne och deras hufvudmän, kejsaren och kurfursten af Bäjern. Härvid visade sig danske konungen Kristian IV särdeles angelägen att ensam få tillegna sig äran af att blifva det protestantiska Tysklands räddare. Gustaf Adolf, som ännu ej slutat striden mot Polen men hyste det varmaste deltagande för protestantismens sak, såg ej ogerna att Kristian IV erhöll det företräde, han fordrade. Allt hade härvid varit godt och väl, om Kristian varit vuxen det ansvarsfulla värf han åtog sig. Men utgången visade att han icke var det. Af ligans fältherre Tilly slagen i Brandenburg, vid Lutter am Barenberge, den 27 aug. 1626, blef han ytterligare af kejsarens general Wallenstein drifven ur Tyskland och inom sina egna stater inskränkt till öarne, samt tvungen till freden i *Lübeck* 1629, der han väl återfick sina länder, men mot förpligtelse att ej uppträda mot kejsaren i hans kejsarliga regering — d. v. s. lemna sina trosförvandter åt deras öde och låta kejsaren handla efter godtfinnande inom det tyska riket.

I samma mån katolikernas öfvermod växte till följd af den vunna framgången, blefvo nödroppen från de tyska protestanterna allt mer högljudda. Hela det protestantiska Tyskland låg hemfallet åt segrarens godtycke. Mecklenburgska landet gafs såsom belöning åt Wallenstein, dess hertigar, Gustaf Adolfs syskonbarn, fördrefvos,

Stralsund belägrades, och planerna växte i omfattning, ju närmare man nalkades Östersjön. Wallenstein erhöll titel af general öfver det oceaniska och baltiska hafvet, och allt tydligare framträdde hans afsigter att efter Stralsunds intagande göra ett anfall på de nordiska rikena. För detta ändamål gjordes uppenbara försök att söndra Sverige och Danmark och sedermera med det enas hjälp undertrycka det andra. Gustaf Adolf delgaf Kristian IV i ett egenhändigt bref hvad han hade sig bekant om dessa planer. "Vi hafve nogsamnt kunnat se" — säger han — "att den påfviska ligans dessein har varit riktad på Östersjön, försökande sig än direkte, än indirekte, än genom underkufvandet af de förenta Nederländerna, än genom vårt rike Sverige, än ock genom Danmark. Der-till nyttjas ej blott våld utan ock praktiker och anslag, såsom vi nu förnimme eders kärlighet vara erbjudet det tyska rikets nya amiralitet och iöreslaget att emot krigskostnadernes ersättande afträda sundet*) åt katolska ligan; likasom ock oss i dessa dagar förslag under handen gjorde äro att förena oss med kejsaren emot eders kärlighet, då man icke allenast till evig fred med konungen i Polen och polska kronan och att ständigt behålla Lifland och Preussen oss förhjelpa ville, utan ock uppdraga oss Danmarks tron till län af kejsaren och mycket sådant mera, i syfte att med sådana praktiker hindra begges vår inbördes förening."

Han föreslog också konungen af Danmark åtskil- liga gemensamma åtgärder till Östersjöns försvar och öfversände sommaren 1627 Per Baner till norra Tyskland med instruktioner, som för den noggranna känne- dom, Gustaf Adolf visade sig ega om dess furstars per- sonliga karakter och politiska förhållanden, kunna anses som verkliga mästerstycken. Han sökte då, liksom seder- mera när han sjelf uppträdde på tysk botten, att sammanhålla de söndrade och klart ställa för deras ögon det mål som måste eftersträfvast. "Vi hafva fuller hos våra vänner" — skrifer han — "gjort påminnelse derom att man, afskiljande alla privatintressen, skulle gripa till sådana åtgärder, hvarigenom det gemensamma

*) Öresund.

väsendet kunde räddas. Men *vår välmening har blifvit illa uttydd.*“

Medan split och oenighet herskade bland protestanterne, utvecklade deremot det katolska partiet mycken styrka. Detta gäller i synnerhet om Wallenstein, kejsarens fältherre, som lät besätta Pommern och Rügen, och belägrade Stralsund, förklarande att han skulle intaga det, "vore det ock med jernkedjor bundet vid himmelen". Han gaf befallning om utrustandet af en flotta, och till sin underbefälhafvare Arnheim skrifver han: "åtta och tjugu hamnar skola finnas i Pommern, de måste alla besättas och befästas. Se till att vi blifva starke mot våren, ty hvad som återstår att göra, måste ske till sjös." Konungen i Spanien sände för att underhålla 25 linieskepp 200,000 kronor, enligt kejsarens begäran: "*Jag hoppas — skref denne — att vi ännu skola uppsöka dem på deras öar, ty för Svensken fruktar jag mig alldeles icke.*" Om det således fäns starka politiska skäl som manade Sverige att ingripa i den tyska religionsstriden och från egna stränder afvända den hotande faran, innan dess naturliga bundsförvandter, protestanterna, blifvit krossade, så framstår ändock i klaraste dager Gustaf Adolfs hjältemod att med danske konungens nederlag och förödmjukelse för ögonen våga den olika striden. Och för visso lydde han härvid ett högre bud, för visso var hans mål ett annat än eröfrarens. Det var ej blott Tysklands frihet och sjelfständighet, som höll på att undertryckas, det var hela den protestantiska religionen som hotades med fullständig undergång; det var sålunda ej blott för ett med honom beslägtadt folks bestånd, utan fast mer för den evangeliska trons försvar, för den religiösa frihetens, tankefrihetens bestånd, som Gustaf Adolf drog sitt svärd. En stor framtid lefde inom honom och den fasta förtröstan, att med Guds hjälp den rättvisa saken skulle hafva framgång, eldade och lifvade honom att därför våga ej blott sig sjelf utan ock sitt folk.

Medan Gustaf Adolf ännu var bunden af den polska striden, skickade han först en hjälptrupp till Stralsunds försvar under öfverste Rosladin samt sedermera förstärkning under Leslie och Nils Brahe. Af Klas Fleming afslöts ett förbund med Stralsund och stadens bor-

gare, som hjältemodigt försvarade sig, öfversände till Sverige sina kvinnor och barn. Men det var först, sedan han vunnit fred med Polen, som Gustaf Adolf kunde med allvar lyssna till de tyska protestanternas böner om hjälp och med väpnad hand uppträda till deras försvar.

Härvid möttes han genast af Danmarks afundsjuke; medan ännu de för detta rike förödmjukande fredsunderhandlingarne i Lübeck pågingo, frågade Kristian IV, hvad Gustaf Adolf hade "med det tyska väsendet" att göra, och lät förstå att fredsbrott lättligen skulle inträffa om svenske konungen öfverginge till Tyskland. Deremot önskade Frankrike ingenting högre än att inleda Gustaf Adolf i krig med kejsaren, likväl så att Sverige skulle synas *begära* förbund med Frankrike. För att icke göra sig beroende af franske konungen afböjde Gustaf Adolf förslaget, oakadt franska sändebudet baron Charnacés alla smickrande öfvertalningar. "Sveriges konung vore i Tyskland väntad som en Messias; folket skulle gifva sitt hjerta för att föda hans här: *hans* blefve fördelen och äran af detta krig; konungen i Frankrike ville nöja sig med att se sin vän beundrad i verlden och förhjelpa honom till kejsardömet i Östern, om han det eftersträfvade". Förmodligen anade icke den franske diplomaten, huru nära denna förutsägelse skulle blifva en sanning. Vid tyska kejsarens hof åter skämtades, att man nu fått sig en liten ny fiende på halsen, och man talade om "det svenska snömajestätet, som snart skulle smälta för söderns solstrålar."

Efter det ständerna på 1629 års riksdag samtyckt till Sveriges deltagande i tyska kriget, bedref Gustaf Adolf rustningarna med sin vanliga kraft. Hans armé, ungefär 15,000 man stark, skulle öfverföras på tjuguåtta större och mindre krigsfartyg samt några bevärade köpmansskepp. Dertill medfördes ett stort förråd krigsförnödenheter och ett förträffligt artilleri, hvilket Torstensson helt och hållet omskapat. De för arméns och för rådets öfverförande bestämda fartygen samlades i Elfsnabbens hamn i Södermanlandsskären. Regeringen i Sverige under konungens frånvaro uppdrogs åt tio herrar

af rikets råd, nämligen riksdrotsen grefve Magnus Brahe, riksmarskalken grefve Jakob De la Gardie, riksamiralen friherre Karl Karlsson Gyllenhjelm, friherrarne Gabriel Bengtsson och Gabriel Gustafsson Oxenstierna (den senare rikskanslerens bror), Per Baner, Johan Sparre, Klas Fleming, Herman Wrangel och Klas Horn. Desse skulle ständigt vistas i hufvudstaden, såvida icke utomordentliga behof fordrade deras närvaro i provinserna. Öfverinseendet öfver krigsväsendet inom landet anförtrordes åt pfalzgrefven Johan Kasimir, hvilken, efter 1631, äfven erhöll värden om rikets penningeförvaltning.

Den 19 maj 1630, kort före afresan till Tyskland, kallade Gustaf Adolf de i Stockholm redan förut församlade ständerna att möta honom på rikssalen. Han uppträdde här med sin fyraåriga dotter, prinsessan Kristina, och anbefalde henne åt deras trohet. Derpå tog han af sitt folk ett rörande färväl. "Efter val mången skall sig inbilla, at; vi detta krig utan gifven orsak oss uppå taga, så tager jag Gud den allra högste till vittne, i hvilkens åsyn jag här sitter, att jag detta ej af eget bevåg eller lust till krig företagit, utan är jag dertill i flera år märkligen förorsakad, mest derför, att våra förtryckta religionsförvandter måtte befrias från det påfviska oket, hvilket vi ock förhoppas med Guds nåd skall kunna ske. Och efter gemenligen hända plägar, att krukan bäres så länge till vatten, att hon på sistone söndergår; så varder ock mig så gångandes, att jag som uti så många farligheter för Sveriges rikes välfärd hafver utgjutit mitt blod och likväl allt härtill genom Guds nådiga beskydd ej till lifvet blifvit skadad, det dock på sistone låta måste; ty vill jag före min afresa denna gången eder, samtliga Sveriges när- och frånvarande ständer, Gud den allra högste hafva befalt, önskande, att vi efter detta usla och mödosamma lefvernet efter Guds behag måga mötas i det himmelska och oförgängliga lifvet". —

Derefter stälde konungen sitt tal till hvart riksstånd särskildt med följande ord:

"Eder, I herrar af rikets råd, tillönskar jag förstånd och kraft att edert embete förestå till Guds ära, hans rena ords bibebållande samt fäderneslandets frid, enighet

och välstånd. Måtte också eder enskildt den glädjen förunnas att se kring eder sådana efterkommande uppväxa, hvilka fäderneslandet en gång på samma sätt understödja kunna!

Ridderskapet och adeln önskar jag lycka och kraft att genom tapperhet och bragder åter upplifva våra förfäders, de gamle Götars namn, hvilket fordom spridde sin odödliga glans öfver hela jorden. På samma sätt skolen I förvärfva samma ära, eder öfverhets nåd och det sanna ridderliga anseendet.

Eder af det andliga ståndet förmanar jag till enighet och sann gudsfruktan. Förelyser edra åhörare icke blott med lära utan ock med lefverne, så skolen I hafva deras hjertan uti edert våld. Leder dem så till samdrägt, tro och hörsamhet, så att de icke låta locka sig af onda menniskor, ntan förblifva stadige vid kronan och fäderneslandet.

Eder af borgerskapet och menigheten tillönskar jag allsköns lycka och framgång. Måtte edra låga hyddor förvandlas till varaktiga stenhus, edra små båtar till rymliga skepp; edra åkrar och ängar med tusenfald gröda fylla lador och förråder till både eder egen och fäderneslandets rikedom. Ja, eder alla, Sveriges älskade innevånare, befaller jag uti Guds milda vård och beskydd, och säger eder mitt hjertliga farväl, kanhända för sista gången.“

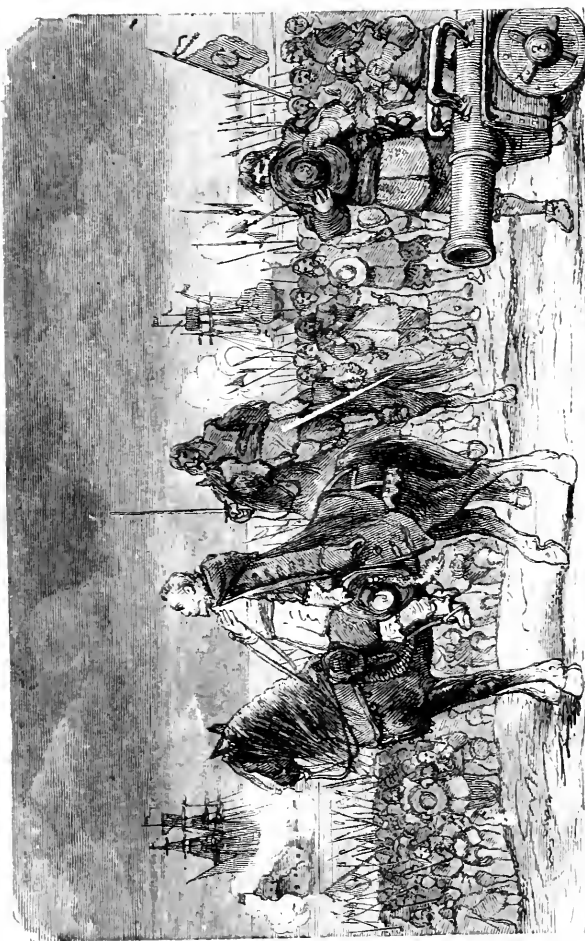
Härvid brusto tårarne ur konungens ögon och en stunds tystnad inträdde, endast afbruten af den rörla församlingens med svårighet återhållna snyftningar. Derefter höjde konungen åter rösten och slutade med en bön ur konung Davids 90:de psalm.

Till middagen voro alla ständerne uppjudna på slottet. Gustaf Adolf gick omkring och samtalade med de fleste. Kärleken till undersåtarne, afskedets rörelse, aningen af stundande faror och måhända skilsmessa för alltid — allt detta i förening med konungens naturliga mod och glädtighet gaf åt samtale en hänförande blandning af glädje och allvar, förhöjda af det ömsesidiga förtroendet och välviljan. Hvarje hjerta värmdes af ögon-

blickets viktiga betydelse och alla skildes från sin konung med hans bild i oförgätliga drag tecknad i sina sinnen.

Den 30 maj gick konungen vid Elfsnabben om bord på flottan, som var delad i fyra afdelningar. På den första kommenderade konungen sjelf och under honom generalen af infanteriet Johan Baner, på den andra riksamiralen Gyllenhjelm, på den tredje skeppsmajoren Bubbe, på den fjerde amiralen Erik Ryning. Af armén fördes befålet öfver fotfolket af Baner, öfver ryttarne af Åke Tott och öfver artilleriet af Lennart Torstensson. — Under jubelrop och välönskningar från en talrik folkskara och i närvaro af sin familj och hela hovvet gick konungen till segels och landsteg sjelfva midsommardagen 1630 på ön Usedom i närheten af skansen Peenemünde. — Sjelf steg konungen först i land, knäföll och utgöt sitt hjerta i en brinnande bön. Derefter tog han spaden i hand och utstakade lägret, på hvilket arbetades, allt medan landstigningen pågick. Då lägret var färdigt, bestyckadt och förskansadt, tilltalade konungen sina krigare med ungefär följande ord: ej endast för sin egen och sitt rikes skull utan för sina förtryckta trosförvandter hade han inlåtit sig i ett krig, med hvars utförande de skulle förvärfva sig ett odödligt namn hos efterverlden; de behöfde ej frukta denne nye fienden, det var densamme, som de slagit i Preussen: genom deras tapperhet hade han tvungit Polen till ett sexårigt stillestånd; han hoppades ock nu, om de redligt med honom hölle ut, att vinna för sig och sitt rike, sin religion och sina trosförvandter i Tyskland fred och säkerhet; de vore gamla soldater, som kände kriget ej blott sedan gårdagen, soldater som med honom delat mången lyckans omvexling, och som ej skulle förlora modet, om de ej genast hade allting fullt upp; han skulle föra dem mot en fiende, som riktat sig på hela detta utsugna lands bekostnad; endast hos fienden vore penningar, öfverflöd och allt hvad de begärde till finnandes.

Gustaf Adolfs första betydligare vapenbragd efter ankomsten till Tyskland var Stettins eröfring. Leslie, som legat i Stralsund, hade eröfrat Rügen och förenat sig med konungen, som fördrifvit de kejserslige från öarne

1871/1872.

C. G. Heltqvist.

Gustaf Adolfs landstigning i Tyskland.

Usedom och Wollin samt gjort sig till herre öfver Oderns mynningar. Han fördrade nu nyckeln till Odern, Stettin, och stod, innan den gamle svage pommerske hertigen visste ordet af, hotande utanför denna hans hufvudstad. Emellertid hade de kejsrliche besatt det öfriga Pommern och deras befälhafvare, den förhatlige italienaren Torquato Conti, ehuru fåfångt, försökt öfverraska Stettin. Den beklagansvärde hertig Bogislaus, den siste af sitt hus, fruktade, huru han än vände sig, att se sitt land bortryckt och sig sjelf drivven i landsflykt. Fruktande kejsarens öfverlägsna makt, vågade han ej mottaga Gustaf Adolf. Men denne lemnade honom intet val. "Eller tror väl eders durchlaucht," sade konungen och pekade på en hop fruntimmer, som sågos i slottsfönstren, "att det der sköna lifgardet skall försvara murarne mot mina Dalkarlar?" Efter en kort underhandling beviljades det äskade inträdet och mellan konungen och hertigen ingicks ett anfalls- och försvarsförbund, hvori Gustaf Adolf förbehöll sig att vid krigsoroligheternas slut få behålla Pommern, tills Sveriges krigsomkostnader blifvit betalda. Stettin måste emellertid betala en krigsskatt af 50,000 riksdaler. Stadens vallar och fästningsverk iordningställdes i hast af Svenskarne. Garnisonen, anförd af öfverste Damitz, öfvergick i svensk tjenst och erhöi i Gustaf Adolfs armé namnet *Hvita regementet*. I Stettin erhöi konungen förstärkning af Gustaf Horn, som med en hop finska och lifländska trupper här slöt sig till hans armé. Emellertid fortsattes eröfringarne i Pommern. Atta tusen man under Horns befäl qvarlemnades i Stettin, hvarpå konungen, efter öfvergången af Damm och Golnow, vände sig åt Mecklenburg, för att genom intagandet af Wismar och Rostock erhålla stödjepunkter för krigsoperationerna inom detta land. Hans afsigt var att låta den del af flottan, som qvarstannat på Tysklands kuster, understödja anfallet på Mecklenburg. Wismars hamn blockerades och de svenska skeppen levererade de kejsrliche en strid, der de senare förlorade sitt amiralskepp. Företaget blef likväl utan frukter, emedan landets egna hertigar, Gustaf Adolfs fränder, ej vågade understödja honom. Af folket mottagen som en befriare,

af furstarne sedd med misstroende, hade Gustaf Adolf likväl redan efter det första lyckliga steget, Stettins intagande, vunnit åtskilliga bundsförvandter, bland dem landtgreffen af Hessen-Kassel, som städse blef Sverige trogen, och Hertigarne Frans Albert och Frans Karl af Sachsen-Lauenburg.

En för framgången af Gustaf Adolfs företag lika lycklig som vigtig tilldragelse hade inträffat just vid hans ankomst till Tyskland — den kejsarliga fältherren Wallensteins afsättning från det befäl han hittills så segerrikt fört.

32. $\bar{\bar{z}}$ Wallenstein.

Albrecht von Waldstein eller *Wallenstein*, en af de ryktbaraste personligheterna i trettioåriga kriget, var född d. 14 sept. 1583. Han utmärkte sig redan från ungdomsåren genom ett hårdt, oböjligt, slutet och tillbakadraget lynne. Genom giftermål med en rik enka hade han förvärfvat en omätlig förmögenhet. Redan vid upproret mot kejsaren 1618 hade Böhmarne, hans landsmän, er-

bjudit honom öfverfältherrens plats, men han hade förblifvit sin kejsare trogen. För honom stred han sedermera mot Ungrarne under Bethlen Gabor, mot Ernst af Mansfeld, hertigen af Braunschweig och konungen af Danmark och besegrade dem alla. Till lön för sin trohet upphöjdes han efter slutade fälttåg till hertig af Friedland och vann en makt, som väckte hans egen kejsares afund och farhågor. Den mest oblidkeliga stränghet och hårdhet utmärkte honom i synnerhet i äldre år. "Häng den hunden!" var hans vanliga grymma befall-

ning vid den minsta förseelse. Så straffades en gång en kammartjenare, som väckte honom för tidigt. Lika ryktbar som hans grymhet var hans frikostighet. En gåfva om mindre än tusen riksdaler ansåg han under sin värdighet. Furstligt var ock hans lefnadssätt. Stallet till hans slott i Prag liknade för sig ett litet palats, der 300 de utsöktaste hästar fodrades ur marmorkrubbor. Dagligen dukades hans bord för hundra gäster. Sjelf var han likväl sällan närvarande och njöt nästan aldrig någon annans sällskap än sin stjerntydare Senis. Han skydde människorna och fruktade dem kanske lika mycket som de honom.

Då kejsaren, hvilken ansåg sig ej kunna tillfyllest befalla öfver ligans trupper, emedan dessa stodo under bayerske kurfurstens befäl, önskade sig en egen här, hade Wallenstein erbjudit sig att till kejsarens tjänst uppställa 50,000 man. "En så stor styrka," hade Wallenstein yttrat, "skulle underhålla sig sjelf." Men medlet? Den gräsligaste plundring. Öfver vänner och fiender hade den wallensteinska lären utbredd sig som den rysligaste landsplåga och från alla hörn af det tyska riket genljödo klagoropen öfver desse barbarers vilda framfart. Vid den i juni 1630 sammanträdande riksdagen i Regensburg uppträdde furstarne, med Maximilian af Bäjern i spetsen, enstämmigt fordrande Wallensteins afsättning. Kejsaren befann sig i den största förlägenhet. Samme general, som gjort honom allrådande i Tyskland, skulle nu afsättas. Men kejsar Ferdinand, hvilken ville hafva sin son vid samma riksdag erkänd för romersk konung, hade ej mod att motsätta sig de församlades fordringar och gaf efter. Med harmen i hjertat drog sig Wallenstein tillbaka till sina gods i Böhmen, der han, sysselsatt med astrologiska grubblerier, afvaktade den stund, då hans lyckliga stjerne på nytt skulle uppgå.

Wallensteins efterträdare i befälet öfver kejsarens trupper, ligans egentlige härförare, Johan Tzerklas till *Tilly*, född år 1560 i Lüttich i Belgien, var vid Gustaf Adolfs ankomst till Tyskland sjuttio år gammal. Mycket olik kejsarens öfriga generaler, hade han ett anspråkslöst och stilla väsen. Han egde ock personliga dygder, som voro en sällsynthet hos den tidens krigare: sedlighet och

måttlighet; han plögade äfven berömma sig af, att han aldrig smakat vin, njutit qvinnogunst eller lidit ett nederlag.

Bland öfriga krigare i katolikernas leder intogs onekligen främsta rummet af den tappra och namnkunnige *Pappenheim*, grefve Gottfried Henrik von Pappenheim Friechlingen, Gustaf Adolfs årsbarn och bland katolikerna hans förnämste beundrare, hvilken i klädedrägt

33. Pappenheim.

och till och med i sättet att bära sitt hår sökte likna den store konungen, med hvilken han ock i striderna alltid tycktes vilja mäta sin lycka. Han föll vid Lützen, så att Gustaf Adolfs dödsdag blef äfven hans.

Efter Wallensteins afgång hade den kejserliga armén tills vidare stått under ledning af

Wallensteins

förre underbefälhafvare, Italienaren Torquato Conti, en grym och plundringslysten man, som sköf det olyckliga Pommern och utarmat dess innevånare, så att svenska soldaterna, då de i kvarteren efterträdde de kejserliga, ofta i stället för att af befolkningen bekomma underhåll, måste med denna dela sitt torftiga bröd. Conti tyckes mindre hatt för afsigt att hindra Gustaf Adolfs landstigning än att motsätta sig hans vidare framsteg. Men denna plan misslyckades fullständigt. Tvenne dagar före Gustaf Adolfs ankomst till Stettin hade Conti genom öfver-

räkning sökt att bemäktiga sig denna viktiga punkt; då detta försök aflopp fruktlöst, blef redan från början de båda härarnes ställning en annan, än man i Wien beräknat. Med Stralsund och Stettin i sina händer kunde Gustaf Adolf nu gå anfallsvis till väga, och Conti var inskränkt till ett försvarskrig. Han förlade sin operationslinie från Anklam öfver Gartz och Greifenhagen på ömse sidor om Oderfloden till Landsberg vid Warthe, för att sålunda för Gustaf Adolf stänga vägen till Brandenburg och kejsarens arfländer, främst Schlesien. För Gustaf Adolf var det af högsta vikt att genombryta denna linie, för att ej, inskränkt till det utblottade Pommern, se sin armé förstöras af hunger. Contis nämnda nya plan synes varit ganska väl anlagd, ehuru äfven den genom Stettins öfvergång till Svenskarne misslyckades. Inom kort lednade Conti vid kriget; med sina sammanräfsade skatter drog han sig tillbaka till sitt hemland och ingick i påfvens tienst. Hans efterträdare i betälet, fältmarskalken Schaumburg, misslyckades genast från början. För att genombryta Contis försvarslinie och göra sig till herre öfver Odern, hade Gustaf Adolf framryckt mot Greifenhagen, hvilken fästning han själfva julaftonen 1630 intog med storm, likväl efter ett tappert försvar af den 2,500 man starka besättningen; hvarpå Schaumburg, nödgad af sina soldater, qvarlevorna af den forna wallensteinska hären, under natten lemnade sitt hufvudqvarter i Gartz, sprängde sitt krutförråd i luften, kastade sina kanoner i Odern och genom brandenburgska fästningen Küstrin, som öppnades för de kejsrerliga, men stängdes för de förföljande Svenskarne, flydde till Frankfurt vid Oderfloden, för att der med återstoden af sin här invänta Tilly. Dessa voro de sista krigshändelserna på året 1630.

Från Gartz hade Gustaf Adolf, förföljande Schaumburgs trupper, i början af året 1631 inryckt i Brandenburg. Här afslöt han den 13 jan. s. å. i *Beerwald* det förbund med Frankrike, hvarom underhandlingar varit öppnade redan innan Gustaf Adolf lemnade Sverige. Underhandlare på svenska sidan voro Gustaf Horn och Johan Baner, på franska sidan fredsmäklaren i Stuhmsdorf baron de Charnacé. Villkoren voro: förbundet räknades från första underhandlingen i Vesterås d. 5 mars

1630, och Sverige skulle för det förflutna året erhålla i understödsmedel 120,000 rdr, samt derefter i fem år 400,000 rdr om året, mot förbindelse att ställa i fält en armé af minst 30,000 man till fots och 6,000 till häst, bevilja ligans furstar neutralitet, om de begärde eller sjelfve iakttago en sådan, samt lemna katolska religionen oantastad i de orter, som bragtes under Gustaf Adolfs vapen. Fördelen af detta förbund var att konungen erhöill hvad han bäst af allt behöfde — penningar. Frankrikes beskyddareton hade genom hans bestämda hållning vid underhandlingen måst vika. "Han visste icke af," sade han, "någon annan beskyddare än Gud och sitt svärd."

Hastigt utbredde sig de svenska vapnens välde öfver hela Pommern: under vintern 1631 eröfrades Malchin och Demmin, förut hade Wolgast, Damm, Gollnow, Stargard, Kamin och Rügenwalde fallit i Svenskarnes händer, och då slutligen juni 1631 Kolberg och

Greifswald öfvergingo, var

Gustaf Adolf herre öfver hela pommerska kusten, och de kejsrerlige undanträngda åt det inre Tyskland.

— Inom loppet af detta första krigsåret i Tyskland hade Gustaf Adolf jemväl erhållit fast fot i Brandenburg.

Tilly, som nu fått befälet äfven öfver de kejsrerliga trupperna, hade för att tillfoga den

31. Tilly.

protestantiska saken den största skada, tågat till Sachsen och börjat belägra den fria och mäktiga riksstaden *Magdeburg*. Derifrån gjorde han i början af året 1631 ett infall i Mecklenburg och återtog Ny-Brandenburg, som kort förut fallit i Svenskarnes händer. Den 2,000 man starka svenska besättningen derstädes blef efter det tappreste motstånd till sista man nedhuggen och befälhafvaren Kniephausen fången. Derefter återvände Tilly till *Magdeburg*, hvarpå Gustaf Adolf, begagnande sig af tillfället, ryckte mot Frankfurt vid Odern, hvilket han började beskjuta den 2 april samt redan följande dagen med storm intog. Den 16 april intogs Landsberg, hvarefter Gustaf Adolf fordrade af sin svåger, brandenburgske kurfursten, fästningarne Spandan och Küstrin, för att kunna undsätta det af Tilly belägrade *Magdeburg*: för att genomdrifva denna sin fordran tågade konungen med större delen af sin här från Frankfurt rakt på Berlin. Under förklaring att det visserligen vore en vigtig och betänklig sak han begärde, men att han fordrade den ej för sitt eget, utan för kurfurstens, hans lands och hela kristenhetens bästa, öfvervann han genom sin bestämmdhet kurfurstens betänkligheter, och ett förbund dem emellan afslöts, dock till följd af kurfurstens tvekan så sent, att *Magdeburgs* öde dessförinnan var afgjort.

Om *Magdeburgs* förstöring skrifver Adler Salvius: "*Magdeburg* är den 10 maj tyvärr med stormande hand öfvergånget och ligger nu hela den stora staden i aska, så att intet mera än domkyrkan står kvar med fyra eller fem hus bredvid samt några fiskarekåtor vid Elben." Den svenske kommandanten Falkenberg hade med en ringa styrka försvarat utanverken och tillfogat den 24,000 man starka belägringshären en ganska stor förlust. Vid stormningens början sträcktes han af en kula död till marken; samma öde träffade en kapten Schmidt, som efter honom öfvertog försvaret. Sedan dessa ledare fallit, var allt motstånd fåfångt. Kroater och Walloner täflade i de förfärligaste våldsbragder. S:t Johannis kyrka, dit en mängd qvinnor tagit sin tillflykt, tillspikades utanför och uppbrändes. Små barn spetsades på soldaternas lansar, svängdes så i luften och kastades i elden. De förnämsta och skönaste fruntimmer i staden

bundos af wallonerna vid stigbögeln, hvarpå de springande måste följa hvar sin ryttare ut till lägret. Många störtade sig i Elbefloden, för att genom döden undgå de skändligheter, som väntade de lefvande. Öfver 30,000 människor omkommo och hvad fiendens svärd skonade, öfverlemnades åt eldens raseri. Skrytsamt inberättade Tilly till sin herre, kejsaren, att "sedan Trojas och Jerusalems förstörelse en så härlig seger aldrig varit sedd." På Gustaf Adolf gjorde dessa rysligheter ett så djupt intryck, att sedermera, till och med, i det gladaste samkväm eller vid hans bästa lynne, ordet "Magdeburg" var nog för att framkalla en dysterhet på konungens panna. "Vid Gud!" sade han, "jag skall en gång hämnas det på den gamle korporalen," — Gustaf Adolfs benämning på Tilly — "om det också skall kosta mitt lif."

Efter Magdeburgs fall återfordrade brandenburgske kurfursten sina till Gustaf Adolf upplåtta fästningar. Till svar härpå tågade konungen med hela sin här till Berlin och erbjöd sig att redan samma dag återlemna Spandau; "men," förklarade han, "i samma stund måste jag också betrakta kurfursten och hans folk såsom fiender." Dessa bud anlände till kurfursten kl. 10 om aftonen den 8 juni, och kl. 9 följande morgon stod Gustaf Adolf med hela sin krigshär och 90 kanoner utanför stadens murar. Det är lätt att föreställa sig bestörtningen vid hofvet och i hela staden. Bud på bud afgingo, för att söka förmå svenske konungen till uppskof eller ändring i sitt beslut; men han var obeveklig. "Jag tillåter icke," sade han, "att mina trupper behandlas sämre än Österrikarne, helst den säkerhet och de lifsmedel, jag fordrar, skola användas till eder egen nytta. Min svåger kurfursten må besluta sig antingen att antaga mina vilkor eller se sin hufvudstad plundrad. Det behöfs ej mer än att jag med ett kanonskott ger tecken dertill." — Hotelserna verkade; ett förbund afslöts mellan Gustaf Adolf och Georg Wilhelm, hvarigenom den senare åt Svenskarne beviljade fästningen Spandau, fritt tillträde till Küstrin samt 30,000 rdr i månaden till truppernas underhåll, en välkommen undsättning för Gustaf Adolf i hans ännu fortfarande penningnöd.

Derefter förlade konungen sin här i ett förskansadt läger vid Werben, vid Havel och Elbes sammanflöde. Tilly gjorde fåfänga anfall mot detta läger och förlorade der 6,000 man. Pesten rasade i båda härrarne, men upphörde lyckligtvis, då den varmare årstiden inträdde.

Efter det fåfänga anfallet på Gustaf Adolfs läger i Werben, hade Tilly (augusti 1631) framryckt uti Sachsen. Merseburg, Weissenfels och Jena plundrades, och lågorna från två hundra brinnande byar förkunnade den förfärlige fiendens ankomst. Den 2 sept. ryckte han emot Leipzig, som efter några dagar eröfrades. Hela landet låg öppet och värnlöst för fienden, och då detsamma hittills blifvit skonadt af kriget, var det ett så mycket begärligare föremål för den tillyska härens roflystnad.

För Johan Georg fans nu ingen annan utväg än att, med eller mot sin vilja, kasta sig i Gustaf Adolfs armar. "Ölkungen," sade man i svenska hären, "har nu ändtligen fått lära sig att till vår konung bedja de andra tyska protestanternes bön: "allas ögon lita till dig, herre." — Emellertid hade Gustaf Adolf för att vara till hands för de förmodade underhandlingarne dragit sig uppåt Elben, och i Alt-Brandenburg träffade honom sachsiske fältmarskalken Arnheim. Gustaf Adolf fordrade som stöd för sina rörelser Wittenbergs fästning; derjemte kurfurstens äldste son som underpant på fadrens trohet; slutligen tre månaders sold för sina trupper. Nödstäld stod kurfursten färdig att bevilja allt, då Gustaf Adolf ädelmodigt efterskänkte de svåraste villkoren. Sachsiska hären förenades derpå med den svenska vid Düben den 5 sept. och den 7:de stod det alltid minnesvärda *slaget vid Breitenfeld*, som gjorde slut på Tillys vapenlycka och kejsarens öfvermakt.

Gustaf Adolfs styrka i denna strid utgjordes af 13,000 man till fots och 9,000 till häst. Sachsarne voro 15,000 man. Tillys trupper utgjorde omkring 40,000 man. Sachsarne voro uppställda efter det förut gängse bruket, i stora fyrkanter eller s. k. tertier, Svenskarne åter efter de nya af Gustaf Adolf gjorda anordningarne, tottfolket i mindre afdelningar eller brigader, rytteriet i s. k. squadroner med muskötbärare instuckna i öppningar i lederna,

allt på två linier. I första linien fördes befälet på högra flygeln af konungen sjelf, i centern af Teuffel, och på venstra flygeln af Gustaf Horn. Andra linien stod under Johan Baners och skotten Hepburns befäl. Artilleriet, uppställt framför första liniens front, anfördes af Torstensson. Sedan Sachsarne upptågat på slätten vid Breitenfeld och härarna ordnat sig till strid, red Gustaf Adolf till midten af slagordningen, aftog hatten och sänkte värjan mot jorden, höjde sin starka stämman, så att den hördes öfver hela hären och bad sålunda: "Allgode Gud, som bär seger och nederlag i din hand, vänd ditt huldrika ansigte till oss, dina tjenare. Från fjerran länder och lugna boningar hafva vi kommit hit för att strida för frihet, sauning och ditt evangelium. Gif oss seger för ditt heliga namns skull. Amen!"

Tillys här, som först anlände till slagfältet, hade intagit en mycket fördelaktig ställning nedanför en ås med artilleriet bakom uppe på höjderna. Österrikarne hade solen och vinden på ryggen, Svenskarne i ansigtet. Fotfolket, uppställt i midten, anfördes af Tilly sjelf, på högra flygeln kommenderade Fürstenberg, på den venstra Pappenheim, som hoppades att här möta Gustaf Adolf.

Klockan tolf på dagen hade den förenade svenska och sachsiska hären hunnit inom skotthåll för Tillys kanoner. Tvenne timmar varade skjutandet å ömse sidor, hvarvid de kejsrerlige, som hade till antalet färre men större kanoner, dem de på det fördelaktigaste sätt uppställt, behöllo öfverhanden. Emellertid sökte Gustaf Adolf, för att undvika olägenheterne af dammet och krutröken, hvilka af blåsten drefvos i ansigtet på Svenskarne, göra en svängning åt höger, för att få vinden på sidan. Tilly, som genast märkte detta, skickade Pappenheim att med venstra flygeln drifva Svenskarne tillbaka. Han angrep i flanken, men konungen lät i hast Rhengrefven och Baner med en del af andra liniens rytteri svänga åt höger, hvarigenom de kommo i vinkel mot den öfriga svenska hären samt bröst mot bröst mot de angripande. En mördande strid uppstod, men svenska fotfolkets eld ur rytthoparne orsakade bland Pappenheims soldater en förfärlig förödelse. Sju gånger förde han sina trupper till anfall, sju gånger blefvo de tillbakaslagna och utbredde sig

i vild flykt. — Samtidigt med Pappenheims framryckande hade Tilly sjelf störtat sig mot Sachsarne, hvilka redan vid första anfallet togo till flykten "och flögo" — enligt Tillys uttryck, — "som agnar utefter fältet." Bland de främst flyende var kurfursten sjelf, som icke vågade stanna förr än två mil derifrån i Eulenburg, der han "uppfriskade sig med en mugg öl" och afbadade vidare underrättelser från slagfältet.

Sedan Sachsarne blifvit slagna ur fältet, hade Tilly med förkrossande häftighet gjort ett anfall mot Svenskarnes venstra flygel under Gustaf Horn. Men Horn gjorde ett kraftigt motstånd, hvarunder han drog sig något tillbaka, för att ej kringrännas af fiendens öfverlägsna styrka; detta var det afgörande ögonblicket under slaget. I sporrsträck hade Arnheim ilat till Gustaf Adolf med underrättelsen om Sachsarnes nederlag och flykt. Samtidigt bragte Teuffel underrättelsen, att Tillys hela här vändt sig emot Horn. Denne stred med förtviflans mod, men med föga utsigt till räddning, då Tilly, som eröfrat Sachsarnes kanoner, vände dessa jemte sina egna emot hans flygel och kroaterna börjat en kringgående rörelse för att anfälla den i sidan och i ryggen. Gustaf Adolf, som nu lyckligt förjagat Pappenheim, lemnade högra flygeln åt Baner och ilade den venstra till undsättning. Detta var i yttersta stunden. Öfverste Hall låg skjuten med nästan hela sitt regemente och de öfriga svigtade redan. Endast Callenbach med de sina stod ännu kvar bakom de hårdast kämpande. "För Guds skull, Callenbach, hugg in!" utropade konungen, men i samma ögonblick störtade Callenbach död till jorden. Teuffel beordrades att förstärka Horn, men i samma stund stupade äfven han. Gustaf Adolf hastade sjelf till andra linien och sände derifrån tvenne fotbrigader Skottar samt Soop med vestgöta-ryttarne till Horns hjälp. Ur djupet af deras leder, som nu öppnades mot fienden, ljungade kanonelden de angripande till mötes, och strax derpå en så mördande muskötsalva, att de föllo till jorden som gräs för lian. Men Tillys gamla härdade kämpar voro icke så lätt besegrade. Striden rasade vildt, man mot man. Allt insveptes så i moln af rök och dam, att man knappt kunde urskilja vän eller fiende. Under tiden hade Gustaf Adolf ilat tillbaka till högra flygeln, och då

fienden icke syntes vilja förnya angreppet på denna sida, åt konungen hela flygeln rycka framåt och bemäktiga sig höjderna, der Tillys kanoner voro uppställda. Dessa eröfrades efter en kort strid och riktades mot de nedanför på slätten mot Horn kämpande Österrikarne. Derpå skyndade konungen med största delen af sin flygel ned på slätten och föll fienden i sidan. Tillys nederlag blef nu fullständigt; hans här, som aldrig förr förlorat en drabbning, miste med hoppet om seger äfven modet och upplöste sig i den vildaste flykt. Sjelf gjorde den gamle generalen allt, han bad, bönföll, gret, rasade, men allt förgäfves. Ett försök af Pappenheim att med en del af sin flygel återtaga det kejsrerliga artilleriet misslyckades äfven. Likväl sökte Tillys walloner än i döden häfda sin krigareära och göra segern för Svenskarne dyrköpt. Sårade, med afskjutna ben försökte många af dem att resa sig upp och aflossa sina skott mot fienden. Ändtligen gjorde nattens inbrott ett slut på striden. De kejsrerlige hade förlorat 6,300 man, Sachsarne 2,000, Svenskarne endast 700, men bland dem den utmärkte Teuffel samt de tappra öfverstarne Hall och Callenbach. Bland de kejsrerlige hade fälttygmästaren Schönburg och hertigen af Holstein med flere utmärkta officerare stupat. Det var Gustaf Adolfs öfverlägsna krigskonst, hufvudsakligen den vida större hastigheten i bruket af eldvapnen, samt truppernas bättre rörelser, som här, i förening med mannamodet, vunnit den lysande segern. Bland de tagna fångarne öfvergingo de fleste i Gustaf Adolfs tjänst, så att han sex dagar efter slaget hade förstärkt sin här med 5,000 man. Tillys armé åter var så upprifven, att han knappt kunde samla några hundra man, för att dermed betäcka sitt återtag.

Men äfven härunder blef han illa tilltygad. En ryttmästare i svenska hären, länge Fritz, hade på hans flykt upphunnit honom och för att förmå honom gifva sig fången, med pistolkolfven tilldelat honom flera slag i hufvudet, på axeln och armen. Den sjutioårige mannen hade väl lyckats göra sig fri, men hufvudet, skuldran och armen voro alldeles betäckta med blånader och märken efter länge Fritz' pistolkolf. Dessutom hade han under slagtningen erhållit flera hugg och blifvit lindrigt träffad af tre kulor. Först på tredje dagen

efter mötet med Pappenheim i Halberstadt kom han i tillfälle att stanna och skaffa sig någon vård. I flere dagar var han af slagen i hufvudet nära sanslös och dertill af sorg och grämelse så nedtryckt, att han ej visste någon utväg. Efter hand ankommo till honom förstärkningar under Fugger och Altringer, hvarigenom han åter fick en temligen stark här, men hans forna beslutsamhet och sjelfförtröstan ville icke återvända. "Jag ser," sade han, "att lyckan är en qvinna, som liksom andra sådana gynnar de unga och vänder de gamla ryggen."

Ehuru så godt som hela Tyskland nu låg öppet för Gustaf Adolf, fanns det i hans segerfröjd en hofsamhet som till och med hos hans fiender uppväckte beundran. Dagen efter slaget återkom kurfursten af Sachsen att lyckönska konungen till den vunna segern. I blygseln öfver sin egen och sina truppers teghet började fursten framstamma ursäkter, dem Gustaf Adolf på ett så vänligt sätt afbröt, att denne utom sig af förtjusning bedyrade att han aldrig i verlden skulle glömma hvarken konungens räddande hjälp eller hans vänskapsfulla bemötande. Han gaf tillika löfte om sin och sina vänners röste till kejsarkronan, itall Gustaf Adolf skulle eftersträfvä denna ära. Konungen log deråt och tackade.

Hela det protestantiska Europa jublade öfver den afgörande stridens lyckliga utgång. I synnerhet täflade de tyska protestanterne om att uttrycka sin tacksamhet och sin beundran. Verser och skrifter till Gustaf Adolfs förhålligande spriddes i tusental, bland hvilka en innehöll följande för den svenske konungen smickrande latiniska rim:

non infans Christianus,
 non rex cerevisianus,
 sed suecus nos liberavit,
 qui hos tyrannos prostravit *).

Efter segern vid Breitenfeld voro för Gustaf Adolf tvenne vägar öppna till södra Tyskland. Den ena gick direkte till kejsarens arfländer, der sjelfva hufvudstaden

*) Icke barnet Kristian, icke ölkungen, utan Svensken har befriat oss och nedlagt våra tyranner.

låg öppen för segraren. Flera än en af den tidens statsmän och härförare hade äfven väntat, att Gustaf Adolf skulle för sitt följande segertåg välja denna väg, och Oxenstierna sade, *att han hellre i Wien än på något annat ställe velat lyckönska konungen till segern.* Den andra bar vesterut åt Franken och Schwaben, der de rika katolska biskopsstiften stodo öppna för honom och hans här. På goda, både militära och politiska skäl valde Gustaf Adolf den senare vägen, och utgången rättfärdigade detta hans val. Det var nämligen hos södra Tysklands af katolikernas förföljelser mest hemsökta protestanter, som Sverige i svårigheterna efter Gustaf Adolfs död fann trogna och pålitliga bundsförvanter, och det var dessa som, medan de mäktiga kurfurstarne af Sachsen och Brandenburg öfvergäfvö den protestantiska saken, stiftade ett protestantiskt förbund och "så afvände faran i det viktigaste ögonblicket". — "Det var dessas glädje, som efter slaget vid Leipzig gjorde Gustaf Adolfs väg genom dessa trakter till ett triumftåg; det var deras tacksamhet, som knöt förbundet öfver hans blodiga lik och *icke* skulle knutit det, om hans fanor aldrig svajat ibland dem *)."

Den 17 sept., således tio dagar efter slaget vid Breitenfeld, uppbröt Gustaf Adolf i spetsen för hela sin här, stadd på marsch emot Franken. Erfurt eröfrades, hvar efter hären på tvenne afdelningar verkstälde det besvärliga tåget genom Thüringens otillgängliga bergpass, och sedan dessa voro lyckligt passerade, välbehållen nedsteg till Frankens rika och bördiga nejder; Königshofen, den första fästning, som låg i Gustaf Adolfs väg, öfverlemnades, sedan ett af tornen blifvit nedskjuttet, likaså Schweinfurt, och inom medlet af oktober månad hade äfven det stolta Würzburg med sin som ointaglig ansedda borg med storm eröfrats. Härmed var nästan hela Franken i Gustaf Adolfs händer. Dess ständer hyllade honom till hertig af frankiska kretsen och Tilly, som velat skynda till Würzburgs undsättning, hade på bäjerska kurfurstens befallning återvändt för att skydda Bäjern,

*) Geijers tal vid jubelfesten i Upsala till Gustaf Adolfs minne d. 6 nov. 1832.

emedan Maximilian befarade att Gustaf Adolf deråt skulle vända sina vapen. Detta inträffade likväl icke: konungen sände Horn till Bamberg med 10,000 man, men fortsatte sjelf sitt tåg vesterut. Emellertid hade Tillys annalkande, alldenstund hans styrka efter Horns åttåg var betydligt öfverlägsen Gustaf Adolfs, försatt konungen i den största oro och Tilly sjelf säges hafva gråtit af harm, för det hans herre förbjudit honom att här våga en afgörande strid.

Gustaf Adolf med sin segrande här stod nu emellertid i sjelfva hjertat af Tyskland. Allt ödmjukade sig för hans ovanliga lycka; hans framgångar voro nästan sagolika; detta i förening med hans öppna och ridderliga väsen, hans upphöjda och ädla tänkesätt, tillvaun honom här, midt i katolikernas land, mångt hjerta, hvilket, måhända tvärtemot sin öfvertygelse om det syndiga deri, icke kunde undgå att skänka den kätterske konungen sin tillgifvenhet och beundran. — Vid eröfringen af Würzburg, der underverk af tapperhet å svenska sidan ökade segrens ära, hade en mängd af de belägrade stupat. En timme efter det slottet var uppgifvet, inträdde konungen sjelf på den med fallna kämpar öfverströdda borggården. Bland liken lågo flera munkar dels beväpnade, dels obeväpnade, men deras kinder visade en hos döda ovanligt frisk färg. Han förstod genast rätta förhållandet och ropade leende: "stån upp, eder skall intet ondt vederfaras!" hvarpå många af de förmenta liken sprango upp, gladt och tacksamt bugande sig för den räddande fursten.

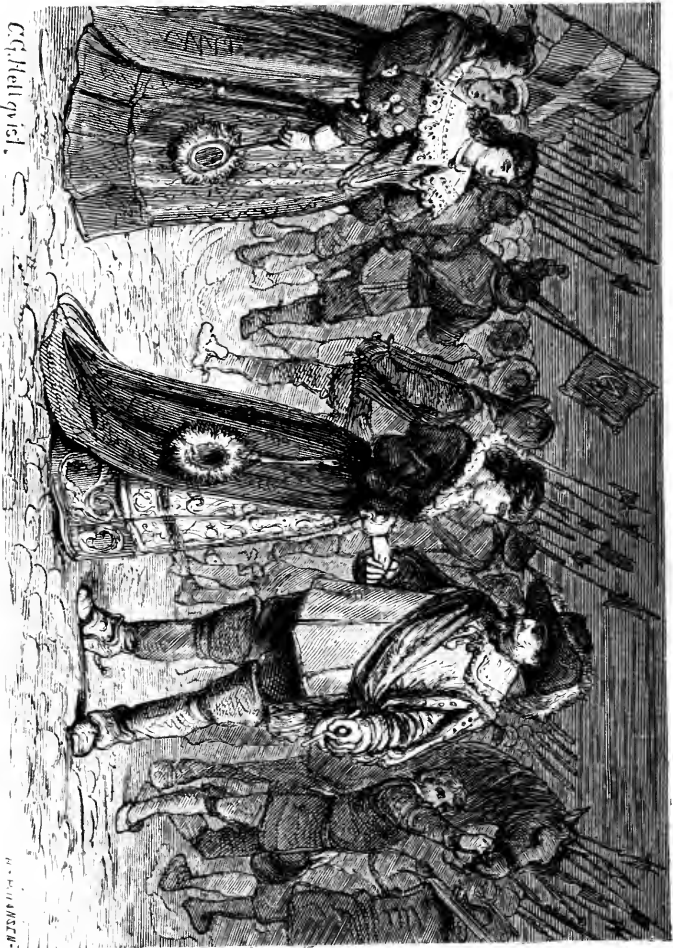
Bytet i Würzburg var så rikligt att, oaktadt en mängd silfver och dyrbarheter, som stadsborna förvarat uti slotts kyrkan, återlemnades, soldaterna ändock erhöilo så mycket penningar, att de med fyllda hattkullar skiftade det klingande myntet. För sin egen räkning behöll konungen rustkammaren, innehållande vapen för 7,000 man till fots och 4,000 till häst, 18 större och 30 smärre kanoner; stallet med en mängd utsökta hästar, vinkällaren, samt slutligen det rika biblioteket, som skänktes till Upsala högskola. Ur kapellet togos bilderna af frälsaren och jungfru Maria, gjutna af gediget guld, och de tolf apostlarna af silfver. Slottsbefälhafvaren Keller måste ut-

visa erkebiskopens af Würzburg hemliga skattkammarehvalf, som djupt ned under slottets källare var in-
hugget i sjelfva berget, hvarpå slottet hvilade. Derifrån
uppburos de dolda skatterne, men då ett skrin, innehåll-
lande blanka dukater, bars öfver borggården, lossnade
bottnen och hela det tunga innehållet ramlade ned öfver
stenarne. Soldaterna kastade sig ned för att ploeka och
lemnade för syns skull några guldstycken åt konungen,
under det de flesta gingo i deras egna fickor. Gustaf
Adolf skrattade och sade: "låt vara, gossar, — efter det
nu en gång har fallit i edra händer, så må ni också be-
hålla det." —

Tilly hade, så som nyss nämdes, sökt att undsätta
Würzburg, men kommit för sent till dess räddning. En
skärmytsling föreföll mellan honom och Gustaf Adolf vid
Ochsenfurt; men som han var förbjuden att inlåta sig i
någon afgörande strid, vågade han ej i Svenskarnes åsyn
öfvergå Mainfloden och måste följaktligen vända om.
Efter detta var Gustaf Adolf obestridd herre öfver hela
den frankiska kretsen; katolikerna fingo behålla fri reli-
gionsöfning, — "ty, sade konungen, *"jag är kommen att be-
fria mina medmänniskor, icke att pålägga dem nya band eller
tvinga deras öfvertygelse."*

Medan Tilly gick i vinterqvarter, fortsatte svenska
konungen sitt tåg utefter Mainfloden, eröfrade utan
svärdslag erkebiskopens af Mainz stolta borg Aeschaffen-
burg, öfverraskade Hanau och Offenbach samt tågade
rakt mot Frankfurt. Då dess borgerskap undanbad sig
besöket, svarade Gustaf Adolf, "att de skulle skynda
sig att öppna portarna, ty han hade icke tid att
vänta". "Jag har," fortsatte han, "letat rätt på nyck-
larna till alla städer ända ifrån Östersjön hit, och det
skall nog gå på samma sätt med Frankfurt." Omedel-
bart derefter stod han med sin här utanför stadsmurarna.
Magistraten lemnade i häpenheten genast nycklarna, och
omgifven af furstar, höfdingar och krigsmän gjorde konun-
gen sitt högtidliga intåg. Hans middag anrättades på
slottet Braunfels i samma sal, der Tysklands kejsare
efter förrättad kröning plägade spisa. Redan samma
afton fortsatte han sitt tåg till Höchst, der landtgreffen
af Hessen tillförde Gustaf Adolf en förstärkning af 8,000

CG Hellqvist.

Gustaf Adolfs möte med drottning Maria Eleonora.

H. KILIANSEN.

man. Den 7 dec. gick han vid den lilla söder om Mainz belägna staden Oppenheim öfver Rhenfloden; här möttes han, hvilket han sjelf förtäljer såsom något anmärkningsvärdt, af Spaniorerna, hvilka sökte bestrida honom öfvergången. Men de "gula" och "blå" gossarne drefvo Spaniens tappra söner på flykten, och konungen fortsatte sitt tåg till Mainz, som eröfrades, hvarefter han förlade sina trupper i vinterqvarter. Sjelf tog han under tiden sitt högqvarter och residens i de tyska kejsarnes urgamla kröningsstad Frankfurt.

Gustaf Adolf stod nu på höjdpunkten af sin lycka. Segrande hade hans vapen utbredd sig öfver hela norra och vestra Tyskland. I en hast hade det obetydliga Sverige fått en afgörande röst bland Europas stater, och dess konung blifvit medelpunkten i de politiska förhållandena i hela vår verldsdel. — Lysande var ock Gustaf Adolfs uppträdande i den tyska kejsarstaden, lysande den skara af vänner och beundrare, som omgaf honom. Man såg här utom hans egna ryktbara krigare och vänner ej mindre än fem sjelfständiga tyska furstar, flera tyska riksgrefvar och riksfriherrar, sändebud från främmande hof, den fördrifne konung Fredrik af Böhmen och slutligen Axel Oxenstierna, som ankommit från Preussen, samt Gustaf Adolfs gemål, *drottning Maria Eleonora* från Sverige. Redan sommaren 1631 hade hon rest öfver till Pommern. Hertig Bogislaus ville med baler och lustbarheter fira hennes ankomst; men hon afböjde denna artighet, endast längtande att få se sin tillbedde make. Slutligen, sedan Gustaf Adolf, efter eröfringen af Mainz, gått i vinterqvarter, fick hon under beskydd af gamle Patrik Rathwen och 1,200 ryttare antråda resan till Frankfurt. Konungen red till Hanau henne till mötes. "Nu är äntligen den store Gustaf Adolf fången," utropade hon, då hon med sina armar fick omsluta den älskade. Båda återvände till Frankfurt, der flera dagar tillbragtes med nöjen och högtidligheter och konungen kring sin sköna gemåls lockar fäste ett blixtrande diadem af omätligt värde.

Lång var emellertid icke Gustaf Adolfs hvila i vinterqvarteret. Efter eröfringen af Kreuznach med kringliggande borgar och städer, hvarigenom besittningen af

Mainz var tryggad, återvände han till Franken för att understödja Horn, som vid Bamberg blifvit slagen af Tilly. Han förenade sig med Horn samt med tvenne andra af sina generaler, Johan Baner och Wilhelm af Weimar. Med en krigsstyrka, som uppgick till 40,000 man vände han sig från Franken hotande mot Bäjern. På detta tåg kom han till den fria protestantiska riksstaden Nürnberg, hvars innevånare suckande under katolikernas ok länge förgäfves väntat efter befriaren. Med oerhördt jubel blef Gustaf Adolf här mottagen. Å stadens vägnar framburos till honom som skänker tvenne dyrbara himmels- och jordgloben af silfver betecknande honom som försvararen af jordens frihet och himmelens ljus. Konungen tackade i ett rörande tal, som genast ur minnet upptecknades och snart i hundratals afskrifter lästes med förtjusning och hänförelse. Efter ett kort uppehåll skyndade konungen att förfölja den tillbakatågande Tilly, som på grund af sin kurfurstes befallning skulle bakom Donau och Lech skydda Bäjern och därför öfver den förra floden upprifvit alla broar utom vid Donauwörth, der han inlagt en stark besättning. Men alla Tillys försvarsanstalter voro förgäfves. Efter två dagars belägring var staden intagen, Donau öfvergiicks och Gustaf Adolf utbredde, likasom förut i Franken, sina segrande vapen äfven i Schwaben. Tilly hade, förstärkt af Maximilian sjelf med nya trupper, intagit en väl förskansad ställning bakom Lech-floden. Tvärt emot sina äldre generalers råd vågade Gustaf Adolf det farliga företaget att midt i fiendens åsyn och midt emot den mördande elden från hans kanoner öfvergå floden, ett företag som blifvit bland de mest berömda från alla Gustaf Adolfs fälttåg. Skickligt begagnande de fördelar, sjelfva flodstranden på ett ställe erbjöd, lät han under det elden från hans kanoner och från en hop itänd rå ved och vattendränkt halm insvepte platsen i ett ogenomträngligt mörker, slå en brygga öfver floden. 300 finska fotknektar skyndade öfver och uppkastade en skans på motsatta stranden. Fienden fördubblade sin kanoneld, men Svenskarne sköto både fortare och säkrare, hvilket afgjorde striden till deras fördel. För elden från ett på en framskjutande udde af venstra stranden planteradt bat-

teri om 70 kanoner veko Bäjrarne ovilkorligt undan. Tilly tog sjelf fanan i hand och störtade i spetsen för sina gamla walloner ned till stranden för att hindra Svenskarnes framträngande. Men skyddade af elden från sina kanoner, hade Svenskarnes till större delen kommit öfver floden, och då Tilly gjorde ett sista försök att kasta dem tillbaka, sårades han i knäet af en falkonetkula och störtade till jorden. Dermed var striden slutad. Villrådigh om hvad han borde göra, lemnade kurfursten sitt befästade läger. om hvilket Gustaf Adolf sade, att han icke skulle öfvergifvit det, om en kanonkula borttagit hans skägg och halfva hans haka.

Den döende Tilly fördes till Ingolstadt, der han den 20:de april 1632 slutade sin ärorika lefnad. Sjelf hade kurfursten med sina förnämsta trupper sökt en tillflykt inom nyssnämnda fästnings fasta murar, men hela Bäjern låg öppet för Gustaf Adolf och hans här. Han genomtågade Augsburg, den protestantiska bekännelsens födelsestad, hvarest de evangeliska kyrkorna åter öppnades för gudstjenst samma dag som konungen, åtföljd af flere tyska furstar och sina förnämsta generaler, der höll sitt högtidliga intåg. Staden hyllade Gustaf Adolf såsom sin herre, och tåget fortsattes vidare förbi Ingolstadt genom Landshut till bayerske kurfurstens egen hufvudstad München. Här, liksom öfver allt der han framtågade, gjorde konungens personlighet och väl disciplinerade armé det gynsammaste intryck: "ingenting" — säger en bayersk häfdatecknare — "kan förliknas med den stränga tukt och ordning, i hvilken han höll det ej talrika manskap, som fick inkomma i staden; oförliknelig var den öppna glada vänlighet och otvungna nedlåtenhet, som han visade i umgänge och tal med invånarne; med vördnad åhörde han gudstjensten i de katolska kyrkorna, uppförde sig öfver allt som hade han varit hemma midt ibland de sina, hörde gerna sinnrika, om också bitande svar, hvilka han med vänligt skämt upptog; han hade sitt nöje af att till fots gå i trängseln af folk och barn, ibland hvilka han ofta utkastade penningar."

Staden måste dock betala en ganska dryg brandskatt. Gustaf Adolf hade fördrat 400,000 rdr, men efterskänkte af fri vilja en fjerdedel. Ätven de öfriga

bägerska städerna måste betala skatt, men intet enda hus blef plundradt, ingen enda till sin person förolämpad. Betecknande för den bitterhet, hvarmed striden mellan protestanter och katoliker fördes, är att just de *tyska* furstarne som voro i Gustaf Adolfs följe, bland dem Fredrik af Böhmen, påyrkade, det man till hämnd för Magdeburgs förstöring skulle plundra München. Gustaf Adolf satte sig deremot. Endast tyghusets innehåll tog han såsom sin tillhörighet. Under golfvet i detsamma uppräddes etthundrafyrtio kanoner, och i en af dessa funnos 30,000 blanka dukater.

Midt under dessa Gustaf Adolfs förvånande framgångar uppsteg åter ett hotande moln. Efter den gamle Tillys död utan fältherre och snart sagdt utan krigshär, hade kejsaren i sin ytterliga nöd måst ödmjuka sig för en förut af honom förödmjukad tjenare. Den ende, som med någon utsigt till framgång kunde åtaga sig att återupprätta den österrikiska maktens ställning i Tyskland, var den två år förut på riksdagen i Regensburg afsatte Wallenstein. Efter att tvenne gånger ha lemnat ett bestämdt afslag på kejsarens begäran lät han förmå sig att värfva en här, utan att likväl vilja åtaga sig befälet öfver densamma. Genast samlade sig under de nya farnorna de flesta af hans forna generaler: Gallas, Montecuculi, Tiefenbach, Holk, Piccolomini, Terzky, Isolani, m. fl. Inom kort var den nya hären uppsatt, men ännu saknades överbefälhafvare. Slutligen och på vilkor, som gjorde honom i Tyskland och österrikiska husets egna arfländer mäktigare än kejsaren sjelf, lät Wallenstein förmå sig att öfvertaga befälet öfver den nyvärfvade hären. Sedan denna fråga var afgjord, och Wallenstein erhållit löfte att såsom belöning bekomma ett af kejsarens egna arfländer, uppbröt han, utdref ur Böhmen Sachsarna, som alltsedan slaget vid Breitenfeld, der farit fram i de vildaste utsväfningar men i öfrigt föga uträttat, förenade sig med kurfursten af Bäjern och tågade mot Nürnberg. — Gustaf Adolf hade från München begifvit sig tillbaka till Schwaben, för att kufva der utbrytande oroligheter, då han fick underrättelse om Wallensteins antåg. Samtidigt ankommo från borgerskapet i Nürnberg bud med böner om hjälp. Konungen hastade dit så fort han för-

mådde; kort efter honom anlände Wallenstein och lade sig invid staden i ett befästadt läger. Wallensteins här uppgick till 60,000 man, Gustaf Adolfs styrka utgjorde till en början blott 18,000, men efter föreningen med Oxenstierna, som blifvit tillkallad från Rhentrakterna, der han efter eröfringen af Franken blifvit satt till styresman, samt Baner och hertigarne af Weimar, ökades Svenskarnes krigsstyrka till 46,000 man. Gustaf Adolf och Svenskarne voro vid denna tidpunkt herrar öfver Pommern, Mecklenburg, Brandenburg, Sachsen, Franken, Schwaben, delar af Bäjern samt Thüringen, Pfalz, Elsass och öfra Rhenlandet. Deras vapen hade inträngt inom de kejsarliga artländernas gränser å ena sidan i Tyrolen, å den andra i Schlesien, och floderna Oder, Elbe, Weser, öfra Rhen och öfra Donau med sina breda flodbäddar och mäktiga tillflöden vattnade endast länder, eröfrade af Gustaf Adolfs svärd. Den gamla kejsarstaden Augsburg hade som sin herre erkänt Sveriges konung och de förmodade planerna på inrättandet af ett protestantiskt kejsardöme, möjligen med Augsburg till hufvudstad, började mer och mer taga de europeiska statsmännens uppmärksamhet i anspråk. Det var nu för Gustaf Adolf en sak af yttersta vikt, att kunna behålla Nürnberg, så mycket mer som denna plats just utgjorde föreningspunkten mellan hären i Schwaben och hans öfriga vidt kringspidda trupper.

Det läger Wallenstein inrättat å sig på bergshöjden ofvanför Nürnberg var ointagligt. Förgäfves sökte Gustaf Adolf förmå honom till en strid på öppna fältet; "min armé," sade Wallenstein, "är ny; skulle den öfvervinnas i ett fältslag, äro Tyskland och Italien i fara; jag vill visa konungen af Sverige ett nytt sätt att föra krig." Att detta krigssätt icke var för Gustaf Adolf någon nyhet hade denne sjelf visat både vid Schwedt och vid Werben, der han inom sina starka förskansningar trotsat de kejsarliges hela makt. Under denna tid af nödtvungen verksamhet uppträdde en ny fiendtlig makt och framkallade nya händelser. Smittosamma sjukdomar begynte rasa så väl i båda lägren som i staden Nürnberg, der öfver 20,000 människor föllo offer för pest och hungersnöd. Tillika lossnade till följd af nödens

härjningar den stränga krigstuktens band, som sammanhållit Gustaf Adolfs härar; i ljungande tal bestraffade han Tyskarne, som blodtörstigt, grymt och hänsynslöst framforo i sitt eget land. Hans menniskovänliga hjerta upprördes af de skändligheter han med bästa vilja ej kunde afhjelpa, och han beslöt göra ett slut på eländet. I tio timmar stormade han mot Wallensteins läger — men förgäfves. Oxenstierna och Kniephausen lemnades till Nürnbergs försvar, och efter nio veckors förlopp bröt han upp från denna stad, innan kort efterföljd af Wallenstein, som ryckte mot Sachsen.

Gustaf Adolf delade nu sina trupper. Hertig Bernhard af Weimar qvarlemnades med 8,000 man att beskydda Franken, under det konungen sjelf med den öfriga hären drog sig ned åt Bäjern, för att draga kriget till detta rika land och fullborda dess eröfring. Förgäfves sökte både kurfursten af Bäjern och kejsaren förmå Wallenstein att tåga till Bäjerns försvar. Kurfursten fick åtnöja sig med att med dold förtrytelse skynda dit ensam, medan Wallenstein, härjande och brännande, föregången af kroaterne och Holks trupper, inryckte i Kur-sachsen, hvars städer med bäfvan öppnade sina portar för den förfärliga fienden. Johan Georg, hvars egna trupper befunno sig förenade med Svenskarne långt in i Schlesien, skickade bud på bud till Gustaf Adolf med böner om hjälp.

Med anledning deraf återvände konungen från Bäjern, der han börjat belägra Ingolstadt och förenade sig i Erfurt på nytt med hertig Bernhard. Sedan han tagit ett sista farväl af sin drottning, som han under skydd af pålitliga trupper qvarlemnade i Erfurt, ilade han mot sitt slutliga mål, den blodiga striden på Lützens slagfält.

Den 12 sept. hade Wallenstein med sin här, stadd på tåg ifrån Nürnberg, gått öfver Regnitz, en biflod till Mainfloden. Sedan han skilt sig vid kurfursten Maximilians här, som han beledsagade till Bamberg, vände han sig mot nordvest och angrep fästningen Schweinfurt, som likväl med hertig Bernhards hjälp tillbakalog hans anfall. Det mod och sinnesnärvaro hertig Bernhard här utvecklade räddade Gustaf Adolf och hans här, samt korsade Wallensteins plan att bemäktiga sig passen

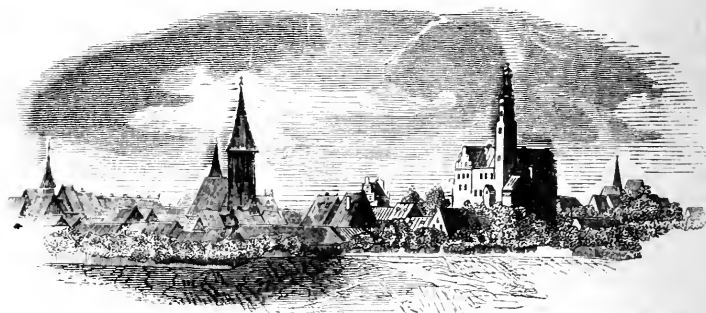
till Thüringerskogen. Om denna plan hunnit utföras, hade första steget varit taget, för att afstänga Gustaf Adolf från Östersjön, hvarefter han ofelbart skulle gått sin undergång till mötes. Hertig Bernhard förekom dock Wallenstein vid försvaret af Thüringerpassen, hvarföre den senare valde en annan väg och inföll med sina skaror i Sachsen.

Från framgångarne i Bäjern, der landets starkaste fästning Ingolstadt just var på väg att öfverlemna sig i hans händer, skyndade, som ofvan nämnt, Gustaf Adolf det betryckta Sachsen till hjälp och kom genom ilmarscher i rättan tid, för att hindra sina fienders alltför hastiga framgång. På tåget genom Franken in i Thüringen hade Axel Oxenstierna varit konungen följaktig ända till Arnstadt, der de båda vännerna sade hvarandra sitt sista farväl. Oxenstierna begaf sig tillbaka till Frankfurt, af konungen utnämnd till hans legat eller fullmäktig och styresman öfver hela frankiska, schwabiska, neder- och öfverrhenska kretsarne; Gustaf Adolf åter hastade, efter erhållen under rättelse, att Pappenheim skilt sig från Wallenstein och med 12,000 man tågat åt Halle, öfver Nürnberg, ryckte den 5 nov. rakt mot Lützen för att, begagnande Pappenheims frånvaro, angripa den oförberedda fienden och upprifva hans här.

Öfver allt i Sachsen blef Gustaf Adolf helsad som räddare och mottagen med de innerligaste uttryck af befolkningens vördnad och kärlek. Han mottog dessa tacksamhetsbetygelser med sin vanliga mildhet och öppna hjertlighet, likväl inom sig sjelf med dystra aningar och farhågor. "Ack," sade han, "måhända skall Gud snart nog straffa både dessa människors afgudiska dårskap och mig, som är föremålet därför, och visa, att äfven jag är en svag och dödlig människa."

Hade Gustaf Adolf, såsom hans afsigt var, kunnat genast vid sin ankomst till Lützen den 5 november angripa Wallenstein, är det troligt, att dennes här hade blifvit nedgjord. Men dels var vägen till Lützen längre än det uppgifvits, dels gick den öfver åkerfält, som af det ymniga höstregnet voro alldeles uppblötta, så att både hästar och fotfolk hade svårt att framkomma, och slutligen gjorde dimmorna samt det hastigt inbrytande mörk-

ret, att anfallet måste uppskjutas till följande dag. Under tiden hade Wallenstein hunnit förstärka sin ställning. Hans styrka utgjorde sannolikt något öfver 20,000 man, Gustaf Adolfs åter vid pass 18,000. Dessutom var för delen så till vida på den förres sida, att han fick mot-taga fienden inom sina förskansningar, då Svenskarne på öppna fältet måste göra angreppet, utan skydd blottställda för fiendens eld. — Der stora landsvägen österut mot Leipzig framgår öfver slätten vid Lützen, hade Wallenstein uppställt sin här. De djupa diken på båda sidor om vägen voro fördjupade till grafvar, fyllda med musketerare, den ur dessa grafvar uppkastade jorden begagnades till bröstvärn, och bakom dessa ställes karabinierer,

35. Staden Lützen.

så att Svenskarne genast vid sitt anfall möttes af en tredubbel eld. Ett stycke der bakom uppställdes den egentliga hären, rytteriet på flyglarne, fotfolket i midten, fördeladt i fyra stora fyrkanter, understödda af den tappre Piccolominis ryttare. På venstra flygeln skulle Pappenheim rycka in. Tjugoen grofva kanoner betäckte slagordningen, nämligen sju framför midten och fjorton som, från några väderqvarnar framför högra flygeln, med sin eld kunde i sned riktning bestryka hela slagfältet.

Gustaf Adolf hade, enligt gifna order väntat att hertig Georg af Lüneburg skulle före slagets början förstärka hans här, men denne uteblef, likasom kurfursten af Sachsen, ehuru striden gälde dennes land. — Trupp-

styrkan på venstra sidan ordnades efter samma grunder som förut vid Breitenfeld. På högra flygeln stod i första linien svenska rytteriet, ytterst Stålhandske med finnarne, dernäst Soop med vestgötarne, Sack med södermanlänningarne, derefter upplänningar och östgötar och närmast midten Fredrik Stenbock med smålänningarne. Midten utgjordes af fotfolk, svenska, gula och gröna brigaderna. Venstra flygeln bestod af tyskt rytteri och andra linien nästan nteslutande af tyska trupper. I första linien fördes befälet på högra flygeln af konungen sjelf, i midten af Nils Brahe och på venstra flygeln af hertig Bernhard af Weimar. Andra linien anfördes af Kniephausen. Framför slagordningen uppställdes artilleriet, utgörande femton större och fyrtiofem smärre kanoner. Genom dimmorna under den tidiga morgonen hördes från svenska hären psalmsången och morgonbönen, som afslöts med Luthers psalm: "Vår Gud är oss en väldig borg." Då den täta dimman fördröjde striden, upptog konungen en ny psalm, den han sjelf nyligen författat, n:o 378 i vår svenska psalmbok: "Förfäras ej, du lilla hop", jemte ett par andra andeliga sånger. Derefter talade han särskildt till Svenskarne och särskildt till Tyskarne: "Mina redliga bröder och kamrater," — yttrade han till de senare — "vid edert kristliga samvete och eder egen ära beder och förmanar jag eder, gören nu eder skyldighet, såsom I ofta med mig gjort den förr, och isynnerhet för ett år sedan ej långt från denna plats. Då slogen I den gamle Tilly och hans här, och hoppas jag, att denna fienden ej skall slippa för bättre köp. Gån friskt på! I skolen ej blott strida under mig, utan med mig och jemte mig. Sjelf skall jag föregå eder och här våga lif och blod. Följen I mig, så förtröstar jag till Gud, att I vinnen en seger, som skall komma både eder och edra efterkommande till godo. Hvarom ej, så är det slut med eder religion, eder frihet, eder timliga och eviga välfärd." — Efter talet, som af både Svenskar och Tyskar emottogs med vapenbrak och glädjerop, höjde konungen blicken mot himlen och utropade: "så vilja vi nu deran i Guds namn! Jesu, Jesu, Jesu, låt oss i dag strida till ditt heliga namns ära!" härmed svängde han värjan öfver sitt hufvud och kommenderade "framåt!"

Striden öppnades af de tre främsta svenska infanteribrigaderna i centern, den *svenska*, den *gula* och den *gröna* under grefve Nils Brahes befäl. Anfallet var så häftigt, att de tre brigaderna, oaktadt fiendens muskötelld från grafvarne, trängde öfver dessa och intogo det fiendtliga batteriet på andra sidan, tillbakakastade tvenne af fiendens väldiga fyrkanter och höllo på att öfvervåldiga den tredje, då de, angripne af fiendens reserv och kavalleri måste vika, förlorade batteriet och kastades tillbaka öfver landsvägen. Svenska kavalleriet, som något studsat vid grafvarne, hade först senare hunnit öfver. På uppmaning af konungen, som sjelf bland de främste trängde framåt, hade Stålhandske med finnarne kastat sig emot kroaterna. "Grip an de der svarta bussarne," hade konungen sagt, "de komma att göra oss ondt." Men just som anfallet började, kommo underrättelser, att infanteribrigaderna måst vika. För att understödja dem, satte sig Gustaf Adolf ögonblickligen i spetsen för småländska ryttarne; men som dimman tilltagit och konungen var närsynt, blef han skild från truppen och råkade in bland de fiendtliga kyrassiererne. En pistolkula krossade hans venstra arm, så att blodet började strömma och benpipan stack ut genom kläderna. "Konungen blöder!" ropade soldaterne. "Det är ingenting, mina barn," svarade han med tillkämpadt lugn -- "raskt framåt!" Men snart utmattad af smärta och blodsförlust bad han hertigen af Lauenburg, som red vid hans sida, föra honom ur striden. De veko för detta ändamål något åt sidan, men hade blott hunnit några steg, då konungen träffades af ett nytt skott i ryggen. I detsamma blef hans häst skjuten i halsen, så att han stegrade sig. Konungen sjönk nu ned ur sadeln, uppmanande hertigen att rädda sig sjelf: "för min del," sade han, "har jag fått så mycket jag behöfver." Han släpades några famnar i stigbyglarne, men lossnade och blef liggande. Af hans sällskap voro de fleste redan nedhuggna, blott den ungepagen Leubelfingen återstod, hvilken, churu sjelf sårad, erbjöd konungen sin häst och sökte lyfta upp honom derpå, då några fiendtliga ryttare, som åsågo uppträdet, ilade fram och frågade hvem den sårade var; konungen gaf sig sjelf tillkänna och fick så dödsskottet

Gustaf Adolfs död i slaget vid Lützen.

Efter WAHLBOM.

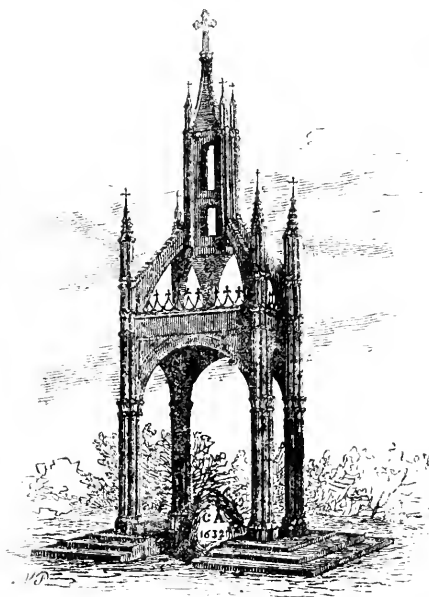
genom hufvudet. Hans sårade häst, drypande af blod och utan ryttare ilande genom lederne, blef för svenska hären den förste budbäraren om konungens död. Hertig Bernhard af Weimar som, på grund af konungens anordning, näst honom skulle föra befälet, lemnade sin flygel åt Nils Brahe samt öfvertog sjelf högra flygeln och öfverbefälet. Med begagnande af det djupa intryck, som underrättelsen om den älskade konungens död väckte bland trupperna, uppmanade han dem att från fienden återeröfra hans lik och förde de svigtande lederne till nya anfall. Batteriet framför fiendens center blef på nytt eröfradt, det fiendtliga kavalleriet på högra flygeln kastades öfver ända, och hela den wallensteinska hären var redo att upplösa sig i vildaste flykt, då ropet: "Pappenheim är här!" åter samlade de flyende skarorna till en ny förtviflad strid. Än en gång återtog af de kejserlige batteriet vid landsvägen; "de gula och blå gossarne," kämpade som lejon utan att vika ett steg tillbaka, och föllo hvar på sin plats i samma ordning som de i striden intagit.

Åter vaxlade stridens skiften. Pappenheim, af en falkonetkula träffad i ena höften, störtade döende till jorden. Innan han afled, fick han veta att Gustaf Adolf, som han sökt i striden, icke mera fans bland de lefvandes antal. "Nu dör jag nöjd," voro den tappre krigarens sista ord. Men då Gustaf Adolfs död hos Svenskarne uppkallade hämndens och förtviflans mod, hade deremot Pappenheims fall på de kejserlige samma verkan som ett bedöfvande åkslag. Rytteriet på venstra flygeln, der Pappenheim stridt, tog först till flykten och stannade icke förr än i Leipzig. Emellertid hade efter de gula och blå regementenas fall, de svenska och gröna brigaderne dragit sig tillbaka. Många hade stupat och stora luckor följaktligen uppstått i lederne. Men nu vid stridens slut inemot skymningens inbrott framryckte Kniephausen med andra linien och fylde med sina friska trupper de många luckorna i den första, hvarigenom ny slagordning bildades. Den sista striden var kort, men hårdnackad. Man såg uttröttade soldater, som kämpat hela dagen, falla i livrandras armar med utropet: "kamrat, än en gång skola vi åstad," och med löftet att segra eller dö. För tredje

gången ryckte Svenskarne öfver grafvarne, för tredje gången återtog de det fiendtliga batteriet och öfverändakastade de kejsarliges fyrkanter; och så vans genom detta sista anfall segern vid Lützen, en dyrköpt seger, ty den hade kostat Svenskarne deras konungs lif.

På Lützens slagfält återfans strax efter stridens slut under högar af lik konungens liflösa kropp utplundrad, söndertrampad, höljd af blod och sår och med ansigtet mot marken. De, som återfunno den, voro Finnarne under Stålhandske. Natten mellan den 6 och 7 nov. fördes

liket till byn Meuchen bakom svenska slagordningen, och dagen derpå i en enkel af byns skolmästare, som tillika var snickare, förfärdigad kista till Weissenfels. En konungens ridknekt, som blifvit sårad vid hans sida, hade qvarstannat i Meuchen, tills såren läktes, hvarefter han med biträde af tretton bönder från samma by på det ställe, der konungen fallit, reste en stor sten, sedermera kallad *Schwedenstein*; rättat platsen, der

36. Schwedenstein.

konungen dog, ligger dock fyrtio steg derifrån på en åkerren; stället skuggades då af ett akacieträd. — I Weissenfels blef det kungliga liket balsameradt, hvarefter det fördes under betäckning af 400 smålandsryttare till Wittenberg och derifrån till Wolgast.

22. Gustaf Adolfs personlighet och karakter.

Sommaren 1633 öfverfördes Gustaf Adolfs jordiska kvarlevor af riksamiralen Gyllenhjelm på flottan till Nyköping, der de förblefvo till den högtidliga likbegängelsen i Stockholm d. 22 juni 1634, då de emottogos af den graf i Riddarholmskyrkan, som konungen sjelf i listiden åt sig förordnat. Gustaf Adolfs död blef en sorgepost ej blott för det aflägsna Sverige, utan närmast för den svenska hären och det protestantiska Tyskland, under det kejsaren, i trots af nederlaget, lät sjunga *Te deum* öfver sin store motståndares fall. Vid sin död var konungen ännu ej fullt trettioåtta år gammal.

Gustaf Adolf var något öfver tre alnar lång och blef med åren ej obetydligt fet, så att endast starka hästar förmådde bära honom och under drabbningen fick han ofta sadla en annan gångare. Han var detta oakadt väl växt, vig och rörlig samt botade sig en gång för frossan genom fäktning. För det guldgula håret, jemte pipskägga och knävelbårar af samma färg, kallades han af sina tyska trosförvandter *guldkonungen* från Sverige. — Hans stora blå ögon uttryckte den varma och lifliga själen, som lefde och arbetade inom honom; ur hans blick talade ett skarpt förstånd; hans hjerta klappade för sanning och rätt, för fosterlandets och mensklighetens väl; i den värdiga hållningen och de ädla dragen såg man en konung, men saknade hos honom helt och hållet den stolthet, den stela tillbakadragenhet, som ej sällan är höghetens skyddsvärn: lika gerna som med sin närmaste omgifning talade han med den ringaste af sina undersåter; vänlig och tillgänglig mot alla, förstod han att på ett honom eget sätt förena den uppriktigaste förtrolighet med konungsligt majestät.

Det mest framstående draget i Gustaf Adolfs karakter var en sann och lefvande gudsfruktan. "Konung Gustaf Adolf," vitnar om honom en samtida häfdatecknare, "är en herre, den der börjar alla sina företag med bön och derföre slutar dem med tacksägelse." Sjelf säger han: "jag söker att genom Guds ords begrundande stärka mig mot onda lockelser. En person på min plats är ingen

annan än Gud för sina gerningar ansvarig; *men just denna sjelfständighet inleder i många frestelser, mot hvilka vi aldrig kunna tillräckligt vara på vår vakt.*“ I sanning, en djup kännedom af människohjertat!

Sjelf medveten af mensklig bristfällighet; var han snart färdig att förlåta. Hemligt hat eller ovilja inrymdes aldrig i hans själ. Vasarnes gemensamma fel, en uppbrusande häftighet, vidlådde i ungdomen äfven Gustaf Adolf. Men han erkände villigt och öppet denna sin svaghet och sökte, såvidt han kunde, att godtgöra hvad han dermed kunde hafva brutit. En skotsk öfverste i Gustaf Adolfs tjenst, Seaton, hade vid en mönstring för något fel ådragit sig en förebråelse. Han sökte ursäkt och försvara sig, hvilket föranledde en ordvexling, som slutade dermed, att konungen i hastigheten inför hela fronten tilldelade honom en örfil. Seaton begärde genast sitt afsked och skyndade öfver danska gränsen. Men Gustaf Adolf ångrade sin häftighet och hastade efter. Hunnen öfver gränsen träffade han Seaton. “Herr öfverste,“ utropade han, “jag har både förolämpat och förorättat eder. Det gör mig ondt, ty jag anser er för en hederlig man, och jag kommer därför att gifva eder upprättelse. Här utom Sveriges gränser äro Gustaf Adolf och Seaton lika goda. Se här två pistoler eller två värjor, hämna eder, om ni kan.“ Seaton kastade sig till Gustaf Adolfs fötter och bad “att få lefva och dö i konungens tjenst.“ Konungen omfamnade honom, och båda återvände till lägret, der konungen i fleres närvaro omtalade den upprättelse, Seaton hade erhållit.

Sådana drag af högsinhet kunde ej undgå att draga till konungen hans landsmäns hjertan; — “jag kan sofva i knäet på hvilken som helst af mina undersåter,“ sade han sjelf. Den kärlek han tillvann sig af sitt folk, ledde han tillbaka till fosterlandets väl. Sjelf den förste i mödor och faror, i försakelser och uppoffringar, i outtröttligt arbete för fosterlandets sak, väntade han det samma af andra. En af hans generaler, som klagade öfver svårigheterna att bedrifva ett belägringsarbete, tillrättavisades med de orden: “jorden är alltid frusen för lata svin.“ Med afseende på embetsmännen var Gustaf

Adolf sin stränge faders son, och af sina tjenare fördrade han mycket. Den enda handling af orättvisa eller hårdhet, som man tillvitat honom, rörde just ett sådant fall. Kammarjunkaren Erik Rålamb hade vid en aftonmåltid som konungen gaf för några tyska furstar i Höchst i nov. 1631, undandragit sig att betjena konungen och hans gäster vid bordet. Gustaf Adolf befalde att ynglingen skulle hemskickas och dömas, och då han rymde, blef hans fader, som var president i Åbo hofrätt, afsatt från sin befattning och förlustig sina förläningar, "emedan han sin son ej bättre upptuktat."

Det hör till sällsyntheterna i historien att bredvid en sådan konung som Gustaf Adolf finna en sådan minister som Axel Oxenstierna. Af Karl IX utsedd till en af Gustaf Adolfs förmyndare och vid 26 års ålder utnämnd till riksråd, hade han enligt tidens fordran på unga adelsmän för statens tjenst bildat sig genom vidsträckta resor i främmande land. Härmed förenade han liksom hans konungslige vän en grundlig lärdom, särskildt i teologiska ämnen. Man kan säga, att Gustaf Adolf och Axel Oxenstierna stodo på höjden af sin tids bildning. Gustaf Adolf var ock en af sin tids förste vältalare, så att man sade om honom att han öfvervunnit lika många med tungan som med svärdet. I behandlingen af vårt kraftiga och sköna språk var han en mästare; men äfven Oxenstierna var vältalare, ehuru hans talareförmåga måhända lämpade sig bättre för latinska tungomålet än för svenskan.

Sjelf upptagen af oupphörliga krig behöfde Gustaf Adolf en sådan man som Oxenstierna för utförandet af sina planer, och hvad skulle väl blitvit af hjeltekonungens sista verk, tyska kriget och protestanternes befrielse, om det ej upptagits af den man som betraktade sin konungs vilja såsom ett heligt art, som han för hvad pris som helst måste bringa till ett lyckligt slut. Såsom en medlare trädde alltid Oxenstierna mellan konungen och sitt stånd, då det gälde uppoffringar för fäderneslandet. "Om I," säger han till sina medbröder af adeln, "i stället för att grubbla och gräla i småsaker, med vilja och kraft fatten kongl. majestät under armarne, då hafven I först och främst visat för hvar man, att det allmänna bästa

är eder högsta lag, edert förnämsta privilegium; och dernäst skolen I med Guds hjälp genom denna uppoffring förskaffa fäderneslandet ett snart och godt slut på kriget, så att vi sjelfve och Sveriges öfrige innebyggare äntligen en gång i frid och lugn få sitta med maka och barn under våra ekar och lindar, liksom fordom Israels barn under sina fikonaträd.“ Det fredens lugn, som af Oxenstierna här så lockande skildras, fick han likväl aldrig njuta. Det är betecknande för denna mans karakter, att, ehuru han efter trenne utståndna krig ansåg att fosterlandet ej borde utsättas för ett fjerde och framför allt hyste farhågor för den fruktansvärda kampen mot Tysklands mäktige kejsare, — det likväl var han som, sedan kriget utbrutit, för den stora sakens skull uppoffrade sin enskilda mening, nitiskt, troget och oförtrutet understödde sin konung i hans stora företag för mensklighetens väl och efter Gustaf Adolfs förtidiga död förde det till ett lyckligt slut. Oaktadt sina olikheter bildade Gustaf Adolfs och Oxenstiernas karakterer ett fullkomligt helt. Gustaf Adolf var eldig och häftig, Oxenstierna lugn och betänksam. Båda tjernade sålunda genom sina motsatta egenskaper hvarandra. “Om ej min hetta uppvärmdede eder köld,” yttrar Gustaf Adolf en gång, “skulle Ni förfrysa“, hvarpå Oxenstierna svarade: “om ej min köld afkyldede ers majestäts hetta, skulle ers majestät brinna opp“.

Med denna manliga beslutsamhet, som aldrig ryggade tillbaka för svårigheterna i ett företag, såvida det befans för fäderneslandet nyttigt och gagneligt, förenade Oxenstierna en för den tiden ovanlig kännedom om såväl Sveriges inre behof och förhållanden som om andra länder och hvad i deras inrättningar kunde vara för Sverige nyttigt och tillämpligt. Särskildt bör anmärkas, att i dessa tider, då för en statsman på Oxenstiernas plats och med hans omfattande verksamhet frestelserna till egemytta och vinningslystnad voro svåra och onpphörligt återkommande, den store mannen likväl med sin karaktärens renhet och kraft motstod dem alla. “Han har,” säger en af våra häfdatecknare för den tiden, “gått obesmittad framåt på den slippriga banan, midt igenom den invecklade väfnaden af ränker,

och hans gestalt framstår hög och ren, om man jemför honom med samtida statsmän*)."

Sin ungdoms första kärlek hade Gustaf Adolf eignat en svensk jungfru som, åt hans moders vård öfverlemnad, med honom uppvuxit på Stockholms slott. Det var den sköna Ebba Brahe, dotter af riksdrotsen greve Magnus Brahe, som efter sin moders tidiga död, blifvit upptagen till den stränga drottning Kristinas fosterdotter. Men drottningen hade märkt de ungas böjelse för hvarandra och, åberopande förra tiders vitnesbörd, varnade hon sin son för en förbindelse, som skulle stegra den redan förut nog stolta svenska adelns anspråk. Gustaf Adolf gaf efter, offrande för sitt rikets bästa sitt hjertas käraste drömmar, dem han mången gång klädt i toner och sång. Ebba Brahe bortgiftes med hjälten från ryska kriget, sedermera riksmarskalken, greve Jakob De la Gardie. Deras äktenskap blef lyckligt och välsignadt med många barn, bland dem sonen Magnus Gabriel, hvilkens historia vi framdeles få lära känna.

Emellertid sökte sig Gustaf Adolf en brud från Tyskland. Axel Oxenstierna afslöt giftermålshandlingen samt hemförde konungens brud, och den 25 november 1620 firades bilägret på Stockholms slott. Bruden, prinsessan *Maria Eleonora af Brandenburg*, dotter till kurfursten *Johan Sigismund* och hans gemål *Anna*, var tjuguet år gammal och känd som en fullkomlig skönhet. Hon älskade ända till dyrkan sin gemål, men hennes nyckfulla och besynnerliga lynne i förening med en hög grad af fåfänga, voro egenskaper, som ingalunda gjorde henne sin store make värdig. Gustaf Adolf bemötte henne med all uppmärksamhet; han uppfylde så långt han kunde, hennes ofta barnsliga önsknigar, han prydde henne med granna kläder och dyrbara smycken, men lycklig kunde *han* aldrig blifva med en sådan kvinna. Af detta äktenskap föddes den 7 december 1626 dottern Kristina, sedermera Sveriges drottning.

De öfriga medlemmarne af Vasahuset på den tiden äro oss till en del redan förut bekanta. Konungens broder

*) Odhner, Sveriges inre historia under drottning Kristinas förmyndare.

hertig Karl Filip, som af Ryssarne blifvit vald till ezar, men sedermera med oförrättadt ärende fått återvända från Ryssland, hade genom sin faders testamente fått till förläning dennes hertigdöme, Södermanland, Nerike och Vermland, der hans moder under hans minderårighet förde styrelsen. Han hade ingått hemligt äktenskap med en fröken Ribbing, deltog med tapperhet i belägringen af Riga, men sjuknade derunder, så att Gustaf Adolf vid sin hemresa måste lemna honom i Narva, der han afled den 25 jan. 1622 i sitt 21:sta år. Gustaf Adolf sörjde honom djupt och har sjelf skrivit hans personaliér.

Före Karl Filip hade ock Gustaf Adolfs kusin, hertig Johan af Östergötland, aflidit. Desse voro de sista hertigar i Sverige med ärftliga hertigdömen; deras fränfalle var i det hänscendet en fördel för svenska kronan; med föregående tidens bittra erfarenhet för ögonen antogs efter deras död den grundsats att ej beläna någon af de kungliga prinsarne med ärftliga hertigdömen. Framdeles erhöll väl pfalz-grefven *Johan Kasimir* af drottning Kristina Stegeborgs slott och-län, men dels var han en främmande furste, som för konungahuset ej kunde vara tarlig, dels fick han sin förläning på andra vilkor än de förra hertigarne innehaft sina. Gift med Karl den niondes dotter Katarina, och således Gustaf Adolfs svåger, hade denne furste, hvilken innehade blott ett enda slott af det lilla furstendömet Zweibrücken i nuvarande Rhen-Bäjern, och som således jemförelsevis var fattig, tidigt inflyttat till Sverige, der både han och hans barn funno ett nytt fädernesland och de senare förvärtvade sig en glans och ära, som de sannolikt aldrig skulle vunnit i sitt fädernesland.

Vi hafva tecknat Gustaf Adolf i hans enskilda och offentliga lif, i hans personlighet och i den lysande krets, som omgaf honom. "Aldrig" — säger Geijer — "har ett dödsfall i en hel verldsdel gjort ett djupare intryck. Så långt hans namn hade gått, var det en hoppets stråle för de förtryckta. Äfven Greken drömde dervid om frihet, och vid den heliga grafven uppsändes böner för Gustaf Adolfs vapen. Hvad skulle han då ej vara för sina trosförvandter? Man kan föreställa sig det

eller rättare, man kan det numera icke. De känslor, med hvilka under strömmande tårar menigheten i Augsburg trängdes till den genom Gustaf Adolf återställda evangeliska gudstjensten; de känslor, med hvilka Sachsens invånarne käböjande sträckte tacksamma händer mot hjälten, för andra gången deras räddare, hafva blifvit främmande för vår värld. — *Då* kände man faran och visste att värdera befriaren. Vi tala om *folket*, hvars man Gustaf Adolf var både genom sin sak och genom sina egenskaper. Verkan af begge sträckte sig långt och genombröt äfven hatets och fördomens skrankor — ty kanhända är han den ende, hvars bild med sanning framlyser äfven i fienders berättelser. Så stor var makten af hans dygd. Det är ej endast Axel Oxenstierna som om honom sagt: "han var en herre, gudfruktig i alla sina verk och gerningar intill döden." Lutherska teologer hafva velat göra honom till ett slags helgon i deras mening. Om han dertill hade för mycket af Cæsar och Alexander (hvilka han beundrade), så måste man å andra sidan erkänna, att han var bättre än sina prester och i kristlig fördragsamhet högt öfver sin tid.

Hvad honom sjelf på den höjd, till hvilken han uppsteg, menskligt vederfarits — att många af hans förslag och planer med honom dött — det hör, så ovanlig han ock var, till mensklighetens gemensamma lott och må tyst läggas till den omätliga summan af gäckade förhoppningar. Det fins ett *fjerran* i hela Gustaf Adolfs lefnad, som lättare låter sig kännas än beskrivas. Det är den af inga gränser hämmade blicken öfver världen, som är alla eröfrare medfödd. Såsom alla sina likar har han ingalunda blifvit öfverraskad af sin egen lyeka, huru förvånande denna än var. Den djupa tron derpå framlyser i alla hans handlingar. Ingenting förhårdar så som lyekan. Att Gustaf Adolf, oaktadt sina ovanliga framgångar, förblef ödmjuk och mild, deri visar sig bäst hans menskliga värde. Han kände sin kallelse såsom en högre ledning. Sig sjelf var han långt ifrån att anse såsom ounbärlig, ty målet satte han vida öfver sin egen personlighet. Derfor har han ock, såsom den högsinte Romaren, slösat med sitt stora lif. — "Gud allsmäktig lefver," sade han till Axel Oxen-

stierna, då denne i Preussen varnade honom att ej så onödigtvis blottställa sig för döden. Ett gladare hjältemod har på jorden aldrig funnits.

Hvad har han för öfrigt velat? En stor monarki, utan allt tvifvel, för hvars framtida stöd han i Tyskland räknade den unge Fredrik Wilhelm af Brandenburg (sedermera den store kurfursten) och Bernhard af Weimar — den förre med hans dotters, den senare med hans systerdotters hand. Troligen var äfven ett protestantiskt kejsardöme ej främmande för hans tankar. Beslutadt var för öfrigt, äfven hos honom sjelf, intet. Hans blickar spejade vidt omkring. Det var hans lust att i sin hand hålla tråden af många möjligheter. Så ser man honom uppfatta förslaget att efter Sigismunds död genom polska dissidenterna sjelf blifva Polens konung. Så finner man honom i förbindelser med fursten i Siebenbürgen, Krimiska Tartarerna och Ryssland till försvagande af österrikiska intresset så i Polen som i Tyskland.“

Så stora tankar voro ej det största, som släcktes med hans lif på Lützens valplats. Men äfven i sin död har han segrat. Att han för samvetstvånget satte en gräns, det är hans odödlighet. Och derföre räknar menskligheten honom ibland *sina* hjeltar.“

Kristina.

23. Förmyndare-regeringen, dess ordnande och 1634 års regeringsform.

Betydelsefulla med afseende på hvad just då timat, voro slutorden i regeringens till ständerna utfärdade berättelse om kriget, daterad den 7 nov., således dagen efter

slaget vid Lützen: "hvert hans majestät vidare är gången, är oss ej för visso kunnigt."

Nästan förkrossande var det intryck, som tidningen om konungens död — hvilken först en månad senare anlände till Stockholm — framkallade hos en och hvar. "Den 8 december 1632 kl. 1/9 om morgonen," säger Per Brahe, "kom bud efter mig, der jag satt i hofrätten, att jag skulle komma ned i lilla räkningekammaren. När jag kom in, såg jag alla af rådet mäktade bedröfvade. Somlige torkade ögonen, somlige vredo händerne, pfalzgreffen kom emot mig i dörren och veklagade. Jag blef illa till mods, och visste intet, hvad som var på färde, då jag strax med stor sorg förnam hvad som händt var." Vid den strax derpå sammanträdande riksdagen öppnades första sammankomsten af riksrådet Gabriel Gustafsson Oxenstierna med orden: "Konungen är död!" hvarvid hela församlingen utbrast i tårar och högljudda snyftningar.

Men fastän hela landet var försänkt i den djupaste sorg, var det likväl ej en sorg som öfverlemnade sig åt tröstlös klagan, utan som tvärtom eggade till rastlös verksamhet, hvarföre ock, under det Sveriges fiender jublande förkunnade dess snara undergång, detta land, lifvadt af den store konungens ande, stod upp som en man till sina fienders undertryckande.

Den 6 februari 1633 voro ständerna af rikets råd sammankallade till en riksdag i Stockholm och här blef Gustaf Adolfs dotter enhälligt hyllad till Sveriges drottning. Den store konungens minne framträdde härvid lefvande för folket. "Se," sade bönderne, "det är salig konungens näsa, ögon och panna! Henne vilja vi hafva till vår drottning."

Axel Oxenstierna var nu den man, i hvilkens händer hufvudledningen af Sveriges angelägenheter såväl hemma som i Tyskland till följd af sjelfva sakernas ställning måste läggas. I högre grad än någon annan var han förtrogen med sin konungslige väns afsigter och syften, och det var förnämligast hans öfverlägsna klokhed, snille och ståndaktighet, som i då varande kritiska belägenhet räddade Sverige. "Det Gud hafver lagt oss uppå," säger han, "är tåligen att draga, hans råd om hjälp att påkalla och med

tidigt råd, fast mod och manlig resolution ytterligare olycka söka att undvika och afböja.“

Med afseende på de former, under hvilka styrelsen under den unga drottningens minderårighet skulle föras, voro åter meningarne delade, i det somliga ville hafva en enda

person till riksförståndare, andra åter önskade styrelsen stäld på andra sätt. Oxenstiernas mening blef den segrande, och härigenom uppdrogs styrelsen redan från början åt de fem riksembetsmännen, hvilka skulle styra med råds råde. De förra skatterna skulle utgå med någon inskränkning, som för att vinna sinnena för den nya styrelsen välbetänkt beviljades.

37. Axel Oxenstierna.

Likväl var penningställningen långt ifrån lysande; krediten var ringa. skuldenutgjorde väl endast 1½ million daler silfvermynt, men kronans koppar låg på nederlag hos köpmännen, utan att kunna säljas, och myntet hade fallit under sitt halfva värde. Genom den nödtvungna förpantningen och försäljningen af kronogods och räntor till frälset, hade kronans ordinarie ränta minskats med närmare 800,000 daler.

Redan under det preussiska fälttåget, då tankarne på möjligheten af en snart inträffande död synas allt mer ha börjat vinna insteg hos Gustaf Adolf. hade han åt Oxenstierna uppdragit att utarbete ett förslag till regeringsordning, att användas i händelse "honom något dödligt öfverginge". Hörsammande denna konungens önskan uppsatte ock Oxenstierna ett utkast till en blifvande rege-

ringsform*). I Nürnberg under Oxenstiernas vistelse derstädes i konungens sällskap, då de båda statsmännen stundom hela dagarne sutto inneslutna i konungens rum under samtal, vet man att den ofvan nämnda viktiga frågan varit dem emellan afhandlad och för bådas sinnen utgjort ett ämne för omtanka och bekymmer. Emellertid är det troligt, att kanslern hade rätt, då han i brevet den 5 dec. 1632 skrifver till rådet, "att konungen genom de *fem kollegier* velat regera riket närvarande och frånvarande, lefvande och död; så att riket under en klok konung kunde väl förestås, och en fåvitsk konung ej kunde kasta det omkull". Det är, som vi finna, i grunden ett konstitutionellt regeringssätt, till hvilket konungens förtidiga död hindrade honom att genomföra detaljerne. Väder det Europas öfriga monarker sträfvade att med eller mot sina undersåtens vilja svinga sig upp till envåldsherskare, hade således Gustaf Adolf både insett och erkänt de vådor, dem en allenastyreelse kan medföra, och velat förebygga dem.

Midsonmarstiden 1634 sammanträdde den viktiga riksdag, vid hvilken grundstenen lades till det invecklade statsmaskineri som vi kalla Sveriges embetsmannastyrelse. Hittills hade alla ärenden egentligen gått igenom konungens hand. Personligen hade han ingripit i allt, och allt hade åtminstone ytterst hänskjutits till honom. Detta hade dock i längden öfverhopat honom med en mängd smågöromål, som alltför mycket togo hans tid och krafter ifrån andra viktigare saker, och det fordrades en verksamhet så outtröttlig som Karl den niondes och Gustaf Adolfs för att kunna undersöka och medhinna allt. Då efter Gustaf Adolfs död ett omyndigt barn ärfde kronan, måste den i allt ingripande verksamme konungen på något sätt ersättas, och så uppstod genom sjelfva nödvändighetens kraf detta förvaltningssystem, som under följande århundraden alltjemt utvecklade sig. Märkligt är, att man till en början var så främmande för de nya formerna, att man vid utstakandet af den nya embets-

*) Det är troligen detta utkast, som förvaras å Upsala universitets bibliotek och af konungen i Tyskland öfversågs och i hufvudpunkterna vann hans bifall; sannolikt är det ock samma utkast, som i afskrift dec. 1632 af kanslern hemskickades och blef grundvalen för den blifvande författningen.

mannaverksamhetens gränser trodde sig behöfva tillägga: 'konungens rätt och höghet dock oförkränkt'. De redan genom Gustaf Adolfs styrelse grundade *fem kollegierne* anordnades på följande sätt: för rättegångssaker *hofrätten i Stockholm (Svea hofrätt)* med underlydande hofrätter i *Åbo, Dorpat* och den nu inrättade *Göta hofrätt i Jönköping*. Detta kollegium stod under *riksdrotsen*, hvilken såsom dess chef tillika var sjelfskrifven president i *Svea hofrätt*. — Det andra kollegiet var *krigskollegium* under *riksmarsken* såsom chef, det tredje *amiralitetskollegium* under *riksamiralen*, det fjerde för besörjandet af utrikes angelägenheterne (derunder ock landtregeringen hörde) hade namn af *kansliet* med *rikskansleren* till chef, och det femte, *räkningekammaren*, ombesörjdes till sin förvaltning af *rikskattmästaren*. I den, den 5 april 1633 af förmyndarne aflagda embetseden, förbinda sig desse att 'uppehålla *de fem kollegier och broderskap*, som bestå i hofrätten, krigsrådet, amiralitetet, kansliet och räkningekammaren, såsom de af framfarna konungar, men särdeles af Kongl. Majestät vår sistregerande konung äro införda' — de förbinda sig ock derjemte att 'hålla hand öfver Hennes Majestäts och riksens rätt och hvars och ens välfångna frihet, handhafva och försvara Sveriges lag, justitien, politien, och riket företräda och förfakta, såsom de för Gud, drottningen, rikets ständer och hvar ärlig man ville till ansvar stånda' - - detta med förpligtelsen: 'så sant mig Gud hjelpe till lif och själ!' — Sedan riksdrots- och skattmästarembetena blifvit genom nya val besatta, blefvo de fem höga riksembetsmännen följande: riksdrots friherre *Gabriel Gustafsson Oxenstierna*, riksmarsk gamle grefve *Jakob De la Gardie*, riksamiral friherre *Karl Karlsson Gyllenhjelm*, rikskansler, som förut, *Axel Oxenstierna* och riksskattmästare *Gabriel Bengtsson Oxenstierna*. Man klagade visserligen från några håll, att trenne platser inom regeringen voro besatta med Oxenstiernor, men obestriddigt är, att just derigenom *Axel Oxenstiernas* inflytande blef större, samt att det var detta inflytande, som tryckte en så gynsam prägel på denna förmyndarestyrelse.

Den 29 juli 1634 blef den af Gustaf Adolf gillade och af *Axel Oxenstierna* för ständerna framlagda regeringformen af desse till efterföljd antagen och stadfästad,

detta likväl icke utan mycken motsägelse, i synnerhet från presternas sida, hvilka, företrädde af den myndige biskopen i Vesterås *Johannes Rudbeckius*, uttalade farhågor för femmännastyrelsen och ville hafva denna i flera delar inskränkt. De fördrade bland annat ett bestämdt förbud mot försäljningen af kronogods under frälset och påyrkade, att äfven ofrälse män skulle efter förtjenst till statens embeten befordras, så att det adeln härutinnan medgifna företrädet skulle upphöra. Med förmyndarnes förklaringar lät man sig emellertid för denna gång nöja, och ständerna åtskildes efter en lika händelsediger som orolig riksdag.

Med alla sina stora företräden och förtjenster mötte Gustaf Adolfs regeringsform betydande svårigheter vid tillämpningen. Först och främst saknades lämpliga personer till de många embetenas besättande, så att t. ex. kansliet, i stället för fyra riksråd, rikskansleren såsom chef och en hofkansler, fick endast en vicekansler, Per Baner, hofkansler Adler Salvius och ett riksråd. Likaså måste hvarje af de öfriga kollegierna åtnöja sig med endast ett (Svea hofrätt hade dock tvänne) i stället för fyra eller två riksråd såsom assessorer. Visserligen utnämndes åtta nya rådsherrar, bland hvilka de ryktbaraste blifvit Johan De la Gardie, Sten Bielke och Axel Baner, och hela rådspersonalen blef derigenom 26 medlemmar: men äfven detta antal befanns alltför otillräckligt. Flera rådsherrar voro anställda i tjänst utrikes eller i provinserna, hvarigenom antalet af de i hufvudstaden närvarande icke blef på långt när hvad det borde vara. I synnerhet var kansliet under kanslerns frånvaro illa lotadt. Det förestods under tiden för det mesta af Per Baner, som visserligen var en duglig embetsman, men hvars stora sjuklighet under långa tider gjorde honom alldeles otjänstbar. Äfven *Johan Skytte*, för öfrigt en i statssaker mycket bevandrad man, var genom sitt högst oroliga och ombytliga lynne och sin benägenhet 'att vända kappan efter vinden', en mindre lämplig person, särdeles i ett embetsverk sådant som kansliet. Hans förbindelser med pfalzgreffen Johan Kasimir och hans eftergifvenhet för demes ärelystna syften gjorde ock, att styrelsen måste med ett visst misstroende betrakta den lärde och talangfulle mannen. Senare Axel

Oxenstiernas motståndare i rådet, var han en afgjord fiende till femmannastyrelsen, hvarföre han motarbetade snart sagdt allt hvad denna ville. Då Axel Oxenstierna på hemfärden från Tyskland var på besök hos Skytte, berättas demes lille dottersson, den sedermera så ryktbare Johan Gyllenstierna, ha frågat: "Morfar, är detta en af de fem kungarne?" hvarpå Oxenstierna leende yttrat: "grisen grymtar som svinet." Anledningen till denna Skyttes fiendtlighet torde icke utan skäl sökas i misslyckade beräkningar för egen fördel; han hade nämligen arbetat för att Axel Oxenstierna skulle blifva riksdrots, då dennes broder Gabriel Gustafsson i stället till detta embete utkorades; afsigten var, att Skytte sjelf derefter skulle blifvit rikskansler, hvartill han ansåg sig genom sina förtjenster berättigad. Planen slog emellertid helt och hållet fel, Skytte affärdades på en beskickning till England och utnämndes efter återkomsten derifrån till president i Göta hofrätt, för att aflägsna honom från hufvudstaden och der göra hans oroliga, ärelystna sträfvauden om intet.

Bland öfriga uppkomlingar på den tiden intager den då varande hofkansleren, sedermera riksrådet och friherren *Johan Adler Salvius*, ett af de främsta rummen. Då den nya styrelsen skulle ordnas, men förmågorna med svårighet räckte till för de många platsernas besättande, och då man besvärades af den med nya former alltid följande tvehågsenheten, var denne skicklige och smidige embetsman en synnerligen användbar hjälpreda vid lösandet af svårare uppgifter på det diplomatiska området. Hans noggranna kännedom om Axel Oxenstiernas afsigter gjorde att hans ord gerna hörsammades i rådsförsamlingen.

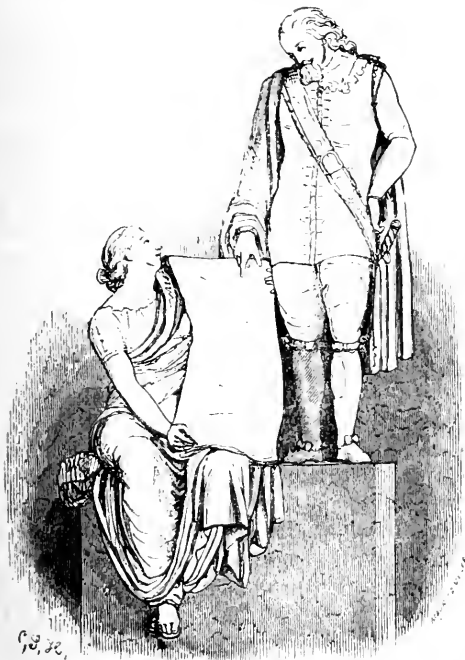
Bland de ädlare karaktererne inom svenska regeringen framstår *Nlas Fleming*, utmärkt som en oegenlyttig, oförtrutet verksam, sansad och insigtsfull fosterlandsvän, "ett af de skönaste minnen Sverige eger*)." Utan att blanda sig i dagens brännande frågor, hade han gjort till sin uppgift att tyst och stilla arbeta på de viktiga platser, der han blifvit satt att verka. Oaktadt hans stora sakkännedom inom penningförvaltningen skulle gjort honom kanske mer än någon annan vuxen att förestå denna viktiga förvaltningsgren, försakade han skatt-

*) Fryxell.

mästarembetet, för att odeladt få egna sig åt flottan, der han såsom vikarie för Gyllenhjelm och således tjenstgörande riksamiral omskapade sjövapnet och gjorde svenska namnet äradt äfven till sjös. På samma gång som han skötte flottan, var han öfverståhållare i hufvudstaden och medhann såsom sådan att nästan nydana Stockholms stads samhälle.

24. Axel Oxenstierna i Tyskland.

Den ansvarsfulla ledningen af de tyska angelägenheterna låg nu i Axel Oxenstiernas händer. Att hans ställning i det främmande landet måste vara svår, faller

37. Axel Oxenstierna och Historier.

af sig sjelft. Till en början utan annat bemyndigande än det honom af Gustaf Adolf meddelade förtroendet, att leda krigsrörelserna i Neder-Rhenska kretsen, hade han det ofta äfventyrliga värfvet att sammanhålla de oenige, uppmuntra de motvillige eller ljumme, anskaffa medlen till krigets fortsättande och bland det talrika tyska folket upprätthålla den lilla svenska statens anseende och intressen. Om man måste beundra Axel Oxenstierna för hans kraft och beslutsamhet att ordna förhållandena inom Sverige efter konungens död, så kräver hans skicklighet och mod att upprätthålla sakerna i Tyskland i ej mindre grad efterverldens erkännande och beundran. "Bördan är odräglig," säger han sjelf i bref till sin bror riksdrotsen, "och jag hade fulla skäl att lemna den, om ej ära och samvete hölle mig tillbaka." Sina bröder i rådet förmanar han: "låter icke uppehålla eder af småsaker och enskilda afscenden; förnöter ej heller tiden i rådet med fåfänga samtal, såsom stundom plägat ske; utan besinner, att *andra tider fordra andra seder*. Varen ej heller klenmodige och obeslutsamme i regementet och lider intet snicksnack, ej heller någon, som icke gör ett med eder! Den, som icke förstår saken, han tige stilla och lemne det åt en annan, men hålle likväl med! Akter eder för tråtor! Viker den ene för den andre och förer regeringen med det anseende, som sig uppå vett, förstånd och försigtighet grundar."

I Tyskland hade katolikerne genom konungens död fattat nytt mod. Österrike förde åter samma öfvermodiga språk, som det gjort, innan det blifvit tuktadt af Gustaf Adolfs svärd. Mot protestanterne i de kejsarliga arfländerna anställdes grymma förföljelser. Wallenstein tillät sig de hårdaste utpressningar, och kejsarens bundsförvandter uppmuntrade med rika löften om undsättning i både folk och penningar hans nit för den katolska tron. Fredsunderhandlingar bragtes väl å bane, men underhöllos å katolikernas sida blott för syns skull och utan att Sverige ens blef inbjudet att uti dem taga del. Mångenstädes i Tyskland, ej blott på katolska, utan äfven på protestantiska sidan, visade man sig föga nöjd med främlingarnes inblandning i Tysklands strider. Det föreföll sårande för Tyskarnes högmod, att Svenskarne

skulle slita deras inbördes tvister, och detta oakadt hvarken kunde eller ville de sjelfve i godo komma öfverens. Inbördes afund och enskild ärelystnad söndrade alla sinnen. Isynnerhet eftersträfvade kurfursten Johan Georg af Sachsen den äran att i Tyskland spela en medlares rol. Så länge Gustaf Adolf lefde, hade hans uppgift varit att mellan eller gent emot de kejsrerlige och Svenskarne bildade ett tredje förmedlande parti. Med Gustaf Adolfs död voro kurfurstens förbindelser till Sverige glömda, och hans sträfvan var nu endast att med förbigående af Svenskarne, med maktspråk tillvälla sig förmynderskapet för det protestantiska Tyskland, en rol, som han likväl ingalunda var vuxen, och som äfven hos många andra protestantiska stater, bland dem Brandenburg, väckte rättmätig förtrytelse. Häraf föranleddes hos dessa stater ett närmande till Sverige. Men i detsamma inkastades ett nytt tvisteämne, nämligen frågan om Sveriges skadeersättning. Man misstänkte, att denna afsåg Pommern, hvilket land brandenburgske kurfursten eftersträfvade för egen räkning. Af Oxenstierna fordrades från Sachsens sida en bestämd förklaring i detta hänseende, hvilken han äfven måste afgifva. Härigenom — och detta var just Sachsens hemliga afsigt — aflägsnades Brandenburg från Sverige; deremot kunde detta stödja sig på furstarne i Öfra Tyskland, hvilka frågan ej rörde, och hvilka därför ansågo Sveriges fordran rätt och billig. Det var på de tyska protestanternes inbördes oenighet, som Oxenstierna därför måste grunda sitt välde ibland dem, hvilket ock växte i den mån, som man från alla håll lärde sig fatta förtroende till den store mannens öfverlägsna skicklighet och redliga afsigter. Om dessa vittnar bland annat, att, då kurfurstliga värdigheten i Mainz erbjöds honom, afböjde han förslaget, emedan det skulle förledt hans medbröder i svenska rådet att hvar för sig eftersträfvade "*mindre andliga lägenheter.*"

Såväl Frankrike som England och Holland hade emellertid afsänt beskickningar till Oxenstierna med uppmaning att kraftfullt fortsätta kriget och med rikliga löften om penningeunderstöd. Alla dessa omständigheter visste Oxenstierna på det klokaste sätt begagna, för att fullfölja de hittills vunna fördelarne och aftvinga kej-

saren en hederlig fred. "Den hund," skrifver Oxenstierna, "som morrar och visar tänderne får alltid mer, än den, som sticker svansen mellan benen och springer sin väg." Hans kraftfulla vilja blef också i striden mot det påfviska mörkret fortfarande protestanternas förnämsta stöd.

Medan Gustaf Adolf ännu lefde, hade han anbefalt Oxenstierna att till ett möte sammankalla protestanterne i Öfra Tyskland. Detta möte var utlyst att hållas i staden *Ulm*, i nuvarande *Württemberg*, men då de stridande härarne allt mera närmade sig denna plats, bestämdes *Heilbronn* till samlingsort. Här sammanträdde ock i mars månad 1633 sändebud från de fyra kretsarne, den frankiska, schwabiska, öfver- och nederhrenska, öfver sextio stater, bland hvilka de mäktigaste voro *Württemberg* och *Baden*. Sammankomsten öppnades d. 8 mars med gudstjenst, hvarefter alla de församlade begåfvo sig till Oxenstiernas bostad i tyska ordenskapitlets hus. Beslutet, som här fattades, blef af högsta vigt för den gemensamma sakens bestånd.

Mellan de nämnda fyra kretsarne och Sverige slöts ett fast förbund, under namn af det *evangeliska förbundet*, till upprätthållande af Tysklands fria författning och protestanternes rättigheter. — Högsta ledningen af detta förbund lemnades åt Sverige, hvars fullmyndige legat, rikskansleren Axel Oxenstierna valdes till förbundets *director*. Till hans biträde utnämndes ett *concilium formatum*, bestående af ombud från de särskilda staterna. — Alla tillsammans förbundo sig att underhålla en krigshär af 60,000 man samt att understödja Sverige, tills det genom en hederlig fred fått passande skadestånd. — Ingen stat skulle utan de öfrigas samtycke få sluta fred med fienden.

Nedersachsiska kretsen anslöt sig sedermera till förbundet, med åtagande att för sin del uppsätta 21,000 man och äfven *Schlesien* begärde, ehuru det var ett österriki st arfland, att få intagas i förbundet. De allierades framgångar voro lika förvånande, som för Sverige särskildt egnade att höja detta rikets anseende och ära. Också representerades Sverige af statsmän, hvilkas öfverlägsenhet var höjd öfver all täflan. Särskildt visade

sig detta då Heilbronniska mötets beslut bekräftades på ett nytt möte i Frankfurt am Main 1634, hvarvid Sverige förestådes af män sådana som Axel Oxenstierna och Per Brahe. De tyska ombuden visade sig här så okunniga, att de under öfverläggningarne måste ha sina sekreterare stående bakom stolarne, för att desse skulle hviska dem i örat hvad de borde svara. Axel Oxenstierna försummade ej heller tillfället att göra intryck, hvarföre han, ehuru annars i sina vanor enkel och flärdlös, nu uppträdde med en ståt, som, så att säga, stack Tyskarne i ögonen. Kring hans sexspända vagn gingo de tyska småfurstarne som uppvaktande svenner och med blottadt hufvud framburo de till svenske rikskansleren tvättfat, handduk och förtäring. En hessisk kronprins bars af Oxenstierna till dopet, och på skådepenningar präglades hans bild, der han framställes som den tyska frihetens beskyddare. Såsom evangeliska förbundets director återinsatte han i sina värdigheter sonen till den fördrifne pfalziske kurfursten Fredrik. Åt Bernhard af Weimar lemnade han Franken, och flere tyska furstar erhöilo af honom förlänningar. "Det bör till evärdlig åminnelse i våra häfder upptecknas," sade Oxenstierna till sina män, då en af de tyske furstarne af honom begärt en förlänning, — "att en tysk furste af en svensk adelsman begärt detta, och att den svenske adelsmannen midt i Tyskland åt den tyske fursten beviljat en sådan förlänning." Många voro de på detta sätt ynnest sökande bland Tyskarne: Oxenstierna lät det gå, ty hans grundsats var, att alla, såväl soldater som furstar och ständer skulle hållas vid god vilja. Kom deremot någon af Svenskarne med dylika anspråk, lät han höra ett annat språk. Så t. ex. då fältmarskalken Åke Tott önskade att blifva rekommenderad till någon belöning hos hertigen af Mecklenburg, svarade Oxenstierna, "att en sådan hans prention honom icke väl anstode; det syntes honom icke vara till fäderneslandets heder, att någon främmande om hans belöning interpellera, liksom deras eget fädernesland ej voro dertill sufficient." Sjelf försmädde han, såsom vi ofvan nämnt, kurfurstevärdigheten i Mainz, förblifvande rätt och slätt en svensk adelsman. Detta var hans stolthet.

I krigsrörelserna hade Svenskarne ännu ständigt öfverhanden. Öfverbefälet hade i striden vid Lützen efter konungens död, öfvertagits af hertig Bernhard af Weimar. Han hade sedan bibehållit det, oaktadt hans äldre broder hertig Wilhelm af Gustaf Adolf utnämns till generallöjtnant, d. v. s. till konungens närmaste man i befälet. Hertig Wilhelm hade klagat hos Oxenstierna, men då denne icke ville stöta sig med hertig Bernhard, hade han förmått brodern att frivilligt åta honom afstå

39. Hertig Bernhard af Weimar.

sin rätt, hvarpå Wilhelm lemnade den krigiska banan. Hertig Bernhard förde sitt befäl med kloket och kraft och gynnades af soldaternes kärlek. Sedan han inom slutet af året 1632 drifvit de kejsrerlige ur Sachsen, hade han efter ett segrande tåg genom Franken, dragit sig ned till Bäjern, för att der förstärka Gustaf Horn. De förenade sig vid Augsburg, intogö ett par andra städer och voro på väg att öfversvämma hela Bäjern. då de

hindrades i sin framgång af ett myteri bland de i svensk sold varande tyska trupperna. Hertig Bernhard ansågs sjelf ej alldeles främmande för detsamma, emedan han begagnade dess utbrott att i en befallande ton framställa de mest öfverdrifna anspråk. Oxenstierna lät emellertid icke skrämma sig hvarken af honom eller soldaterna, och lugnet blef återställt, sedan i hären utdelats nära fem millioner daler silfvermynt, dels i gods, dels i penningar, och hertig Bernhard erhållit i förläning hela Franken utom Würzburg och Königshofen. Under tiden hade Bajeru erhållit en försvarare i milanesiske ståthållaren, hertigen af Feria, som med 30,000 man inryckte öfver bayerska gränsen och slöt sig till bayerske generalen Altringer. Mot dem förenade sig Horn och hertig Bernhard. Men gemensamheten i befäl blef ej lyckobringande för svenska vapnen, enär den stolte tyske fursten ej ville rätta sig efter den mera erfarne och försigtige Horn. De skildes därför snart; hertigen eröftrade, förstärkt af general Kagg, Regensburg, nov. 1633, Horn åter qvarstannade i Schwaben, som hotades af Altringer och Feria. Spänningen mellan hertig Bernhard å ena sidan samt Horn och Oxenstierna å den andra hade emellertid tilltagit så, att det nära nog kommit till våldsamt utbrott, då hertigen, under förklaring att han ej kunde uppehålla sina trupper i Franken. nästan fiendtligt kastade sig öfver Horns kvarter i Schwaben. Under denna villervalla återtog Regensburg af de kejsrerlige, som derefter inryckte i Schwaben och belägrade Nördlingen.

Hvad som måste väcka förvåning är Wallensteins uppförande under denna tid. Han hade täflat med Gustaf Adolf om främsta rummet bland Europas fältherrar; de hade båda utan afgörande strid pröfvat hvarandras krafter vid Nürnberg, de hade mött hvarandra vid Lützen, der Svenskarnes seger köptes med deras konungs död. Efter detta nederlag hade Wallenstein dragit sig tillbaka till sitt slott Gitschin i Böhmen, der han lefde i en skenbar overksamhet, under det tiden upptogs af de mest stridiga och besynnerliga underhandlingar än med Svenskarnes, än med Fransmännen, än med Tysklands protestantiska makter. Under tiden höll han det mest lysande hof. Hans miss-tänkta uppförande, hans vacklande och outgrundliga

handlingssätt samt slutligen hans sätt att begagna sin ställning såsom sjelfständig och af kejsaren oberoende fältherre hade vid Wienska hofvet väckt både ovilja och farhågor. Då Bäjern 1633 angreps af hertig Bernhard, hade dess kurfurste sju gånger hos Wallenstein anhållit om hjälp, men förgäfvades. I Schlesien, der Sachsen under Arnheim och Svenskarne under Thurn d. ä. och Duwall tvistade om försteget och öfverbefälet, hade han visserligen ryckt in och intagit Glogau samt derifrån bemäktigat sig Frankfurt an der Oder och Landsberg samt hotat Pommern; men då Regensburg fallit och Österrike hotades, hade han återvändt till Böhmen och der tagit vinterquarter. Det var i synnerhet detta som i Wien klandrades. Kejsaren beklagade sig öfver förödmjukelsen att hafva en medkonung, som icke lemnade honom fri rätt öfver hans egna arfländer. Ett af dessa hade Wallenstein, då han 1632 återtog befälet, fordrat såsom belöning för sina tjänster, en fordran, som kejsaren då i sin nöd måste bevilja, men som ej kunde annat än väcka ömsesidigt misstroende emellan honom och hans general. Slutligen framkallade dennes öfvermod och stämplingar så mycken ovilja att kejsaren förklarade honom fogelfri. Öfvergifven af sin armé, som länge vacklat mellan sin trohet mot honom och mot kejsaren, samt endast omgifven af några få sina närmaste vänner, mördades han, sannolikt på kejsarliga hofvets hemliga befallning, i Eger den 14 febr. 1634. Han lärde då haft för afsigt att förena sig med hertig Bernhard och Svenskarne. Ilbud, det ena efter det andra, afgingo för att påskynda föreningen, utan att hertig Bernhard kunde besluta sig för ett sådant steg. De emot Wallenstein sammansvurne officerarne i hans egen armé voro Skottarne Leslie och Gordon, Irländaren Butler och Fransmannen Deveroux. Butler hade på aftonen låtit omgifva det hus i Eger der Wallenstein för tillfället bodde, med soldater. Wallenstein hade redan gått till hvila, men sannolikt oroad af bullret från soldatlederne nedanför på gatan, hade han stigit upp och stod vid fönstret för att lyssna, då Deveroux med sex af Butlers dragoner rusade in i hans sängkammare. Då Wallenstein såg hvad deras afsigt var, utbredde han armarne, genomborrades af bajonetterna och

störtade, utan att gifva ett ljud ifrån sig, död till golvet. Mördarne undfingo rika belöningar, framför allt likväl de högst uppsatte ledarne af mordet, Gallas och Piccolomini. Hertig Bernhard hade efter mycken tvekan beslutit hör-samma Wallensteins uppmaning att förena sig med honom och stod vid böhmiska gränsen, då underrättelsen om Wallensteins död föranledde honom att vända tillbaka.

Sedan Wallenstein blifvit undanröjd, lemnades befälet öfver de kejserliga härarne åt erkehertig Ferdinand, kejsa-rens son, som vid sin sida erhöll Wallensteins närmaste man fältmarskalken Gallas. Nytt lif visade sig nu å de kejser-liges sida i krigsrörelserna, medan å protestantiska sidan alla företag försenades och alla anstalter förlamades, dels genom Kursachsens motvillighet att kraftigt understödja Svenskarne, dels genom de stridiga åsigterna mellan hertig Bernhard och Horn. Den förre hade genom sina obetänksamma åtgärder föranledt att Regensburg återtog-s af Gallas. Till befälhafvare i denna starka fästning hade hertigen förordnat general *Lars Kagg*, en tapper man, som med mod och skicklighet ledt försvaret, afslagit sju stormningar och gjort öfver fyrahundra utfall. Gallas säges hafva förlorat utanför fästningen 14,000 man; men enär hertigen försummat att lemna tillräckligt krutförråd och sjelf dröjde att komma till hans undsättning, blef försvaret till slut omöjligt, hvarföre Kagg, hölj-d af sår och ära, måste uppgifva den af honom så tappert för-svarade staden. Efter denna framgång hade Gallas med en segerdrucken och öfverlägsen styrka inryckt i Schwa-ben, dit Horn och hertig Bernhard förenade dragit sina trupper för att skydda Würtemberg, Franken och fram-för allt Nördlingen. Medan Gallas framryckte med 33,000 man och belägrade staden, kunde Svenskarne endast upp-ställa hälften af denna styrka eller 17,000 man och äfven dessa i dåligt skick. Horn afstyrkte derföre en öppen strid, men hertig Bernhard påyrkade den af det skäl, att tvenne fria riksstäder, Regensburg och Donauwerth, redan hade fallit, och att om nu äfven Nördlingen ginge förloradt, skulle alla riksstäderna, som varit protestanternas förnämsta stöd, tappa modet. En förstärkning af 5,000 man anlände till hären, och man framtågade i afsigt att bemäktiga sig en höjd i grannskapet och derifrån undsätta

staden. Men oförsigtigt framryckte hertigen för långt och striden blef härigenom så godt som nödtvungen. Här framträdde de sorgliga följderna af de svenske och de tyske befälhafvarnes oenighet samt i synnerhet af hertig Bernhards öfvermod och obetänksamhet.

I det längsta hade Horn afstått striden. Det var först när han af hertig Bernhards gunstling, öfverste Hofkirchen, beskyldes för feghet och ordvexlingen höll på att öfvergå till öppen fejd, som Horn för enighetens skull gaf efter med orden: "välan då, Hofkirchen, jag vill nedlägga min mening för eder och flertalets åsigt. Jag vill fäkta. Men sanna mina ord, vi få händerna fulla att göra" Striden blef så beslutet; Horn skulle anföras Svenskarnes högra flygel, hertig Bernhard den venstra. Protestanternes lösen blef som förr: 'Gud med oss'!

Den nämnda öfverläggningen hade förts om natten. Tidigt påföljande morgon den 27 aug. 1634 ryckte svenska hären fram mot de höjder, på hvilka de kejserlige bakom trenne skansar intagit sin fasta ställning. Ett ihållande regn och artilleriets tunga vagnar hade skadat vägarne, så att härens framryckande deraf försvarades. Emellertid syntes, oaktadt de kejserliges fördelaktiga ställning och öfverlägsenhet i antal, allt till en början gå bra för Svenskarne. Tvenne brigader af Horns flygel hade fått order att intaga den mellersta af de kejserliges skansar, som gjorde Svenskarne den största skadan. Detta lyckades, tvenne kejserliga regementen förlorade sina öfverstar och kastades öfverända. Men i stället att kvarstanna i skansen företogo sig nu de svenska brigaderna att förfölja de kejserlige utför bergshöjden; då Piccolomini här mötte dem med friska trupper, måste de draga sig tillbaka till skansen. I det samma kom eld i kruttunnorna, så att flera hundra Svenskar sprängdes i luften. Skansen besattes åter af Piccolomini med sådan skicklighet, att alla stormningsförsök blefvo fruktlösa. Då Svenskarne från den höjd, der striden fördes, sågo ordning och villervalla bland sitt ryttteri på hertigens flygel, blefvo de modlösa och veko tillbaka. Den hjälp, Horn hade begärt af hertigen, uteblef, emedan unge Thurn, som med den frejdade gula brigaden skulle utföra denna manöver, gick vilse och anfölls af en öfverlägsen styrka. Emellertid hade hertig Bernhard sjelf med midten af sin flygel drif-

vit Gallas tillbaka men, anfallen af en öfverlägsen styrka, slutligen måst vika. Andra regementen af denna flygel hade genom alltför hastigt framryckande blifvit bragta i oordning. Slutligen, då hertig Bernhard på Horns förslag medgifvit, att man, medan ännu någon möjlighet fäns, skulle söka i lugn draga sig tillbaka, och den senare dertföre fört ned sina trupper till en bro, som måste passeras, för att komma i säkerhet på Arensbergs befästade höjder, råkade hertig Bernhards redan upprifna flygel, förföljd af fienden, in på Horns trupper. Nere vid bron följde nu det egentliga nederlaget. På sidan om passet hade Horn med några af sina kärntrupper fattat posten för att hindra fienden att förfölja, men förgäfvos. De kejsrliche störtade förbi Horn och kastade sig öfver hertig Bernhards trupper, af hvilka blott några spillror kommo undan. Derefter vände sig fiendens hela styrka mot Horn, som försvarade sig som ett lejon, men slutligen öfvermannades och togs till fånga, då äfven hans folk måste sträcka gevärd. Intet enda svenskt regemente fäns i hären vid detta tillfälle.

Med de största vördnadsbetygelser mottogs Horn af fienden; en spansk prins lemnade honom sitt eget tält till bostad. Han fördes sedermera till Ingolstadt i Bäjern, der han satt fången i åtta år eller till den 30 jan. 1642, då han utvexlades mot trenne kejsrliche generaler, bland dem den utmärkte Johan De Werth. Efter sitt lösgifvande återvände han genom Frankrike till Sverige, och besökte härunder Ludvig den trettonde i lägret vid Perpignan nära spanska gränsen. Liksom en furste blef han inom det franska lägret mottagen med kanonsalut och erhöU af konungen till skänks en värja, blixtrande af juveler. Frankrikes ministrar och generaler, en Richelieu, Mazarin, Turenne, Condé, m. fl. bevisade Gustaf Adolfs förne lärjunge de utmärktaste ärebetygelser. Först efter tretton års frånvaro återsåg Horn i aug. 1642 sitt fädernesland.

Nederlaget vid Nördlingen var ett förfärligt slag för den protestantiska saken. Det hade kostat Svenskarne 12,000 man, 6,000 döda och 6,000 fångna, alla deras kanoner och hela trossen: utom Horn blefvo en mängd andra framstående officerare fångna, bland dem den sedermera namnkunnige Wittenberg och bäjerske öfverlöparen

Cratz, som med hufvudet fick plikta för det han öfvergått till protestanterne.

Än mer betydelsefullt blef likväl detta nederlag genom den misstro till egna krafter, som det ingaf Tysklands protestanter. Redan förut oeniga och afundsjuka på hvarandra och på Svenskarne, hastade de nu hvar för sig att hos kejsaren söka nåd och tillgift, lemnande sina bundsförvandter och den gemensamma saken i sticket. Den som, i full glömska af sina förbindelser, i detta fall föregick med exempel, var kurfursten af Sachsen. Med glädje såg han nu den tid vara inne, då han kunde spela en hufvudrol i Tyskland och derifrån fördrifva Svenskarne, hvilka han fann vara alltför mycket i vägen för hans planer. Hans ovilja mot dem framträdde nu i öppen dag. Genom den förberedande fredsunderhandlingen i *Pirna* i nov. 1634 hade kurfursten åtagit sig att med vapenmakt fördrifva Svenskarne, såvida de ej inom den derpå följande 25 febr. antagit fredsvilkoren och godvilligt utrymt Tyskland. Om de ville gå in härpå, skulle de erhålla 1 million riksdaler, annars ingenting. För sin egen del erhöll kurfursten Lausitz och åt sin son, den andre i ordningen, Magdeburg. Brandenburg skulle, om det biträdde freden, erhålla Pommern, och äfven andra stater lockades genom landvinningar. Dessa underhandlingar ledde äfven till freden i *Prag* den 20 maj 1635, hvori kurfursten på eget bevåg uppträdde som det protestantiska Tysklands målsman, utan att likväl protestanterne af den reformerta trosbekännelsen deruti inneslötos. Härigenom blef Schlesien, som till större delen beboddes af protestanter och som erhållit löfte om Kursachsens bemedling hos kejsaren, lemnadt åt sitt öde, hvarföre sachsiske fältmarskalken Arnheim öppet förklarade, att han efter en så skändlig handling ej vidare ville tjena Kursachsen; han begärde derföre genast sitt afsked. Kurfursten deremot såg den vunna freden med helt andra ögon; i alla kyrkor i Sachsen höllos tacksägelser för det lyckligt ändade kriget. Oaktadt freden till en början mötts af hela det protestantiska Tysklands förtrytelse, var likväl fruktan för kejsarens makt så stor att, innan året 1635 gått till

ända, Sveriges alla bundsförvandter anslutit sig till densamma, utom landtgreffen af Hessen.

Om Sverige under denna kritiska tid hade att beklaga sig öfver sina bundsförvandters feghet, måste det från ett annat håll lida ett öppet förräderi. Harmsen öfver den misslyekade utgången af slaget vid Nördlingen, hade Bernhard af Weimar låtit genom löfte om Elsass, hvilket till största delen redan i sept. 1634 frivilligt gifvit sig under Frankrike, locka sig att med sin armé, som dock var värfvad i Sveriges namn, öfvergå i Frankrikes tjänst. Villkoren, hvilka undertecknades den 26 okt. 1635, öfverlemnade åt hertigen *Elsass* med titel af landtgreffe, hvarjemte han under kriget skulle erhålla 4 millioner livres, samt efter fredsslutet 150,000 livres årligen, mot skyldigheten att hålla i fält en här af 12,000 man till fots och 6,000 till häst. Dock återstodo att eröfra åtskilliga fasta platser i det nya grefskapet, hvilka ännu innehades af de kejserlige. Om Sverige, som efter den första betydliga motgången på alla håll såg sig öfvergifvet, nu kunnat lemna alltsammans och draga sig ur spelet, hade utan tvifvel Oxenstierna dermed varit mest belåten, om blott en dräglig fred kunnat vinnas. Men härtill var ännu ej någon utsigt.

Utom hufvudarmén, hvars rörelser vi uteslutande följt, hade Svenskarne haft trupper spridda öfver hela norra och vestra Tyskland. Enligt Oxenstiernas krigsplan ända till slaget vid Nördlingen hade svenska hufvudarmén under Bernhard af Weimar och Gustaf Horn opererat hufvudsakligen i Schwaben och Bäjern; men dessutom voro mindre truppafdelningar förlagda i Schlesien under Thurn och Duwall, hvilka der stridde tillsammans med Sachsarne under Arnheim och Brandenburgarne; i Kursachsen under Wilhelm af Weimar; i Nedersachsen och Westfalen under hertig Georg af Lüneburg och den bepröfvade Kniephausen: Hessen försvarades af Svenskarnes oryggelige bundsförvandt, landtgreffen: vid öfra Rhen fördes befälet af Baudissin och slutligen i Thüringen af Johan Baner. Baudissins plats hade sedermera intagits af pfalzgreffen Kristian af Birkenfeld, och Baner skickades att gemensamt med sachsiske fältmarskalken Arnheim, intaga Böhmen, hvarest de lyckades framtränga till huf-

vndstaden Prag, ehuru Baners vidare framträngande förhindrades af sachsiske kurfurstens vankelmodiga och opålitliga förhållande. I Westfalen hade hertigen af Lüneburg och Kniephausen, understödde af hessiska trupper, med underlägsen styrka slagit de kejsrerlige vid byn *Oldendorf* nära staden Hameln. Fiendens förlust var 16 kanoner, 3,000 fångar och 6,000 döda, hvaribland den ene af de kejsrerlige fältherrarne, general Merode. Denna seger hade förskaffat Svenskarnne en fortfarande öfvervigt i nordvestra Tyskland. Likaledes hade svenska fotfolket i norra Elsass, der pfälzgreffen af Birkenfeld då anförde de svenska trupperne, tillkämpat sig en ganska betydlig seger vid *Pfaffenhofen*. Under året 1633 och första hälften af 1634 voro de svenska vapnen utbredda från Östersjön till öfra Rhen och Donau, och från Thüringens bergspass hade Svenskarnne, såsom nyss nämndes, segrande inträngt i kejsarens eget arfland Böhmen. Sådan var den glänsande yta, under hvilken den inre svaghet dolde sig, hvilken en enda motgång var tillräcklig att uppenbara. Nederlaget vid Nördlingen förändrade allt. En månad derefter, i september, var hela Schwaben öfversvämmadt; i oktober eröfrades Franken med de fasta platserna Würzburg, Schweinfurt och Königshofen. I november hade de kejsrerlige redan framträngt till Rhen, der de i början af följande året slogo Hessarne och eröfrade Spejer. Den 3 mars 1635 öfverlemnade sig efter ett envist försvar och svår hungersnöd protestanternes förnämsta stödjepunkt i södra Tyskland, Augsburg. Redan den 17 jan. hade Nürnberg, 'Gustaf Adolfs ögonsten', fallit i segrarnes händer.

Till råga på alla bekymmer var med år 1635 stilleståndet med Polen till ända. Dess tilltagsne konung Vladislaw, Sigismunds son, som just då slutit en fördelaktig fred med Ryssarne, förde ett högt språk. Fordrir garna voro, som vanligt, orimliga. För sig och sin ä begärde Vladislaw svenska kronan och för polska staten Preussen och Lifland tillbaka. Då Jakob De la Gardie, som var Polackarne bekant sedan föregående ryska och polska fälttåg, med 20,000 man kom öfver till Preussen, nedstünde polske konungen betydligt sina anspråk, churr de likväl ännu voro ganska dryga. Men farhågan fö.

ett krig med Polen, som just då skulle förorsakat Sverige stora både svårigheter och faror, gjorde att svenska regeringen i de rimligaste punkterna gaf efter. Så slöts den den 2 september 1635 ett stillestånd med Polen på tjugusju år, hvarigenom Sverige afstod sina besittningar i polska Preussen, med de indrägtiga preussiska tullarne, om hvilka Oxenstierna sade, att de ensamma inbragte lika mycket som halfva Sverige. Det var en kånbar uppoffring, för att under den brydsamma ställningen i Tyskland kunna försäkra sig om lugn och trygghet från Polens sida. Också hade man ej vågat åt Oxenstierna meddela villkoren för stilleståndet, innan detta redan var afslutadt. Med mycket missnöje mottog han underrättelsen härom och gaf i skarpa skrivelser både rikets råd och regeringen i Stockholm samt underhandlarne i Polen sitt missnöje tillkänna. Underhandlare på Sveriges sida vid stilleståndets afslutande voro grefve Per Brahe, Herman Wrangel, Åke Natt och Dag samt Johan Oxenstierna, kanslerns son. Någon var aktig fred med Polen kunde likväl ej vinnas, emedan Vasaättlingarne på polska tronen icke kunde förmås att afstå från sina anspråk på Sveriges krona.

För att upprätthålla sakerna i Tyskland fans för Oxenstierna ej annan utväg öfrig än att söka Frankrikes bistånd. Visserligen var detta land genom fördraget i Bärwalde i förbund med Sverige, men dess understöd hade hittills inskränkt sig till ett måttligt penningbelopp för svenska truppernas underhåll. Deremot hade Frankrike, under Gustaf Adolfs ständiga framgångar i Tyskland hvarken ansett nödigt ej heller haft tillfälle att på annat sätt ingripa i Tysklands angelägenheter och strider, hvilket Oxenstierna, äfven efter Gustaf Adolfs död, med den fina diplomatens skicklighet vetat förebygga. Det var också med en viss afund Frankrike bevittnade Svenskarnes ovanliga lycka på den stora krigsskådeplatsen. Med slaget vid Nördlingen vände sig bladet. *Richelieu*, Frankrikes allrådande minister, kunde ej med likgiltighet åse, att Svenskarnes voro nära att helt och hållet undanträngas och Österrike på väg att återvinna sin forna tryckande öfvermakt. Å andra sidan var det för Oxenstierna af högsta vigt att ersätta hvad Sverige förlorat genom sina tyska bundsförvandters affall. Detta kunde endast ske genom att höja

Frankrikes inflytande i Tyskland, utan att derföre utesluta Sveriges; detta var likväl icke så lätt. Visserligen öfverlät Oxenstierna åt Fransmännen fästningen Philipsburg och erbjöd åt Frankrike hela landet vester om Weser eller till och med vester om Elbe, i fall Sverige fick fria händer öster om dessa floder och dessutom i underhållspenningar erhöle 1 million livres årligen: men ställningen hade nu förändrats och många af evangeliska förbundets furstar sökte Frankrikes i stället för Sveriges beskydd. Frankrike tycktes således kunna umbära Sveriges åtgörande i Tyskland, hvarföre ock det till Paris afsända svenska sändebudet Hugo Grotius föga kunde uträtta. Kanslern beslöt då att resa sjelf. Med ett följe af 200 personer anträdde han i april 1635 resan från Strassburg öfver Lothringen till Compiègne, der franska hofvet då vistades.

Med utmärkta hedersbetygelser blef han mottagen; hans sällskap underhölls på franska konungens bekostnad, och ett förbund mellan Frankrike och Sverige kom verkligen till stånd. Den 28 april 1635 blef det samma undertecknad och innehöll: "fri religionsöfning beviljades åt Tysklands katoliker; både Frankrike och Sverige skulle mot kejsaren försvara staternas oafhängighet; Frankrike skulle åt Sverige tillhandahålla Mainz, Worms och några kringliggande orter samt betala underhållspenningar till belopp, som framdeles skulle närmare bestämmas." I politiken liksom i öfriga mänskliga förhållanden beror mycket på skenet: i sjelfva verket var det mer det kända förhållandet att ett förbund egde rum mellan Sverige och det mäktiga Frankrike, än sjelfva förbundet, hvars vilkor voro teuligen obestämda och ej förr än tvenne år derefter stadfästes, som blef till fördel för Sverige. För detta sken och den fördel, fosterlandet deraf kunde draga, räknade Oxenstierna som småsaker ett eller annat stötande drag af den stolte Richelieus öfvermod som uppenbarade sig vid fördragets afslutande. Från Compiègne begaf sig kanslern till Paris, der hans boning i Hugo Grotii hus ständigt omgafs af nyfikna, som ville se Sveriges store rikskansler. Från Paris gick vägen öfver Dieppe sjöledes till Holland och derifrån tillbaka till Tyskland, der det nu blef Oxenstier-

nas svåra uppgift, att reda den trassliga härfva, som genom freden i Prag uppstått för Sverige.

Svårigheterna ökades genom brist på penningar. "När ej traktaten ett lyckligt utslag," skrifver regeringen till kanslern i fråga om polska stilleståndet, "vill det på längden falla oss svårt med kriget att uthärda, alldenstund fattigdomen i landsändarne nu är så stor af den missväxt och dyra tid, som nu några år öfver hela riket varit hafver, att allmogen hvarken i år eller i fjol kunnat sina rätta utskylder utgöra, hvarjemte kronan tagit stor skada af grufvefall vid Kopparberget; hvilket allt satt oss i så stor medellöshet, att vi intet veta, huru vi skola uppehålla den ordinarie staten, mycket mindre något stort, särdeles i penningar, till krigets continuation prestera. — När största delen af senorna genom de långvariga krigen äro afknäckta," tillägger regeringen i sin skrifvelse, "med hvad kraft skall då kroppen röra sig? Sådant må I betrakta och edre consilia derefter proportionera."

Så lät det från Stockholm, under det man i Frankrike förebrådde Oxenstierna att hafva förlorat allt mod till krigets fortsättande. — Hvad Frankrikes politik i öfrigt beträffar, finna vi en förklaring deröfver i Richelieus yttrande till sin konung 1633: "kriget i Tyskland (mot Österrike) och i Holland (mot Spanien, således mot de båda grenarne af Habsburgska huset) måste underhållas, kosta hvad det ville (blicken var redan nu riktad på Rhenfloden såsom Frankrikes gräns i öster, och det mot Frankrikes lugn och sjelfbestånd fiendtliga Habsburgska husets öfvermakt borde brytas), men så länge som möjligt blott genom penningar, utan att Frankrike deri toge öppen del; emellertid skulle man såsom pris för detta understöd söka att bekomma de fasta platserna vid Rhen: ledde detta äfven framdeles till öppet krig, så vore fördelarne stora och faran liten: konungen kunde sträcka sitt rike till Rhen blott genom att emottaga hvad genom andras vapen blifvit eröfradt, och skulle blott genom besittning deraf, såsom underpant, kunna göra sig till herre öfver kriget och freden; — Sverige borde man ej låta falla, men förhindra dess öfvermakt i Tyskland: kanhända skulle tiden genom någon händelse aflägsna all fara i detta afseende." Detta var den politik, som af den sluge franske

statsmannen utstakades, och visserligen måste vi beundra hans förmåga att 'beräkna möjligheter'. Man torde nämligen med skäl kunna påstå, att af de stridande makterna i trettioåriga kriget Frankrike offrade minst och vann mest.

Allt förenade sig för att gynna Richelieus planer. Hertig Bernhard, utsedd till det evangeliska förbundets fältherre, stod med hela sin här i Frankrikes sold. Hans eröfringar kommo uteslutande detta land till godo och det tag, som Richelieu sålunda fått om ett af det tyska rikets skönaste länder, släppte han icke — Elsass blef en fransk provins. Flere andra platser vid öfra Rhen lemnades äfven af evangeliska förbundet åt Frankrike, och Sverige, slaget och förödmjukadt, hade måst söka dess

beskydd. Dock dröjde det icke länge förrän jernvigten återställdes. Sverige hemtade sig å nyo genom Oxenstiernas kloka omtanke, och segerlyckan återvände till svenska vapnen, sedan Svenskar återfått befälet öfver Sveriges härrar och "*Johan Baner* vridit Gustaf Adolfs kommandostaf ur de tyska furstarnes hand".*)

Men innan vi öfvergå till skildringen af 1635 års fälttåg under Baner, som anförare på svenska sidan, torde det vara af nöden att ännu

40. Johan Baner.

nämna några ord om de fredsunderhandlingar, som äfven på Sveriges sida öppnades efter slaget vid Nördlingen och i sammanhang med freden i Prag. Redan i aug. 1635 lät

*) Geijer.

Oxenstierna hos sachsiske kurfursten förfråga sig, "huru man borde företaga saken till erbållande af en fullkomlig fred, och om kurfursten vore af kejsaren befullmäktigad att underhandla med Sverige." Härpå svarade Johan Georg, att "han icke kunde inlåta sig i svaromål på någondera frågan, förr än Svenskarne utan någon fiendlighet eller plundring utrymt alla länder kring Elbe och utfäst sig att genast lemna hela Tyskland. Om Oxenstierna ville å Sveriges vägnar lofva och låta verkställa detta, så försäkrade kurfursten, i enlighet med Pragfreden och sin egande fullmakt, att hvarken det romerska riket eller hans majestät kejsaren skulle "på Sverige eller några dess tjenare hämnas eller straffa hvad dem emellan sig tilldragit hade."

Trots kurfurstens öfvermod sökte Oxenstierna uppriktigt freden och framstälde följande vilkor: 1:o Alla oförrätter och skador blifva å ömse sidor förlåtna och glömda, icke blott mellan staterne utan äfven mellan enskilda. 2:o Sverige får penningar i krigsomkostnad, och tills dessa utbetalas, några sjöstäder i pant. 3:o Härens fordringar gäldas af Tyskland. 4:o Kejsaren stadfäster freden. 5:o Sverige lemnar alla eröfrade kanoner. — Kurfurstens svar var följande: 1:o Allmän förlåtelse lemnas endast med de i Pragfreden föreskrifna inskränkingar. 2:o Ehuru kurfursten *ej var förpligtigad dertill*, lofvade han att efter yttersta förmåga söka öfvertala evangeliska ständerne att inom fyra eller fem år betala Sverige en million riksdaler. 3:o Härens fordringar känner *ej* kurfursten, kan alltså icke yttra sig om dem. 4:o Kejsarens stadfästelse innefattas redan i Pragfreden; till öfverflöd vill kurfursten med egen hand och sigill på kejsarens och dess bundsförvandters vägnar lofva att i glömska begrafva allt hvad *Sveriges statsmän och härar sedan 1630 begått*.

Då vi erinra oss, att det var den af Svenskarnas vapen tvenne gånger räddade kurfursten som nu förde ett sådant språk, är det också förklarligt att Baner sedermera lät sin "*straffande*" hand så tungt falla öfver honom — det är endast att beklaga, att hans olyckliga land dervid fick umgälla hvad regenten brutit. Ännu stod Baner efter ett segerrikt tåg till Böhmens hufvudstad Prag med sin

armé öfvervunnen och hotande i Thüringen. Men olyckligtvis bestod äfven denna armé, den sista, Sverige nu egde qvar på tysk botten, hufvudsakligen af Tyskar, och dessa voro, äfven de, numera villiga att öfvergifva svenska fanorna och hörsamma sachsiske kurfurstens uppmaning att "såmedelst skaffa fred åt fäderneslandet". Myteriet gick ända derhän att Oxenstierna i Magdeburg blef af sina egna soldater tillfångatagen, ehuru han befriades genom Baners ankomst. Emellertid hade Sachsarne blifvit allt ifrigare att fiska i grumligt vatten. I synnerhet var den ur svenska krigstjensten afskedade, numera sachsiske generalen, Baudissin verksam att söka aflägsna det tyska befälet i svenska hären från troheten mot Sverige. Ställningen var så betänklig, att Oxenstierna och Baner ej ansågo rådligt att vistas på samma ställe. Under betäckning af några sqvadroner ryttare lemnade Oxenstierna natten till den 19 sept. 1635 Magdeburg och kom lyckligt till Pommern, hvarifrån han i medlet af året 1636 återvände till Sverige och den 13 juli ankom till Stockholm. Baner öfvertog nu ensam befälet i Magdeburg, sammankallade det öfver rikskanslerens afresa hättigt knotande befälet, tilldelade dem en allvarlig skrapa och höll derefter till hela hären ett ljungande tal, slutande med orden: "den som är hedern, Sverige och den evangeliska läran trogen, följ mig!" — Hären blef lugnad, och till yttermera visso förlades de mindre pålitliga regementena i särskilda kvarter, medan Baner med de öfriga drog sig åt Nedersachsen. Han hade likväl här icke mer än 6,000 man, under det kurfursten, som nu ändtligen, efter långt vacklande fram och tillbaka och många kränkningar af Sveriges ära, öfvergick till öppna fiendtligheter, stälde i fält en här af 30,000 man. Emellertid gjorde kurfursten mindre skada som öppen fiende än som opålitlig bundsförvandt, ty troheten hos Sveriges trupper stärktes, sedan de i sitt rätta ljus fått skåda Kursachsens förfarande, och kurfurstens hotelse att, om ej Svenskarne ville laga sig bort från Tyskland, "hans fot skulle hjälpa dem på vägen," synes ej hafva inverkat på gången af detta krig, som efter freden i Prag varade i ännu tretton år, och hvars grymma obeveklighet derefter snarare till- än aftog.

25. Trettioåriga krigets fortsättning, sedan Oxenstierna lemnat Tyskland.

Ett hämndekrig mot Sachsen blef, sedan kurfursten sjelf förnyat kriget genom att rycka in på Svenskarnes hufvudquarter, Baners närmaste uppgift. Redan den 22 okt. hade svenske generallöjtnanten Ruthven slagit Sachsarne vid *Dömitz* i Mecklenburg och Baner hade, förstärkt af Torstensson, som från Preussen tillförde honom 2,000 ryttare och sex regementen fotfolk, inryckt i Sachsen, dit kurfursten, som närmat sig Pommern, återkallades för att försvara eget område, under det de uppretade Svenskarne och de protestantiska flyktingarne i svenska hären, hvilkas sak kurfursten genom Pragfreden uppförat, rasade i hans land med yttersta förbittring och grymhet. Så lät Baner vid ankomsten till Naumburg tillkännagifva, att, om staden mot honom aflossade ett enda skott, den skulle brännas och ingen enda menniska lemnas vid lif. De skrämde invånarne öppnade portarne. Svenskarne tågade in, utkräfd 15,000 Rdr i brandskatt, röfvade det oaktadt kyrkornas dyrbarheter, sönderslago deras prydnader, våldförde qvinnorna och plundrade hvarje hus. En svår fläck låder här vid de svenska vapnen, men vi må likväl ihågkomma, att, oaktadt Baner skiljt ifrån sig och skickat till Westfalen de mindre pålitliga regementena, hans här likväl ännu till större delen bestod af Tyskar, äfvensom att han sjelf, med all sin hårdhet i fiendeland, ingalunda gillade denna rysliga framfart.

Emellertid bevakades med sådan styrka alla öfvergångar af Saalefloden, att sachsiske kurfursten ej kunde komma sina betryckta undersåter till hjälp. Detta var i början af året 1636. Men i mars månad nalkades till kurfurstens undsättning kejsrerlige generalen Hatzfeld, som kom vester ifrån, och mot hvilken således Saalefloden ej längre

kunde vara skydd. Baner öfvergaf nu sin ställning bakom Saale, kurfursten gick öfver floden och förenade sig med Hatzfeld, och Baner drog sig åt norr först till trakten af Magdeburg, i hvilken fästning han inlade två regementen under öfverste Drake för att förstärka garnisonen, emedan Hatzfeld och kurfursten ryckte mot staden. Sjelf drog han sig, då munförråden i denna nejd började tryta, till Werben, säker om, att Magdeburg, hvars besittning för Svenskarne var af den största vikt, ännu länge skulle kunna hålla sig mot fienden. Men till Svenskarnes synnerliga både harm och skada uppgafs denna stad redan den 5 juli. Den förbundna fiendliga hären förstärktes af kejsrerlige generalen Marazini och dennes trupper, och Baner drog sig än ytterligare tillbaka åt Lüneburg för att invänta de från Westfalen tillkallade trupperna under general Leslie. Förstärkt af dessa och af 4,000 man under Witzthum, hvilka ankommit från Pommern, hade nu Baner omkring 20,000 man att ställa mot fiendens 30,000. De kejsrerlige väntade tillika förstärkning af egna trupper under Götz och af hertig Georg af Lüneburg, som nu äfven förklarar sig för Svenskarnes fiende. Hade föreningen med dessa trupper af fienden obehindradt kunnat verkställas, hade Svenskarne efter all sannolikhet varit förlorade. Deras ställning var redan i hög grad betänkelig, hvarföre ock general Hatzfelds afsigt var att i en förskansad oangriplig ställning uthungra, utmatta och upplösa svenska hären. Denna plan blef likväl lyckligtvis omintetgjord genom Baners anfall på den förenade kejsrerliga och sachsiska hären vid *Wittstock* i Brandenburg den 24 sept. 1636. Ehuru underlägsna till antalet vunno Svenskarne en fullständig seger, det kejsrerliga fotfolket nedhöggs nästan totalt, fienden förlorade hela sitt artilleri, 150 fanor och standarer samt öfver 2,000 fångar. Hatzfeld drog sig tillbaka, kurfursten flydde och stannade på sin flykt icke förr än i Leipzig.

Från *Wittstock* uppbröt Baner och tågade åter nedåt Sachsen och Thüringen. Han intog Erfurt och Torgau och belägrade Leipzig samt var så nära att bemäktiga sig denna plats, att muren redan var nedskjuten till 24 alnars bredd, och blott en timme återstod, tills storm-

ningen skulle börja, då ett ilbud kom med underrättelse, att fienderne, som gått öfver Saalefloden, nalkades för att undsätta staden. Utom sig af harm måste Baner upphäfva belägringen och draga sig tillbaka i ett förskansadt läger vid Torgau, der han, följande samma plan som Gustaf Adolf vid Schwedt och Werben, sysselsatte de öfverlägsna fiendtliga härarne under fyra månader. Emellertid hade fienderne trängt sig omkring Baner till så öfverlägset antal och slagit bryggor både norr och söder om honom öfver Elben, att han var så godt som helt och hållet innestängd. Nu beslöt han att antråda sitt återtåg. Han utspridde, att han ämnade sig vesterut att undsätta Erfurt, som af fienden belägrades, men i stället gick han öfver Elben och i ilmarscher mot Oder och Warte för att förena sig med den från Pommern tillkallade Herman Wrangel. Men fienden, som fått kunskap om Baners verkliga afsigt, tog en kortare väg för att genskjuta honom och afskära hans återtåg. En kapplöpning uppstod, hvarunder svenska eftertrupperna uppehöllos af kringsvärmande kroater, så att tåget derigenom fördröjdes. Likväl gick Baner oskadad och oförhindrad öfver både Odern och dess biflod Warte, men vid Landsberg, strax efter öfvergången af den senare floden fann han framför sig hela den kejslerliga hären under Gallas. I det lilla hörnet mellan Oder och Warte var han nu helt och hållet inklämd utan utsigt att komma lös. De kejslerliga skrefvo till Wien och berättade, att "de hade Baner i säcken", och detta tycktes de med skäl kunna säga. Svenska hären syntes förlorad och skulle utom allt tvifvel varit det, om ej Baner, störst i motgången, genom sin rådighet och sitt mod räddat densamma. Han sammankallade sitt krigsbefäl och tillkännagaf för dem, att han beslutit genom Polen söka sin armés räddning; han sände ock åt detta håll den sänre trossen och skickade deråt sin hustru och fruntimren i hennes följe. Underrättelsen härom blef innan kort spridd till kejslerliga lägret, hvilket just Baner beräknat. Men plötsligt lät han genom ilbud återkalla fruntimren och skyndade i ilmarscher vesterut mot Odern, som han fann af fienden obesatt. Denne hade nämligen låtit förleda sig af Baners föregifna marsch mot Polen

och dragit en betydlig del af sina trupper åt detta håll. Strax söder om Küstrin vadade nu Baner åter utan förlust öfver Odern, tog 100 af de kejserligas vagnar med proviant, fortsatte iltåget ännu ett par dagar och förenade sig den 3 juli vid Schwedt i norra Brandenburg vid Oderströmmen med Herman Wrangel. Detta Baners tåg, känt under namnet *återtåget från Torgau*, är ett bland de märkligaste i krigshistorien och väckte både vänners och fienders förvåning och beundran. "Ja, de hade mig i säcken," sade Baner skrattande med afseende på de kejserlige generalernas förut nämnda skryt, "men — de glömde att knyta till den."

Emellertid var Baners belägenhet icke synnerligen förbättrad. Han erhöll väl, medan de kejserliges "förvåning" varade, några veckors väl behöflig hvila, men i augusti månad närm de sig Gallas, som nu tagit befälet öfver de kejserliga häärarna. Baner hade dragit sig åt Vor-Pommern för att skydda denna Svenskarne sista besittning i Tyskland. Gallas anföll under tiden Wrangels läger vid Trebellfloden. Visserligen blef fienden trenne gånger tillbakaslagen, men dess öfvermakt var stor och de svenska truppernas belägenhet vida sämre än någonsin förut under kriget. Hären var på väg att förgås af hunger och soldaterna ledo brist på ammunition. Baner kastade sig därför midt in ibland fienderna i Hinter-Pommern, under det Wrangel borde stanna i sitt läger vid Trebel. Men i tanke, att Gallas hastat efter Baner, reste Wrangel till Greifswald för att rådgöra med Leslie om hvad vidare borde företagas. Befälet lemnades under Wrangels frånvaro åt Witzthum; men under tiden hade Gallas på anvisning af tvenne mot Svenskarne uppretade pommerska adelsmän lyckats komma öfver Trebellfloden, och hela Vor-Pommern låg nu för honom öppet. Svenskarne instängdes i Stralsund, Anklam och Greifswald, de sista platser, de nu egde kvar på tysk jord. Men endast med nöd var det som äfven de kejserlige förmådde uppehålla sig i det ödelagda Pommern, der soldaterna icke kunde få en beta bröd, deras hästar icke ett strå foder på stället, utan allt måste hemtas från södra Tyskland. Pommern var utätet och förödt, icke stort bättre stod det till i

Brandenburg, Mecklenburg och Sachsen, och slutet för Gallas på detta segertåg blef, att han med vedernamnet "Härförstöraren" i dec. 1637 måste med en från 60,000 till 15,000 man förminskad här draga sig till Lüneburg och Holstein. Så slutade 1637 års för Svenskarne så mödosamma och olyckliga fälttåg. Under detta år afled protestanternas oförsonlige fiende, kejsar Ferdinand den andre. Han efterträddes af sin son Ferdinand den tredje, som, ehuru medgörligare och försonligare än fadern, i öfrigt trädde i dennes fotspår.

Det gälde nu att ersätta de stora förluster, som Sverige måst vidkännas under året 1637. Utsigterna voro allt annat än lofvande. Erfurt och Hanau i öfra Tyskland och några få städer vid Östersjökusten voro allt hvad Svenskarne egde kvar af sina nyss så omfattande eröfringar i Tyskland; några tusen halfnakua och ntsvultna soldater enda återstoden af dess nyss så segerrika härar. Men svärdet fördes af en Johan Baner, en Lennart Torstensson, m. fl., och hemma i rådkammaren leddes öfverläggningarne och besluten af Axel Oxenstierna.

Svenska ständerne fattade ock vid 1638 års riksdag det manliga beslut att bära de tunga bördorna gemensamt och att uppmuntra de hemmavarande till tålamod och villighet för fäderneslandets ära och räddning. Frågan om krig eller fred öfverlemnades likasom förut till regeringens bestämmande, emedan denna "med närmare kännedom af förhållandena kunde fäderneslandets fördel bäst bevaka." Regeringen handlade ock derefter; friskt manskap utskleppades till Tyskland, och nya förråd till arméns underhåll anskaffades. Bristen på penningar afhjelpes till en del derigenom, att förbundet med Frankrike nu stadfästes, hvilket rike genast betalte Sverige 400,000 riksdaler och lofvade lika mycket i årliga underhållspenningar. Frankrike förklarade kejsaren krig, och båda makterne, Frankrike och Sverige, förbundt sig att ej sluta fred utan hvarandras samtycke.

Med en här af 30,000 man uppbröt nu åter Baner mot Gallas, som med spillrorna af sin i pommerska fälttåget förstörda här drog sig nndan till Schlesien och Böhmen. Gallas lemnade befälet och efterträdd-

des af Marazini och Sachsaren Hofkirchen. — Den förändring i krigets skick, som börjat förberedas under året 1638, inträdde fullständigt med 1639 års fälttåg. Baner kunde åter gå anfallsvis till väga. För att finna lifsmedel åt sin armé drog han sig till Lüneburg och Braunschweig att der öfvervintra. Både Danskarne och hertig Georg hotade med krig, om Baner vände sig ditåt, men nöden tvang honom att icke fråga efter dessa hotelser. Hertig Georg begärde nu neutralitet, och Baner påskyndade sitt tåg för att hinna undsätta Erfurt, som af de kejserlige belägrades. I Halberstadt lemnade han Torstensson med artilleriet och fotfolket, ilade sjelf med rytteriet till Erfurt, undsatte staden och afskickade Pfuel, som vid Oelnitz slog och tillfångatog en kejserlig styrka under general Salis samt dref de öfriga af kejserliga hären inåt Böhmen. Sjelf tog Baner under tiden Sachsarne under upptuktelse, emedan dessa ånyo börjat fiendtligheter mot Svenskarne. Baner jagade dem i hast ända ned emot sachsiska Schweitz till Freiberg och till murarne af Dresden. Dessa händelser föreföllo alla inom januari och februari 1639.

Derefter företog sig Baner att belägra Freiberg. Till dess försvar samlade sig en kejserlig styrka af 7,000 man under Marazini. Hatzfeld var ock i antågande. Men Baner beslöt att angripa Marazini och Sachsarne, innan Hatzfeld hunne fram. Han kallade till sig Torstensson, och den 4 april stod träffningen vid *Chemnitz*. Den förenade sachsisk-kejserliga hären hade valt en fördelaktig ställning, men Svenskarnes anfall var oemotståndligt. Hela den fiendliga hären blef upprifven, åtta kanoner och all trossen togos och 1,500 fångar gjordes. Baner fullföljde derpå sitt segertåg in i Böhmen och framträngde till närheten af Prag, der han vid *Brandeis* den 19 maj tog till fånga de kejserlige generalerna *Montecuculi* och *Hofkirchen*, som velat undsätta den böhmiska hufvudstaden. Detta lyckades likväl strax derefter för general Hatzfeld, som inryckte i staden. Baner erbjöd strid, men Hatzfeld undvek den, hvarför den förre som var för svag att företaga en ordentlig belägring, inqvarterade sina trupper i nordöstra Böhmen, der Svenskarne i rymligare och rik-

ligare kvarter än förut fingo njuta någon tids väl behöflig vederqvickelse och hvila.

Från Böhmen vände Baner tillbaka till Sachsen och företog sig att belägra den lilla staden Pirna och dess slott. Staden intogs, men slottet försvarade sig så hårdnackadt, att Baner på dess belägring uppoffrade 3,000 man, utan framgång. Han befalde då, att staden skulle brännas. Borgerskapet öfverlemnade en skriftlig ansökan om förskoning. Den lilla staden hade redan förut lidit ganska mycket af den der tillsatte befälhafvaren, en vildsint Skotte, som obarmhertigt plågat och misshandlat invånarne, tills han i ett anfall af raseri skjutit sig sjelf. Baner ville likväl icke lyssna till de olyckliga borgarnes böner. "Gån bort," sade han, "och fögen er i ert öde. Då eder egen kurfurste icke skonar er, så kan jag som fiende än mindre göra det." Bönerna upprepades, men förgäfves. "Om," sade han, "I ej inom två timmar med hustrur och barn lemna staden, så blifven I också sjelfve plundrade och brända." Från brand räddades slutligen staden genom en böneskrift från sachsiska kurfurstinnan, men stadsmurarna voro då redan nedrifna, husen för andra gången plundrade, och de olyckliga invånarne utdrifna.

Från Sachsen gick Baner för andra gången till Böhmen och stod den 11 oktober än en gång framför Prag. Några utanverk eröfrades och staden besköts, så att kulorna slog ned i det lustslott, i hvilket erkehertig Leopold Wilhelm för tillfället uppehöll sig. Men då intet väsentligt kunde uträttas, emedan kejsrerliga undsättnings-trupper nalkades från flera håll, gick Baner i vinterkvarter, sedan han skickat Stålhandske med östra sidohären till Schlesien och Königsmark med den vestra till Franken. Den af Baner följda operationsplanen bestod nämligen deri, att trenne härar skulle beherska floderna Weser, Elbe och Oder, på det sätt, att hufvudhären under Baner sjelf skulle operera utesfer Elbe, understödd af en sidohär i vester och en i öster, hvilka vid svårare trångmål drögos till hufvudhären, men så snart sig göra lät, åter skildes derifrån. Så höllos emellertid svenska vapnen under vexlande strider utbredda öfver en stor del af Tyskland, hvilket utan

Baners skicklighet, i anseende till Svenskarnes ringa stridskrafter, icke eljest hade kunnat ske.

Under året 1639 slutades en orolig bana. Det var hertig Bernhard af Weimar, som under detta år oförmodadt afled. Under åren 1635—1637 hade han, ehuru i Frankrikes sold, af Richelieu blifvit föga understödd, hvarföre han ock föga kunnat uträtta. Men sedan förbundet mellan Frankrike och Sverige 1638 blifvit stadfäst, blef Richelieu angelägnare att äfven aktivt deltaga i kriget, och hertig Bernhard vann nu betydliga fördelar mot de kejsrerlige; den ena platsen efter den andra i Elsass intogs och slutligen öfvergick äfven fästningen Breisach, hvarmed landets eröfring kunde anses fullbordad. Emellertid vaknade ånyo ärelystnaden i hertigens sinne, och spänningen mellan honom och Richelieu tilltog allt mera. Hertigen föranleddes äfven häraf att åter närma sig Sverige, hvartill, som man förmodar, äfven andra än politiska skäl bidrogo. Redan konung Gustaf Adolf hade tänkt på att förmåla hertigen med sin systerdotter Kristina Magdalena, och hertigen försakade flera franska giftermålsanbud, bland dessa ett med Richelieus egen systerdotter. Men dessa planer afbrötos hastigt och oväntadt genom hertigens död. Man misstänkte då, att förgift skulle varit orsaken dertill, och att Richelieu skulle varit upphofsmanen. Senare tidens forskningar hafva likväl vederlagt dessa förmodanden och visat, att hertigen sjelf genom ett omåttligt lefnadssätt varit till en del vållande till sin förtidiga död, ehuru denna sannolikt påskyndats äfven af förtrytelsen öfver Richelieus handlingssätt. Emellertid var, enligt en då lefvande författares utsago, hertig Bernhard den ende af Tysklands furstar, som med heder uppbar furstenamnet. Den krigshär, han efterlemnade, öfvergick hel och hållen i Frankrikes tjänst.

Med början af året 1640 såg sig åter Baner i spetsen för en här af 36,000 man. Tysklands kejsare, som af fyra års misslyckade fälttåg ändtligen hemtat den lärdom, att ingen af de generaler, som under dessa år anförde hans härar, hvarken Gallas, Hatzfeld eller Marazini, var Baner vuxen, kallade nu i spetsen för sina arméer bredvid erkehertig Leopold Wilhelm den erkändt skicklige

Piccolomini, som nyss anført Spaniens härar i Nederländerne. Med honom följde flere af de ryktbara wallonska regimentena. Baner, som var för svag att mäta sig med denna fiende, tillkallade Königsmark med vestra sidohären samt drog sig undan till Sachsen. Äfven Frankrike förmåddes att låta hertig Bernhards trupper, som nu stodo under Guébriant, förena sig med Svenskarne, och sedan slöto sig till dessa äfven Hessare och Lüneburgare. De tågade samtliga mot Saalfeld i Thüringen, der Piccolomini slagit läger, 40,000 man stark. Här började nu ett svältkrig, sådant att hos Piccolomini, som led värst, ett bröd, stort som en knytnäfve, kostade en dukat.-

Äfven hos Svenskarne var ställningen föga bättre och för öfrigt förlamades här alla anstalter genom tvistigheter mellan befälhafvarne. Baner var den dugligaste, fransmännen voro de mäktigaste och fordrade första platsen, Hessaren Melander, sannolikt besoldad af kejsaren, betedde sig så, att han till slut af landtgreffvinnan blef afsatt, och Lüneburgaren Klitzing stod väl på Baners sida men till följd af ett rykte, att han var svensk soldtagare, blef hans biträde för Svenskarne snarare till skada än till gagn. Slutligen begagnade sig Piccolomini af ett tillfälle, då Baner var frånvarande i Magdeburg, att lemna detta så förödande svältkrig och draga sig undan genom Frauken till Hessen, hvarifrån han åter för att straffa en affällig bundsförvandt helt hastigt drog åt Westfalen i afsigt att öfver Weserfloden inrycka i Lüneburgska landet. Häri blef han likväl af Baner förekommen och tvungen att återvända till Hessen.

Trupperne förlades nu å ömse sidor i vinterqvarter, och så slutade 1640 års fälttåg, om hvilket Baner sade, att detsamma till följd af det delade befälet och hans nye motståndares Piccolominis skicklighet var det svåraste, han någonsin genomkämpat. Hans egen här förlades i Thüringen och Stålhandskes trupper i Schlesien, medan Hinterpommern försvarades af Lilliehöök och Vorpommern af Axel Lillie.

26. Banérs sista fälttåg. Torstensson härförare.

ed början af året 1641 inföll en så stark vinter, att nästan alla Tysklands floder isbelades. Baner beslöt begagna tillfället och från Thüringen genom Franken draga till Öfre Pfalz, för att öfver Donau anfalla Regensburg, der Tysklands kejsare och furstar just nu voro församlade. Guébriant, anföraren för hertig Bernhards förna armé eller, som vi nu kalla dem, de weimarska trupperne, lofvade understödja företaget och underbefälhafvaren i samma här Taupadel, som var tysk och förut varit i Sveriges tjenst, försäkrade sig vilja följa Baner i lif och död. Den 2 jan. inbröto de förenade härarne i Öfre Pfalz, och den 17 stodo Baner och större delen af hans rytteri samt 1,000 man fotfolk och några kanoner så nära Regensburg, att en talandes ord kunde höras öfver floden.

Bestörtningen i staden låter sig knapt beskrivas. Blott kejsaren sjelf bibehöll lugn och sinnesnärvaro. Emel-

lertid blefvo alla försvarsanstalter snart öfverflödiga, ty redan samma dag inföll starkt töväder, och isen bröts genast upp på Donaufloden. Det blef således omöjligt att komma öfver — att slå en brygga öfver floden lät sig heller icke göra till följd af den myekna driftisen, och ett återtåg blef så mycket mera nödvändigt, som Guébriant med weimarska hären just i det mest kritiska ögonblicket öfvergaf Baner. Samtidigt drogo de kejsrliche i största hemlighet trupper tillhopa från både Österrike, Bäjern och Böhmen för att med öfverlägsen styrka oförmodadt kasta sig öfver Baner och helt och hållet förstöra hans här. Af en händelse blef likväl Baner underrättad om planen och bröt genast upp från Öfra Pfalz på väg till Böhmen. Fienden var efter i hamm och häl och Baner skulle varit förlorad, om ej svenske öfversten *Erik Slange* vid Neuburg med 2,000 ryttare i fyra dagar uppehållit hela den fiendtliga hären, en strid, hvaraf han erhöll binamnet *den svenske Leonidas*. Baner kom emellertid lyckligt undan till Böhmen, dock så jemt och nätt att fiendens förtrupp ständigt skärmytslade med Baners eftertrupper. Likväl var hans ställning äfven i Böhmen föga tryggad, ty han hade ingen enda fästning till stöd för sin underlägsna här. Hans enda räddning, var att öfver Erzgebirge komma till Sachsen och der på nytt förena sig med weimarska hären, som genom tätta budskickningar blifvit ditkallad från Franken. Men detta undgick ej Piccolominis uppmärksamhet. Han sökte komma före Baner till det pass, som vid Prissnitz leder öfver Erzgebirge, för att der stänga Baner vägen; begge ansträngde sina trupper med ilmarscher det starkaste som var möjligt, och blott en half timmes försprång var det, som här räddade Baner. Inkommen i Sachsen förenade sig Baner vid Zwickau med weimarska hären under Guébriant, som nu ångrade sin föregående obetänksamhet. Hela den förlust Baner lidit på detta ryktbara återtåg, som i krigshistorien fått rum bredvid det Torgauska, var de 2,000 man, som Slange för den öfriga härens räddning uppoffrat, och som efter den mest förtviflade strid blifvit krigsfångar. Kurfursten af Sachsen, som ansett svenska hären utan räddning förlorad, hade i glädjen öppnat sin hufvudstads kyrkor till en tack-

sägelsefest. Men knappt hade kurfurstens öfverhofpredikant nedkommit från predikstolen förr än ströftrupper af svenska hären visade sig utanför Dresdens murar. Detta var Baners sista bedrift. Redan i fyra år hade han gång efter annan förnyat sin begäran om afsked för att återvända hem. Men Oxenstierna hade i rådet satt sig deremot. "Baner," sade han, "är på sin plats omistlig, och derföre måste han stanna qvar." Slutligen, hösten 1640 hade hans helsa så försvagats, att då sorgen öfver hans andra gemåls död tillkom, han bestämdare än någon gång förut i rådet anhöll om afsked, som dock fortfarande lika bestämdt fast i de mest lofprisande och smickrande ordalag tillbakavisades af rikskansleren. Ansträngningarna, mödorna och oron under återtåget till Sachsen våren 1641 hade emellertid ohjelpigt undergrävt hans helsa. Han lät frakta sig ömsom i hängbår, ömsom i vagn, och det påskyndade tåget, då de kejsrerlige voro i hamn och häl efter, i förening med Baners outtröttliga ande, som ej tillät honom att, ehuru snart sagdt döende, vara i overksamhet, förtärde de sista krafterne. I Halberstadt afled slutligen den store mannen den 10 maj 1641. Före sin död hade han tillkännagifvit den önskan, att Torstensson skulle blifva hans efterträdare samt att, till dess han ankomme från Sverige, befälet skulle föras gemensamt af Pfuel, Baners svåger, Wittenberg och Karl Gustaf Wrangel.

Baners lik åtföljde sedermera svenska hären till den 4 juni, då det under dubbla salvor af artilleriet fördes från Altmark upp till Wismar, der riksrådet Ture Bielke mötte med ett enkom för likets hemförande af regeringen utrustadt örlogsskepp, som i slutet af augusti ankom till Sverige. Den 9 sept. firades den högtidliga begrafningen i Stockholm. 2,000 man voro uppställda, alla kanoner i staden aflossades, de många eröfrade fanorna och standaren buros med i sorgetåget, hvartill äfven drottningen sjelf anslöt sig. I ett af Baner sjelf utsedt grafkor i Riddarholmskyrkan nedsattes liket, hvartill sedermera mer än hundra år efteråt på beställning af riksrådet Höpken förfärdigades en marmorkista, i hvilken det förut i grafkällaren undangömda stofvet nedlades.

Beträffande Baners personlighet kan man säga, att han egde krigarens både dygder och fel. Han var en af sin tids störste härförare, till anletsdrag och i synnerhet till gestalt ganska lik konung Gustaf Adolf, hvars verk han på slagfältet återupprättade och hvars stora föredöme han sökte att efterlikna, utom i mildhet mot besegrade fiender. En kursachsisk här under Baudissin samt tre kejsrerliga härar, två under Gallas och en under Piccolomini, hade af honom blifvit helt och hållet upprifna och förstörda. 30,000 sachsare och 60,000 kejsrerlige hade fallit för hans svärd; 600 från fienden eröftrade fanor hade han hemskickat till Sverige. I farans stund var han med öfverallt, outtröttlig, vaksam och förslagen. Särskildt anmärkningsvärd var hans förmåga att med små medel uträtta stora saker. Af sina soldater var han högt älskad och hyste för dem en faderlig omtanke. Inom sin här ville han vara den förste, tålde der aldrig någon motsägelse, var sträng, men rättvis. Ädel och storartad var hans kärlek till det gamla Sverige, som kostade honom stora uppoffringar, ty då kriget skulle underhållas, men kronan saknade penningar, hände mången gång, att Baner fick släppa till af egna medel. Han valde att så verka för fosterlandets bästa, hellre än att såsom Åke Tott, Königsmark eller Karl Gustaf Wrangel för egen del samla ofäntliga rikedomar. Allt hvad han vid sin död lemnade efter sig, var 200,000 Rdr. Af fienderna frestades han med anbud af riksfurstevärdighet och 40,000 dukater i årligt underhåll, men han försakade det och blef sitt fädernesland trogen. Med sådana förtjenster förenade Baner jemväl stora fel. Han var sorglös och lättsinnig, vid glaset öfverdådig, samt till lyonet häftig och het. Att Torstensson och han, som voro hvarandra vuxna i duglighet och förtjenster, kunde så väl förlikas i befälet, var alltså mer Torstenssons än Baners förtjenst. Ej heller kan det förnekas att Baners krigssätt var grymt och mången gång omenskligt; om än dessa grymheter, mest föröfvade i Sachsen och Böhmen, i någon mån kunna ursäktas med befallningarne från regeringen i Stockholm att straffa Kursachsen för dess herskares trolöshet, så är det likväl ovedersägligt, att Baner i detta fall icke gjorde hvad han för ofogens afstyrande kunnat och bort göra,

äfvén som att Svenskarne efter hans död under den människovänlige Torstenssons ledning öfvergingo till ett mildare krigssätt. Detta allt oakadt tillhör Baner den odödliga äran, att efter nederlag och vanära hafva återställt svenska namnets heder i Europa.

Baner var trenne gånger gift; första gången med Katarina Elisabet Pfnel, en tysk fröken, som ifrån Brandenburg inkommit till Sverige med drottning Maria Eleonora. På sin dödsbädd 1636 hade hon stiftat en ny trolofning mellan maken hon gick att lemna och sin förtrogna väninna enkegrefvinnan Elisabet Juliana af Löwenstein, en ovanligt ädel och högsinnad qvinna, Baners goda engel och af soldaterna i hären vördad och älskad som en moder. Men detta lyckliga äktenskap räckte tyvärr ej längre än fyra år. Baner var vid hennes bortgång till en början utom sig af sorg, men med hans lynne kunde denna ej räcka länge. Icke fullt fyra månader efter sin andra gemåls död fick Baner på slottet Arolsen se den sextonåriga sköna markgrefvinnan Johanna af Baden-Durlach. Han blef genast betagen af en häftig kärlek och gjorde täta besök på Arolsen. Snart friade han, men erhöll icke genast bestämdt svar. Några dagar derefter hördes emellertid till de angränsande hessiska städerna (svenska lägret var vid Fritzlar i Hessen) ett så häftigt skjutande, att innevånarne togo för gifvet, det Piccolomini och Baner kommit till ett afgörande fältslag, hvarför de hastade till kyrkorna för att nedkalla välsignelse åt protestanternes vapen. Snart fick man likväl höra, att det var endast ett litet 'ja' från Arolsen, som förmått den lycklige älskaren att i glädjen låta affyra alla lägrets kanoner. Bröllopet stod den 6 september med pomp och ståt. Men just som presten slutat vigseln, kom bud, att Piccolomini anträdt det vid skildringen af 1640 års fälttåg omnämnda tåget från Hessen mot Weserfloden och Lüneburgska landet. Baner lemnade brud, bröllop och alltsammans, kastade sig till häst och skyndade till lägret. Svenskarne kommo ock tidigt nog för att förekomma fiendens afsigter och tvinga honom att återvända till Hessen. Sedan faran var öfver och man återvändt till lägret, hemtade Baner

sin unga brud och mottog henne inför den uppställda hären under kanonernas dån från hela lägret.

Strax efter underrättelsen om Baners död beslöt Piccolomini begagna tillfället och angripa svenska hären, medan den var utan öfverbefälhafvare. Svenska, weimarska och lüneburgska trupperna voro nu sysselsatta med belägringen af Wolfenbüttel inom braunschweigska området. Den af Baner qväfda upprorsandan hos de tyska öfverstarne hade ock ånyo utbrutit, hvarföre utsigterne för fienden voro ännu mera löfvande. Svenskarne voro de somingo mottaga anfallet, utan att tillräckligt understödjas af sina bundsförvandter, men det oakadt mottogo de det samma med sådan fasthet, att Piccolomini efter fem timmars häftig strid måste rymma fältet med förlust af tre till fyra tusen man. Detta var striden vid *Wolfenbüttel*.

Emellertid var tillståndet inom svenska hären i hög grad betänkligt. Öfverstarne framkommo till de tillförordnade befälhafvarne med dryga anspråk, som i pockande ton framställdes: de fördrade till och med att få deltaga i generalernas krigsråd och skickade fullmäktige till Stockholm att å samtliges vägnar till regeringen framföra deras fordringar. Generalerna voro ej heller sines emellan ense, och Danmark och Kursachsen stämplade för att locka alla Tyskar att lemna svenska fanorna. De franska trupperne, Svenskarnes bundsförvandter, hade just nu utfått sin sold, klädde upp sig och ledde kräsligt. Svenskarne åter voro ännu utan penningar, ledde på svält och gingo i trasor. Provet var hårdt för främlingarne i svenska hären och deras trohet mot den gemensamma saken, så mycket mera, som sjelfva striden numera förlorat sitt ursprungliga mål ur sigte, och äfven Svenskarne från medlet af 1630-talet kanske mest stridt för erhållande af en för *Sverige* fördelaktig fred. Men sakerna ändrade sig snart. Salvius, Sveriges fullmäktige i Hamburg, upplånade i eget namn 60,000 Rdr för de närmaste behofvens tillfredsställelse och Richelieu började motarbeta Danmarks och Kursachsens stämplingar. Den 4 okt. 1641 landsteg i Stralsund den nye befälhafvaren för svenska hären, fältmarskalken *Lennart Torstensson*. Besvärad af en plågsam fotgikt hade han hösten 1640 utverkat åt sig afsked ur krigstjensten och våren 1641 återvänt till

Sverige, der han ämnade i lugn tillbringa sina återstående dagar. Men nu manade pligtens bud, och blott några veckor efter Torstenssons hemkomst uppträdde Axel Oxenstierna och framställde i hela rådets namn den begäran, att Torstensson ville se mera till fäderneslandets nöd, än sin egen sjuklighet, och åtaga sig öfverbefälet öfver svenska härarne i Tyskland. Torstensson antog efter något betänkande anbudet, blef fältmarskalk med 17,000 Rdr i lön och dessutom generalguvernör öfver Pommern med ytterligare 12,000 Rdr. Till hans biträden förordnades i statsaker och ekonomiska ärenden statssekreteraren Lars Grubbe och i krigssaker fälttygmästaren Lillichök, hvilka regeringen ville dana till Torstenssons efterträdare. - För öfrigt gjordes fältmarskalken enrådande vid hären med rättighet att till- och afsätta till och med öfverstar. Friska trupper, nya förråd och 235,000 Rdr i penningar följde den nye befälhafvaren till Tyskland. Ett nytt anfall af fotgikt hindrade honom likväl att genast resa till hären, dit han anlände först i november månad. Weimarianerne hade nu åter öfvergifvit Svenskarne, och Torstensson gick i vinterqvarter norr om Allerfloden, inom Lüneburgska området, Piccolomini åter längre åt sydost i Anhalt och Halberstadt. Vestra sidohären var under hela detta år förenad med hufvudhären och den östra under Stålhandske nödgades draga sig tillbaka ur Schlesien och taga vinterqvarter i Brandenburg.

Då Svenskarne började lida brist på förråd, uppbröt Torstensson redan den 2 jan. 1642 och tågade till Altmark, vestligaste hörnet af Brandenburg. Hans giktsjukdom anföll honom här ånyo, hvarjemte han hade att undertrycka ett myteri som yppat sig inom krigshären. Det var ett af de vanliga försöken från de kejserliges sida, att locka Tyskarne från förbindelsen med Sverige. — Emellertid skilde sig Bäjrarne från Piccolominis här, så att Torstensson blef ungefär jennstark med denna. Han bröt upp i början af mars och tågade öfver floderna Elbe och Havel förbi kejserliga hären och öfver mellersta Brandenburg till Lorna i trakten af Oder, der han förenade sig med Stålhandske. 20,000 man stark, men med en stor del af ryttarne utan hästar, emedan dessa under tåget genom det öde Brandenburg gått förlorade, ryckte nu Torstensson

rakt in i Schlesien mot fästningen Glogau på högria Oderstranden. Hertig Frans Albert af Lauenburg, förut i svensk tjenst, nu kejsarlig befälhavare i detta land, skyndade till undsättning, men för sent, ty Torstensson stormade genast och tog fästningen i första anfallet. 26 kanoner, 500 centner krut, 8,000 tunnor mjöl och 3,000 sadlade hästar föllo här i Svenskarnes händer. Härifrån gick tåget mot Schlesiens andra hufvudfästning Schweidnitz. På vägen upphans hertig Frans Albert, blef slagen, förlorade 4 kanoner, 3,000 ryttare och sitt eget lif, och strax derefter eröfrades äfven Schweidnitz, hvarpå Torstensson i slutet af maj öfver Sudeterne bröt in i Mähren och belägrade Olmütz. Hans afsigt var nämligen att framtränga till Wien och der tvinga kejsaren till fred. Men för att trygga vägen dit behöfdes en kedja af starka fästningar. De voro Stralsund, Stettin, Glogau, Schweidnitz, Brieg, Olmütz och Brünn. Befälhafvaren i Olmütz, Miniati, hade för svag besättning och skrämdes att efter tre dagars belägring uppgifva fästningen, hvilket sedermera i Wien kostade hans hufvud. Vid fästningens fall erhöill Torstensson ett byte af 4,000 centner bly, 1,800 centner krut, 50 kanoner, 5,000 drägter åt fottfolk, 3,000 åt ryttare, 3,000 musköter och 300,000 rdr i brandskatt samt dessutom vin och spannmål i öfverflöd. Han vann ock härigenom fast fot i Mähren och en stödjepunkt för kommande fälttåg. Olmütz bibehöll sig sedermera intill krigets slut i Svenskarnes händer. Från denna plats ströfvade Svenskarnes omkring hela Mähren, och öfverste Helmut Wrangel svärmade med sina lätta trupper ända till grannskapet af Wien, der oron blef så stor, att kejsaren lät sin hofstat flytta undan ända till Grätz. — Sjelf framryckte Torstensson efter Olmütz' öfvergång mot Brieg, men här mött af ett oväntadt envist motstånd och försvagad till sina stridskrafter genom den betydliga styrka och de dugliga anförare, han nödgats lämna efter sig i de eröfrade fästningarne, måste han, då Piccolomini med öfverlägsen styrka nalkades, draga sig tillbaka. Han medförde dock och dref framför sig 200 vagnar, lastade med byte, och, såsom det säges, 10,000 röfvade kreatur. Vid pommerska gränsen stannade han, sände Königsmark åt Sachsen och inväntade sjelf förstärkningar från Sverige.

Under tiden begärde han ock afsked, befarande att gikt-plågorna med höstkytan skulle återkomma. Något afsked blef dock icke af, utan Torstensson fick ännu bära den tunga, men ärofulla lotten att föra Sveriges härar till strider och segrar. Efter föreningen med Karl Gustaf Wrangel och avantgardet, 4,000 man, af det från Sverige ankomna förstärkningsmanskapet, uppbrot Torstensson och räddade Glogau, som af de kejsrerlige belägrades. Därefter inföll han i Sachsen och belägrade Leipzig. Piccolomini hastade till den viktiga platsens försvar, och här stod den 23 okt. 1642 vid *Breitenfeld*, på samma plats, der Gustaf Adolf elfva år förut hade segrat, det för Svenskarne ärorika *andra* slaget vid *Leipzig*. Högra flygeln fördes här af Wittenberg och Stålhandske, centern af Johan Lilliehöök och Karl Gustaf Wrangel, samt venstra flygeln af Erik Slange och Königsmark. Reservan kommanderades af Axel Lillie. Öfverbefälhafvare på svenska sidan var Torstensson, på den kejsrerliga erkehertig Leopold Wilhelm och Piccolomini. Svenskarne innehade ungefär samma ställning som Tilly, de kejsrerlige samma ställning som Gustaf Adolf i slaget elfva år förut innehaft. Redan i början af striden blef Erik Slange, Neuburgs tappre försvarare, skjuten. Venstra flygeln, som han anförde, råkade dervid i oordning, men ordnades åter af Königsmark och den unge pfalzgreffen Karl Gustaf, som här gjorde sin första lärospån. På Svenskarnes högra flygel utfördes första anfallet af Wittenberg med sådan häftighet, att ungrare och kroater genast togo till flykten och fiendens öfriga styrka öfvermannades. Erkehertigen skyndade sjelf dit, fäktade som en simpel soldat och sökte på allt sätt genom ord och föredöme förmå sitt folk att hålla stånd. Likaså Piccolomini på fiendens andra flygel. Sex gånger förde den senare sitt lifregemente till anfall emot Königsmark och Svenskarnes venstra flygel, men förgäfvdes. Likväl var det ej förr än de kejsrerlige på denna flygel (fiendens högra) sågo sig anfallna i ryggen och sidan, som de flydde. Rytteriet hann undan, fotfolket drog sig tillbaka till en skogsdunge, men då de här svårt ansattes af Torstenssons kanoner, måste de än en gång ut på fältet. De blefvo då af svenska rytteriet antingen tillfångatagna eller nedhuggna. Den kejsrerliga

högra flygeln var nästan fullständigt upprifven och Lilliehöök med fyra regementen af reserven störtade sig nu öfver fiendens center. Men här möttes han af erkehertig Leopold i spetsen för sitt lifregemente. Lilliehöök störtade dödligt sårad till marken, men den rörelse han utfört var afgörande för slaget. "Barn," sade den döende hjälten till sina soldater, "jag dör gerna, ty jag har visat er vägen," och till pfalzgreffen Karl Gustaf, som mottog hans sista suck, yttrade han, anbefallande maka och barn i hans vård: "Gud välsigne er och genom er mitt fädernesland!" Att detta var profetiska ord, vågade väl då den unge pfalzgreffen sjelf knappt tänka. Med Lilliehöök hade emellertid det bästa fältherreämnet i Torstenssons här fallit. De kejsrliches nederlag var fullständigt. Deras förlust var 5,000 döda, 4,500 fångar, 46 kanoner och dessutom all trossen samt till och med erkehertigens eget bordsilver. Svenskarne förlorade 2,000 man i döda och sårade, men bland de förre Erik Slange och Lilliehöök, samt statssekreteraren Grubbe, en utmärkt duglig och pålitlig man. Stålhandske, Gustaf Otto Stenbock och Gustaf Lewenhaupt voro sårade. I sista mest afgörande ögonblicket hade Torstenssons kanonad bland de kejsrliche gjort det svåraste nederlaget. Första orsaken till slagets förlust för dem var Buchheims försummelse att ej i tid ordna sin flygel, den venstra af kejsrliche hären. Han blef ock härför af erkehertigen hårdt straffad.

Leipzigs eröfring af Svenskarne var segerns närmaste följd. Staden fick betala 150,000 Rdr i brandskatt. Erik Slanges lik blef begrafvet i stadens förnämsta kyrka.

27. Kriget mot Danmark.

Efter ett förnyadt infall i Mähren på våren 1643, hvilket, oaktadt kejsarens betallning till sina fältherrar att framför allt skydda arfländerna, icke af de kejsrliche kunde hindras, emottog Torstensson helt oväntadt den 23 sept. på slottet Eulenburg i närheten af Olmütz i Mähren ett ilbud från Sverige, som anbefalde fältherren att angripa Danmark. Detta rike var nämli-

gen en opålitlig vän, som vid minsta motgång för Svenskarne hotade att blifva en så mycket farligare fiende, som han i händelse af fiendtlighet kunde angripa deras rygg. Dertill hade Danmarks konung under året 1640 gynnat svenska enkedrottningens flykt, hvarom vi framdeles få tala. Men den viktigaste punkt, hvari Sveriges och Danmarks olika intressen manade till strid, var frågan om upprättandet i Tyskland af ett *tredje förmedlande parti*, hvilket förslag af Danmark understöddes, men af Sverige helt naturligt motarbetades. Vi hafva redan nämnt, huru Arnheim sökte verka i denna riktning, dervid understödd af Danmark, Lüneburg, m. fl. stater. Samma bemödanden fortsattes sedermera af hertig Frans Albert af Sachsen-Lauenburg; men tillika började Danmark i de nu öppnade fredsunderhandlingarne mellan Sverige och Tyskland uppträda alltför partiskt mot Sverige och för kejsaren, allt under rustningar både till lands och sjös. Bättre alltså förekomma än förekommas, ansåg svenska regeringen, och krigsanledningar å svenska sidan saknades visserligen icke, såsom t. ex. att Danmark samma år i Sundet borttagit sju å åtta svenska skepp, samt att det på allt sätt sökte motarbeta Sveriges uppblomstrande handel och fabriksväsende. På varor, som skulle passera genom Sundet (Sverige hemtade sina flesta förnödenheter från Holland) lades tull ända till hälften af deras värde. Skepp, som redan vid Helsingör betalt tull och fått fribref, fördes tillbaka till Köpenhamn, tvungos att åter lasta ur, hvarvid kistor uppbrötos, varor kringkastades och borttogos, stundom utan anledning, stundom på de obetydligaste skäl. Osäkerheten i detta fall lade sig tryckande på Sveriges hela affärsväsen, och den skymfliga behandlingen var vida mer, än som af ett fritt och frihetsälskande folk kunde tålas. Svenska regeringen började slutligen tröttna och Axel Oxenstierna yttrade: "Har kung Kristian så länge och ifrigt åstundat krig, så skall han få det, och det med besked."

Danska riket var vid denna tid farligare genom sina bundsförvandter, än i sig sjelft. Konungens makt var inskränkt, hans händer helt och hållet bundna af rådet och den mäktiga adeln. Folket var förtryckt af adeln

och liknöjdt samt försvarsanstalterna i dåligt skick; fästningarne voro förfallna, trupperna odisciplinerade, dugliga härförare saknades helt och hållet, om man undantager konungen sjelf. Underhandlingar om förbund och hjälp voro dock af Danmark inledda med Polen, samt med England och Spanien.

För att till en början trygga sig mot förtöjljelser af kejsrerliga hären föreslog Torstensson ett stillestånd, hvilket Gallas icke var ovillig att antaga. Under förevändning att möta ett af kejsrerlige öfversten Krokow gjordt infall i Pommern ryckte emellertid Torstensson åt nordvest. Den egentliga afsigten hölls ännu strängt hemlig. I Glogau i norra Schlesien qvarlemnades Helmut Wrangel med en stark trupp, och det från Sverige ankomna ilbudet Jakob Törnskiöld affärdades med helsning, att svenska hären om några veckor skulle stå i Holstein. Från Glogau tågade Torstensson emellertid åt vester genom Lausitz till Jüterbogk, föregifvande att han ämnade sig in i Sachsen och derifrån till Öfra Pfalz. Gallas följde efter alltjemt med försigtighet och alltjemt bedragen af Torstenssons fram- och tillbakatåg. Han kom på detta sätt att närma sig det af kriget redan helt och hållet ödelagda norra Tyskland, men af sina utskickade ströftrupper underrättad om det förfärliga tillståndet i dessa nejder, afskräcktes han från att föra sina trupper dit. Med en af pest och iltåg mycket förminskad här gick han i vinterqvarter i de kejsrerliga arfländerna. Torstensson, fri från förföljelse, hastade vidare. Kommen till Havelberg, der Havel utfaller i Elbefloden i norra Brandenburg, sammankallade han den 6 dec. officerarna i sin armé och meddelade dem de order, han fått. Underrättelsen mottogs med glädje, ehuru Torstensson, försigtigt nog, ännu ej meddelade hela vidden af det förestående företaget eller yppade att det gälde ett krig mot Danmark, utan endast sade, att man i Holstein kunde få goda qvarter och derfore borde gå dit. Befålet uppbrände villigt sitt dittills medförda byte och lemnade de derigenom lediga hästarne åt artilleriet för att transportera kanonerna, och den 13 dec. inryckte svenska hären på tre afdelningar i *Holstein*. Detta land, som alldeles icke väntat någon fiende, var alldeles förvarslöst, och svenska hären framträngde nästan utan

hinder. Hufvudstaden Kiel eröfrades af Torstensson sjelf, äfvensom fästningen Kristianspris; Rendsborg intogs af Karl Gustaf Wrangel, ett rikt byte vans öfver allt, och holsteinske hertigen sjelf köpte sig neutralitet mot öfverlemnande af sina fästningar och en summa af 100,000 rdr. Inom december månads slut var hela Holstein med undantag af fästningarne Glückstadt och Krempe eröfradt.

I Danmark redde man sig just i hvarje hus, så i slottet som i kojan, till julens firande, då underrättelsen om Svenskarnes infall i Holstein genljöd genom landet. Konung Kristian hastade från sitt slott Fredriksborg till Köpenhamn för att inhemta närmare underrättelser och vidtaga försvarsanstalter. Men dessa kommo väl sent. Han påräknade understöd och hjälp af åtminstone norra Tysklands furstar; men några af dem förmåddes af Torstensson genom löfte om neutralitet att hålla sig stilla, och andra skrämdes af svenskarnes hastiga framgångar.

Så blef konung Kristian hänvisad till sitt eget rikets krafter. Men dessa voro långt ifrån tillräckliga för att eftertryckligt motstå en fiende, som i långvariga krig öfvat sina trupper, härdat sig i mödor och försakelser och ur Gustaf Adolfs skola hemtat fältherrar, hvilka fullt kunde mäta sig med de första i Europa. Det enda vapen, som i Danmark var stridsfärdigt, var den af konung Kristian sjelf nyskapade flottan, och i denna och den gamle konungens mod och outtröttliga verksamhet låg Danmarks enda hopp. Ännu vid 67 års ålder var konung Kristian liflig som en yngling. Öfver allt var han med och ordnade försvaret. "Der jag icke är närvarande," plögade han säga, "der blir ingenting uträttadt." Befälet öfver trupperna hade han anförtrott i Norge åt Hannibal Sehested, i Skåne åt Ebbe Ulfeld, på Fyen åt Anders Bille.

I Sverige var man heller icke sysslolös. Flottan utrustades af Klas Fleming och blef genom hans bemödanden någorlunda vuxen den danska. Af enskilda personer lemnades till det allmännas bistånd betydliga summor. Till flottans utrustande sammanskötes af de förmögnare herrarne i rådet ej mindre än 50,000 rdr i silfver, en på den tiden mycket stor summa.

Planen för krigets utförande var förträfflig. Från Jemtland och Dalarne skulle man anfälla Norge, men för öfrigt utefter norska gränsen gå endast försvarsvis till väga. Från Småland skickades en trupp under gamle Fredrik Stenbock mot Halland. Skåne skulle eröfras af Gustaf Horn i spetsen för en i Småland uppsatt här, hvarefter han skulle inskeppa sig på stora flottan och anfälla Seland, medan Torstensson närmade sig söderifrån med tillhjälp af mindre flottan. Båda fältherrarne skulle mötas utanför Köpenhamn.

1644—1645 årens fälttåg hade en utsträckning från Lappmarken ända ned till södra Tyskland. Meningen hade varit, att Danmark och kejsaren skulle operera tillsammans mot sin gemensamme fiende, men något förmligt förbund dem emellan blef aldrig afslutadt. Svenskarne inföllo från Medelpad och Helsingland i Jemtland, från Dalarne i Särnadalen, som då tillhörde Norge. Det var *Daniel Buschovius*, som ledde sistnämnda härtåg. Särnadalen blef derigenom med Sveriges rike förenad, hvilket den alltsedan varit, och Buschovius vardt för sin krigiska bragd utnämnd till kyrkoherde i Kumla i Vestmanland, der hans afkomlingar i flera led blefvo hans efterträdare. Äfven i Vermland, i Västergötland och vid Göteborg föreföllo krigshändelser. Ett anfall på Göteborg gjordes af konung Kristian sjelf, ehuru utan framgång. Så mycket viktigare blef deremot Horns infall i Skåne; redan i febr. hade han vid Vernamo köping i Småland mönstrat 8,000 man och den 17 febr. intogade han i Helsingborg, hvilket jemte Lund och Landskrona eröfrades. Malmö belägrades, men kunde i anseende till sitt fasta läge och starka besättning icke intagas. Emellertid hade hela Skåne utom Malmö och Kristianstad fallit i Svenskarnes händer; hade endast sjökriget gått efter önskan, skulle utan tvifvel Svenskarnes framgångar varit ännu större. Men oakadt de ansträngningar, som såväl af enskilda personer som af svenska regeringen utvecklades för att sätta Sveriges flotta i bästa skick, var denna under kriget öfver hufvud mer olycklig än lycklig i sina företag.

De Geer hade blifvit skickad till sitt gamla fädernesland Holland för att söka förmå Generalstaterna till krig

möt Danmark, men misslyckades. Uti eget namn och af egen kassa hyrde och utrustade han icke desto mindre i Holland för svenska regeringens räkning en flotta af 32 skepp, med en besättning af 3,000 man. Amiral var en holländare, Martin Thiessen. Han fick Torstenssons befällning att segla kring Jutlands norra udde för att vid Århus möta honom och hans här och föra dem öfver till Fyen, hvilket företag likväl blef om intet till följd af konung Kristians vaksamhet. En strid mellan den holländska och den stora danska flottan om 17 skepp aflopp utan afgörande seger å någondera sidan, men som besättningen på De Geerska flottan till större delen bestod af handelsmatröser, liksom fartygen till det mesta voro bevärade handelsfartyg, blefvo desse förskräckte för krigets fasor och gjorde myteri, hvarför Thiessen måste återvända till Holland. De Geers outtröttlighet segrade likväl. Han utrustade skeppen på nytt och Thiessen utlopp åter 22 segel stark, trängde sig förbi den stora danska flottan och seglade till Kalmar, för att der invänta vidare order. Emellertid hade den stora svenska flottan utlupit under Klas Flemings befäl. Den 1 juni lopp hon ut i öppna sjön. Den 1 juli möttes svenska och danska flottorna vid ön Femern. Ombord på den danska var konung Kristian själf. Oaktadt sin höga ålder utsatte han sig för farorna som en simpel soldat. Han fick tjugotre större och mindre sår, de svåraste af ett par skrotbitar, af hvilka den ena fastnade i pannbenet och den andra slog ut högra ögat. Konungen föll till däck, men sprang genast upp igen och bad sitt folk icke förlora modet. "Sjelf," sade han, "vill jag segra eller dö;" och med blodet strömmande öfver ansigtet stannade han qvar på däck, uppmuntrande sitt folk. Begge anförarne i denna strid, både konung Kristian och svenske amiralen Klas Fleming tillskrefvo sig segern. I det hela hade likväl svenska flottan lidit mest, och Fleming måste efter slaget söka skydd i Kielerbugten för att reparera sina fartyg. Denna omständighet begagnades af konung Kristian, han lade sig utantör och höll svenska flottan i flera veckor instängd. Ett batteri uppsattes på landsidan på holsteinska kusten, för att beskjuta de svenska skeppen. Afståndet var

dock så långt, att blott få kulor nådde fram, men deraf dock en, som åstadkom så mycket större skada. Studsande mot vattnet slog den nemligen in genom kajutfönstret på svenska amiralskeppet och krossade venstra låret på Fleming. Allmän bestörtning uppstod, men Fleming tillkallade sina stridskamrater, utnämnde generalen af infanteriet *Karl Gustaf Wrangel* till sin efterträdare och tog löfte af underamiralerna, att de skulle vara den nye anföraren lydige. Tillika förordnade han, att hans lik skulle kvarstanna på flottan, tills denna återvände till Stockholm. Strax efter det Wrangel fått befälet, kastade sig vinden, och sedan Torstensson kommit till och rensat förskansningarne på stranden från fiender, seglade svenska flottan mot fjordens mynning samt styrde sedan derifrån välbehållen till Elfsnabben.

Till lands hade Torstensson fortsatt sitt segertåg ända till Skagen eller Jutlands nordligaste udde. Vid Kolding hade han slagit danska rytteriet, och hela Holstein, Slesvig och Jutland, med undantag af fästningarne Glückstadt och Krempe, voro i hans händer. Men fram på sommaren nalkades Gallas för att i förening med Danskarne på Jutland innestänga och förstöra Torstenssons här. Detta i förening med svenska flottans missöde gjorde, att Danmark åter började höja hufvudet, och i Stockholm var nu som vanligt svårigheten att anskaffa medel den kinkigaste punkten. Men Sverige hade De Geers outtröttlighet och Torstenssons utomordentliga skicklighet att tacka för det sakerna återtogo en gynnsammare vändning. Än en gång seglade stora flottan ut, 14 segel stark, under Wrangels befäl och förenade sig med De Geerska skeppen under Thiessen, sedan adlad Ankarhjälm. Den 11 okt. fingo de förenade flottorna vid *Femern* sigte på den danska om 17 segel. Der uppstod nu ett nytt sjöslag; den förenade svenska flottan angrep den danska och anställde ett förfärligt nederlag. De snabbseglande Holländarne upphunno innan kort de flyende danska skeppen, och det blef en ryslig förstörelse. Ett skepp blef uppbrändt, fyra tagna, fyra jagade på grund och sedan fångade, tre stötte på grund, men försvarades från land, och endast några få kommo

undan. Inalles 'togos af Svenskarne 10 skepp med 300 kanoner.

På fastlandet hade Torstensson gått Gallas till mötes, lockat honom tillbaka in i Tyskland och der helt och hållet förstört hans här, så att han till slut med knappt 2,000 man kastade sig in i Magdeburg. Undsättningstrupper tillskickades honom från Sachsen, men medan Königs-mark på Torstenssons order höll Gallas instängd der, hastade den senare att öfverraska Sachsen, som ock vid *Jüterbogk* upphunnos och blefvo i grund slagne. Sjelf smög sig Gallas slutligen med knappt 1,000 man, den sista återstoden af hans forna här, ur Magdeburg och kom vid nyåret 1645 lyckligt inom böhmiska gränsen. Härmed slutades det märkvärdiga fälttåget 1644, kauske det ärorikaste, Sverige någonsin fört.

Drottning Kristinas egen styrelse började undersärdeles lyckliga förhållanden. Den förde freden till det af krigets ära stolta, men dock efter fredens välsignelser längtande svenska folket. Med Danmark slöts denna fred under fransk bemedling i *Brömsebro* *) och undertecknades den 13 aug. 1645. Franska sändebudet vid underhandlingen ambassadören De la Thuillerie var härvid isynnerhet verksam. Sinnesstämningen å ömse sidor hos fredsunderhandlarne var nämligen så uppretad, att de icke personligen kunde träffas, icke ens skriftvexla utan att utfara i så bittra utgjutelser, att hela fredsverket flera gånger var nära att brista sönder. Den franske fredsmäklaren måste därför resa fram och tillbaka mellan de oeniga parterne samt i lämpliga ordalag framställa hvaraderas fördringar och sammanjemka de stridiga meningarne; detta lyckades ock slutligen. Genom denna fred, hvarigenom början skedde att förskaffa Sverige dess naturliga gränser och den plats i norden, som det till följd af sin ställning borde intaga, erhöilo Svenskarne tullfrihet i Öresund för sina och sina underlydandes skepp samt i landvinningar Jemtland och Herjedalen, Gotland och Ösel samt på 30 år Halland; det sistnämnda landskapet med vilkor, att det, efter den tiden endast mot fullgod ersättning skulle behöfva till Danmark återlemnas.

*) Brömseback, en bäck mellan Småland och Skåne, då varande gränsen mellan svenska och danska väldet.

Fredden, å svenska sidan, ett verk af Axel Oxenstierna; var, så att säga, slutstenen i den framtidsbyggnad, han såsom riksförmyndare åt sitt fosterland uppfört; den var ock höjdpunkten af den nu redan åldrige statsmannens ära. Vid sin återkomst från fredsmötet upphöjdes han af sin myndling, den unga drottningen, till grefve af Södermöre. Grefskapet, beläget i sydöstra Småland, innefattade elfva socknar och ansågs gifva en årlig inkomst af 15,000 Rdr. Öppet erkände drottningen vid detta tillfälle den store mannens odödliga förtjenster. "Han hade" — sade hon — "varit en stor minister hos en stor konung; han hade, då Gud kallat hennes fader från verlden och qvarlemnade henne, ett ömyndigt barn, väl vårdat och undervisat hennes ungdom; han hade med sina medbröder troget tjenat sitt fosterland, så att hon vid sitt anträde till regeringen funnit alla saker i godt tillstånd; han hade, i besittning af en stor makt, likväl emot henne aldrig glömt en undersåtes pligter; han hade slutligen ökat sina förtjenster mot fäderneslandet genom att bringa kriget med Danmark till en önskelig utgång, hvilket hon i synnerhet tillskref hans förstånd, skicklighet och höga egenskaper." Axel Oxenstierna hade nu lyckan af sin drottningens nåd och sin samtids erkänsla. Men detta var ock vändpunkten i hans lefnad; hans lyckas sol var redan i nedgående, och han kom att ännu i sin krafts dagar på sätt och vis öfverleva sig sjelf. Men i Sveriges häfder och i sina verk har han rest sig ett minne som -- blifver.

28. Trettioåriga krigets sista tid. †

Året 1645 såg ånyo den outtröttlige Torstensson i Böhmen. Befälet öfver kejsarens nyvärfvade trupper kunde ej vidare anförtros åt "härförstöraren" Gallas. Fältmarskalken Hatzfeld erhöll högsta myndigheten öfver den från Böhmen, Bäjern, Ungern och Rhentrakterne hopsamlade hären. Vid *Jankowitz* i Böhmen kom det den 27 febr. till en drabbning, som varade från kl. 8 om morgonen till 4 efterm. och var en af de blodigaste i hela kriget.

I en trakt uppfylld af berg och skogar, der ingen egentlig slagordning kunde upprätthållas, utkämpades den häftiga striden. "Talet på de döde," säger Torstensson sjelf, "kau ej så noga uppgifvas, ty här och der på bergen och i skogarne ligga de på en sträcka af två mil till stor myckenhet förströdde." Efter ungefärlig beräkning skattades de kejserliges förlust i döda till 3 à 4,000 man, bland hvilka äfven var en fältmarskalk. Dessutom gjordes till fångar sex kejserliga generaler, bland dem sjelfva öfverbefälhafvaren Hatzfeld, flere högre och lägre officerare och 4,000 man af gemenskapen, hvarjemte 77 fanor och 27 kanoner utgjorde Svenskarnes byte. Segern, vunnen hufvudsakligen genom Torstenssons förträffliga artilleri, öppnade vägen till sjelfva den kejserliga hufvudstaden. Kejsaren, som sjelf i Prag afbidat stridens utgång, flydde med förlust af hela sitt bagage öfver Regensburg tillbaka till Wien, dit Torstensson följde. Dennes förposter intogo till och med den brygga öfver Donaufloden, som förde till staden, men någon belägring kunde ej företagas af brist på erforderlig styrka, i synnerhet som Fransmännen, hvilka skulle understödja Torstensson, kort förut blifvit af Österrikarne slagna. Torstensson återvände till Mähren och företog sig att belägra Brünn. Belägringen, som fortsattes i fyra månader, förde likväl icke till önskad utgång, hufvudsakligen emedan fältherrens sjuklighet på ett betänkligt sätt tilltog. Gikten, hvaraf han led, angrep äfven hans hufvud och bröst, hvarför han återvände genom Böhmen och i Sachsen förenade sig med de nya trupper, som af Karl Gustaf Wrangel öfverförts från Sverige. Åt denne öfverlemnade han äfven befälet öfver armén. Dock var Wrangel, enligt sina instruktioner, skyldig att, så länge Torstensson qvarstannade i Tyskland, ingenting viktigt företaga utan att inhemta hans råd.

Hvad Baner begynt hade Torstensson fulländat och på det mest lysande sätt upprätthållit svenska vapnets glans i Tyskland, och troget följande sitt hufvudsakliga syfte och svenska regeringens föreskrifter, hade han trenne gånger fört Sveriges segrande härar in i hjertat af kejsarens arfländer. I sjelfva Wien hade man darrat för hans svärd, och om vi med stöd af sjelfva

sakernas skick dela 30-åriga kriget i tvenne hufvudskiften, så att det epokgörande slaget vid Nördlingen blir gränsskilnaden mellan båda, kan med sanning sägas, att tidpunkten 1641—1645, då Torstensson förde befälet öfver Sveriges härar i Tyskland, är den ärofullaste tiden inom det senare skiftet af detta märkvärdiga krig. Derjente tillkommer Torstensson den äran att på samma gång han inom den lysande kretsen af utmärkta här-förare, bildade i Gustaf Adolfs skola, sjelf intagit det främsta rummet, han tillika i egen skola uppfostrade den hjelte, som af Sveriges konungar i krigarens rykte står Gustaf Adolf närmast. Gustaf Adolf är den förste krigaren på Sveriges tron, Karl Gustaf den andre, men mellan dem båda står som en förmedlande länk — Len-nart Torstensson.

1646 års krigsplan var af Torstensson utstakad. Den nyss nämnde fältmarskalken Karl Gustaf Wrangel, som i april 1646 erhöil svenska regeringens fullmakt å sitt nya embete med dertill hörande årlig lön af 17,000 riksdaler i silfver, trädde i början af nämnda år i spetsen för en armé af 15,000 man till häst och 8,000 till fots, mest gamla soldater. Dock voro i denna styrka icke inbegripna de betydliga truppafdelningar, som voro förlagda i fästningarne, af hvilka Svenskarne egde en nästan oafbruten kedja från österrikiska arfländerna ända upp till Östersjön, samt den särskilda armékår, som för det så kallade "lilla kriget" blifvit öfverlemnad åt Hans Kristofer v. Königs-mark. Till Wrangels förra plats, såsom general-fälttygmästare och öfverbefälhafvarens närmaste man, utnämndes den redan från Lützens slagfält ryktbare Wittenberg. Han borde, medan Wrangel i förening med Fransmännen under Turenne anryckte mot öfra Tyskland och Bäjern, och Königs-mark opererade i Westfalen, äfvenledes i spetsen för en särskild armékår genom Sachsen göra en diversion åt Böhmen eller Mähren och Österrike. Sedan sakerna voro så ordnade, återvände Torstensson hösten 1646 till fäderneslandet, der han med stora ärebetygelser emottogs. På en gång upphöjd i greffligt och friherrligt stånd, erhöil han till ärftligt grefskap Ortala bruk i Upland med tolf underlydande socknar, samt ut-

nämndes till generalguvernör öfver Vestergötland, Dalsland, Vermland och Halland.

Verkställigheten motsvarade likväl icke de skarp-sinnigt utstakade planerne. Med glädje sågo fienderne Torstenssons afgång, den de skattade lika med förlusten af en hufvuddrabbning för Svenskarne. Det skulle väl tyckas, som franske generalen Turennes erkända skicklighet och fältherre-talanger bort förskaffa framgång åt de förenade vapnen, men här visade sig återigen de stora olägenheterna af ett deladt befäl. Hvad som

skulle verkställas af hufvudhären, blef derföre icke verkstäldt, och i det mest afgörande ögonblicket blef Wrangel, likasom förut Baner, öfvergifven af Fransmännen. En fördel vans dock, i det de weimarska trupperna i början af året 1647 öfvergingo till Svenskarne. Då Turenne återfordrade dem, nekade de att ställa sig under hans fanor samt

41. Karl Gustaf Wrangel.

hotade att öfvergå till fienden, hvarföre de upptogos af Königsmark i Westfalen. De hade då samman-smält till 1,600 man, af hvilka Königsmark bildade fyra regementen.

Emellertid hade bayerske kurfursten sökt och genom Frankrikes bemedling äfven erhållit neutralitet. Fördraget derom, slutet i Ulm mars 1647, var dock, såsom regeringen i Stockholm förutsade, å bayerska sidan föga allvarligt menadt. Sedan de förbundna härarne efter belägringen af Augsburg, hvilket af de kejsarlige och Bäjrarne undsattes, hotat sjelfva hufvudstaden München,

hvarifrån Gustaf Adolf fordom beherskat hela Öfra Tyskland, hade kurfursten funnit rådligast att befria sig från så besvärliga gäster. Stilleståndet, afslutadt under farhågorna för en öfverlägsen fiendes hårda framfart och vilda härjningar, iakttogs ock, så länge Fransmän och Svenskar voro i närheten, men bröts så snart Turenne dragit sig tillbaka öfver Rhen. Wrangel, som lemnat Franken och inryckt i Böhmen samt der eröfrat Eger, såg sig plötsligt angripen af en så öfverlägsen styrka, att han hals öfver hufvud måste draga sig undan, först till Sachsen och sedan till Westfalen, der endast en lycklig tillfällighet räddade svenska hären. Den forne hessiske generalen *Melander*, som under namnet *Holzapfel* öfvergått i österrikisk tjänst och nu förde öfverbefälet i kejsarliga hären, hade nämligen endast för tillfredsställelsen att få tukta den af honom hatade landtgreffinnan af Hessen, lemnat Svenskarne i fred och i stället infallit i nämnda land. Denna rörelse hade dock ingen annan nytta med sig än mättandet af en enskild hämdlystnad. "Ingen armé," heter det, "hade kommit till Hessen, som ej der funnit sin undergång" i anseende till de många slotten, de trånga vägarne, de höga bergen och den krigiska landtbefolkningen. Med detta ändamålslösa krigsföretag på österrikiska sidan utgick året 1647, det näst sista af detta krig.

Med början af år 1648 finna vi åter Fransmän och Svenskar tillsammans. Med förenade härar inryckte Turenne och Wrangel i början af april månad i Franken, drefvo fienden framför sig och kastade honom slutligen öfver Donau, samt utbredde sina segrande vapen ända till Innfloden, alltså till Österrikes gräns. En förödelse, lik den som af Baner tillfogats Sachsen, öfvergick nu det olyckliga Bäjern för dess kurfurstes opålitlighets skull. Mord, brand och plundring rasade, endast afbrutna af en eller annan mindre träffning såsom vid *Susmarshausen*, der kejsarlige generalen *Melander* stupade. Wrangel lemnade dock öfverbefälet åt den unge pfalzgreffen Karl Gustaf och förordnades i stället till generalguvernör öfver Pommern. Under tiden hade Königsmark å sin sida oförtrutet verkat i det s. k. lilla kriget. Honom var ock förbehållen äran af krigets sista bragd. Efter skilsmessan från Wrangel, med hvil-

ken han ej var ense, hade han ryckt in i Böhmen och genom öfverraskning intagit den s. k. lilla sidan af Prag, der ett omätligt byte vans. Understödd af både vestra och östra sidohärfarna, den förra under Königsmark, den senare under Wittenberg, företog sig pfalzgreffen att belägra den återstående delen af denna Böhmens hufvudstad. Men belägringen gick långsamt till följd af ett hjeltemodigt försvar från invånarnes sida, och under tiden anlände underrättelsen, att fred var slutet. Det sista årets fälttåg, der man från tvenne håll, från Bäjern och Böhmen, med samlad styrka hotade Österrike, hade äntligen varit afgörande för fredsunderhandlingarna, som i fem år oafbrutet fortgått.

29. Westfaliska freden.

Under krigets skiften hade man till slut börjat längta efter fred. Redan då förbundet mellan Frankrike och Sverige stadfästes 1638, hade önskingar i detta syfte blifvit uttalade och äfven försök till öppnande af fredsunderhandlingar blifvit gjorda, ehuru dessa försök strandade emot kejsarens motsträfvighet. Först fem år senare eller 1643 öppnades de verkliga underhandlingarne för åstadkommande af en allmän fred. Till förekommande af de rangstrider, som vid dylika tillfällen då för tiden voro så vanliga, öfverenskom man, att de båda makterne Frankrike och Sverige skulle underhandla på olika ställen, Fransmännen i Münster och Svenskarne i Osnabrück. Medlare var Venedig, emedan denna stat var nästan den enda makt i hela Europa, som stod utom striden. Så hade nämligen denna jättekamp gripit omkring sig och i sig uppslukat allt, att nästan hvarenda stat i hela vår världsdel var i större eller mindre grad deri inblandad. Underhandlare på svenska sidan voro svenske rikskanslerens äldste son, greve Johan Oxenstierna, och hofkansleren Adler Salvius. En på olika lefnadsställning grundad afundsjuke mellan desse båda män utväxte slutligen till ett bittert hat, hvaraf Sverige ej kunde undgå att taga skada. Så väl Oxenstierna som Salvius hade i Sverige hvar sitt särskilda stöd för sina anspråk och åtgöranden, den unge Oxenstierna lyssnade nämligen till

sin faders mognade råd, Salvius deremot sökte sin gunst och hemtade sina råd af den unga oerfarna drottningen: men denna hade åter låtit sig insnärjas i den listige franske diplomaten Channts garn, hvilken som fransk minister i Stockholm hade till hemlig uppgift att vid fredskongressen höja Frankrikes inflytande genom att minska Sveriges. Detta verkstälde han ock på det sätt, att han hos drottningen hemligen motarbetade Oxenstierna. Den store rikskansleren stod här således ensam på Sveriges bästa. Liksom han under krigets både lyckliga och olyckliga skiften oryggligt arbetat på en hederlig och, så vidt möjligt var, för Sverige ärofull fred, så verkade han ock nu, särdeles genom bref till sin son, i samma syfte. Men hans inflytande var minskadt, hans sol, som vi förut anmärkt, i nedgående, och Sveriges intresse blef illa bevakadt af dem, det vederborde.

Sveriges första fordringar hade varit mycket stora. Man begärde Schlesien, hela Pommern, Wismar, Warnemünde, Bremen och Verden samt 20 millioner riksdaler. Men både landvinningarne och penningeersättningen nedprutades sedermera genom för Sverige vidriga förhållanden till en obetydlighet mot hvad man i mera lysande dagar hoppats eller måhända med visshet påräknat. Hvad emellertid både Oxenstierna och i allmänhet Sveriges rådsherrar på den tiden först och främst åsyftade, var besittningen af Pommern, men ej några stycken af detta land, utan hertigdömet i sin helhet. Men här råkade man i strid med Brandenburg, som ock gjorde anspråk på samma land. Den 19 sept. 1646 framställde svenska drottningen sina yttersta fordringar, d. v. s. de offentliga, hvilka hon likväl genom sin öppenhjertighet mot Chanut nödgades betydligt afpruta. Kristina begärde hela Pommern, Wismar, Bremen och Verden samt 14 millioner riksdaler. I nödfall var hon dock villig att afstå Hinterpommern och till och med Stettin samt en del af penningsumman. Hinterpommern blef ock verkligen till större delen afprutadt, och endast genom Oxenstiernas och svenska rådets fasta hållning blef Stettin bibehållet åt Sverige. Omsider blef fred sluten. Den undertecknades af Fransmännen i Münster, af Svenskarne i Osnabrück den 10 okt. 1648. De styckade och strödda besittningar, med hvilka svenska Öster-

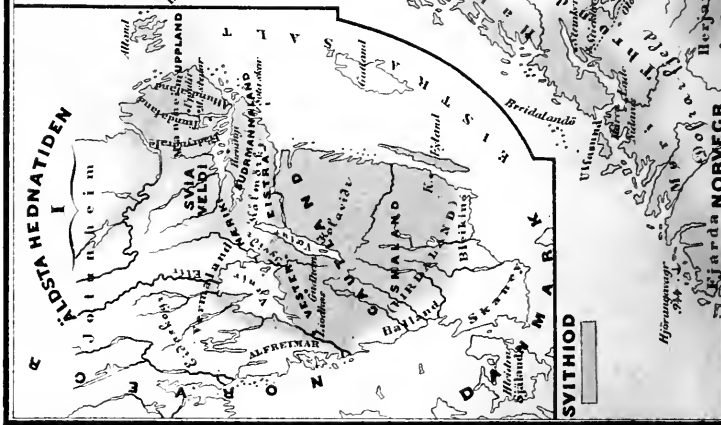
sjöväldet genom denna fred riktades voro: Vor-Pommern med öarne Rügen, Usedom och Wollin; en del af Hinterpommern med Stettin, Garz, Damm och Golnow; Wismar i Mecklenburgska landet med amten Poel och Neunkloster; hertigdömet Bremen med Verden, allt *såsom län af tyska riket*, för hvilket Sveriges krona hade tre röster på tyska riksdagarne; till svenska krigshärens belöning skulle sluttigen af Tyskland utbetalas 5 millioner riksdaler. Det bör märkas, att dessa penningar aldrig voro afsedda för svenska staten, som ej heller af dem drog någon fördel. De största andelarne af summan utgingo till svenska härförare och generaler, så att t. ex. pfalzgreffen Karl Gustaf erhöll 60,000 riksdaler, Gustaf Horn, Torstensson och Karl Gustaf Wrangel fingo 30,000 riksdaler hvardera. Men äfven här verkade Kristinas nycker till fördel för dem, som hon för ögonblicket gynnade, så att, under det Johan Baners barn fingo blott 12,000 riksdaler, drottningens dåvarande gunstling, greve Magnus Gabriel De la Gardie, som blott ett halft år deltagit i kriget, erhöll 22,000 riksdaler o. s. v. —

Fred var emellertid vunnen, och det söndersargade, blödande Tyskland fick henta sig efter den förfärliga striden. Men just genom denna strid, som af främlingar utkämpats med delvis tyska vapen och på tysk jord, hade detta land blifvit rätt fullständigt splittradt, och man kan med sanning säga, att freden här satte stämpel på hvad kriget gjort. Emellertid hade Sverige för sin del obetydligt lidit af kriget. Med en jemförelsevis icke stor uppoffring af folk och penningar hade det svingat sig upp till en makt af första ordningen bland Europas stater. Än i dag, då Sveriges plats bland de europeiska samhällena är en helt annan, kan vårt folk med stolthet blicka tillbaka till de stora minnena från denna tid. Men ur den stora striden uppväxte äfven för vårt land många odlings skördar, och detta var utom allt tvifvel den största vinst Sverige drog af sitt ärofulla deltagande i *Trettioåriga kriget*.

Slut på andra delen.

SVERIGE under Hednatiden (till omkr. år 1060.)

ÄLDSTA HEDNATIDEN I

SLUTTET AF HEDNATIDEN II

SVIA RIKI | GAUTLAND

Bravallarejdi X
 Havsåkrifjället: S. Sv. 1030

Pyrisvall X
 982
 Erik Sv. 982

Sticksarsstad X
 1030
 Olof Havaldals

Handelsväg genom Gautland till Åren Ricks.

NORSKA COLONIER.

FÄR-ÖARNA
 i 9de sekl. bebyggd af Norrmännen

ISLAND
 uppt. 861 af Gudar: Sv. 861

Behövt af Norrmännen

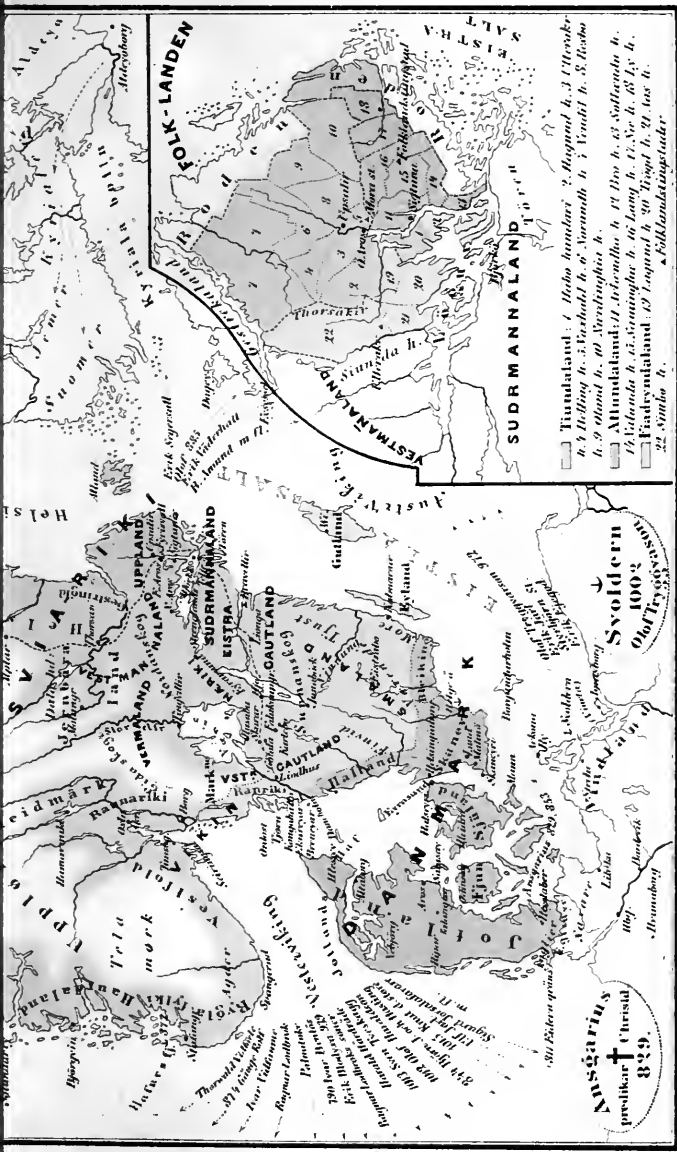
GRÖNLAND
 uppt. 981 af Erik Raude

VINLAND
 uppt. omkr. år 1000 af Leif Raude

SVITHIOD

Hjörungavägr

Kjarda NORVEGR

- Tíundalaland 1. Hlíðarenda h. 2. Hlíðarenda h. 3. Hlíðarenda h. 4. Hlíðarenda h. 5. Hlíðarenda h. 6. Hlíðarenda h. 7. Hlíðarenda h. 8. Hlíðarenda h. 9. Hlíðarenda h. 10. Hlíðarenda h. 11. Hlíðarenda h. 12. Hlíðarenda h. 13. Hlíðarenda h. 14. Hlíðarenda h. 15. Hlíðarenda h. 16. Hlíðarenda h. 17. Hlíðarenda h. 18. Hlíðarenda h. 19. Hlíðarenda h. 20. Hlíðarenda h. 21. Hlíðarenda h. 22. Hlíðarenda h.
- Alundalaland 1. Hlíðarenda h. 2. Hlíðarenda h. 3. Hlíðarenda h. 4. Hlíðarenda h. 5. Hlíðarenda h. 6. Hlíðarenda h. 7. Hlíðarenda h. 8. Hlíðarenda h. 9. Hlíðarenda h. 10. Hlíðarenda h. 11. Hlíðarenda h. 12. Hlíðarenda h. 13. Hlíðarenda h. 14. Hlíðarenda h. 15. Hlíðarenda h. 16. Hlíðarenda h. 17. Hlíðarenda h. 18. Hlíðarenda h. 19. Hlíðarenda h. 20. Hlíðarenda h. 21. Hlíðarenda h. 22. Hlíðarenda h.
- Væðingaland 1. Hlíðarenda h. 2. Hlíðarenda h. 3. Hlíðarenda h. 4. Hlíðarenda h. 5. Hlíðarenda h. 6. Hlíðarenda h. 7. Hlíðarenda h. 8. Hlíðarenda h. 9. Hlíðarenda h. 10. Hlíðarenda h. 11. Hlíðarenda h. 12. Hlíðarenda h. 13. Hlíðarenda h. 14. Hlíðarenda h. 15. Hlíðarenda h. 16. Hlíðarenda h. 17. Hlíðarenda h. 18. Hlíðarenda h. 19. Hlíðarenda h. 20. Hlíðarenda h. 21. Hlíðarenda h. 22. Hlíðarenda h.
- Folk-Land 1. Hlíðarenda h. 2. Hlíðarenda h. 3. Hlíðarenda h. 4. Hlíðarenda h. 5. Hlíðarenda h. 6. Hlíðarenda h. 7. Hlíðarenda h. 8. Hlíðarenda h. 9. Hlíðarenda h. 10. Hlíðarenda h. 11. Hlíðarenda h. 12. Hlíðarenda h. 13. Hlíðarenda h. 14. Hlíðarenda h. 15. Hlíðarenda h. 16. Hlíðarenda h. 17. Hlíðarenda h. 18. Hlíðarenda h. 19. Hlíðarenda h. 20. Hlíðarenda h. 21. Hlíðarenda h. 22. Hlíðarenda h.

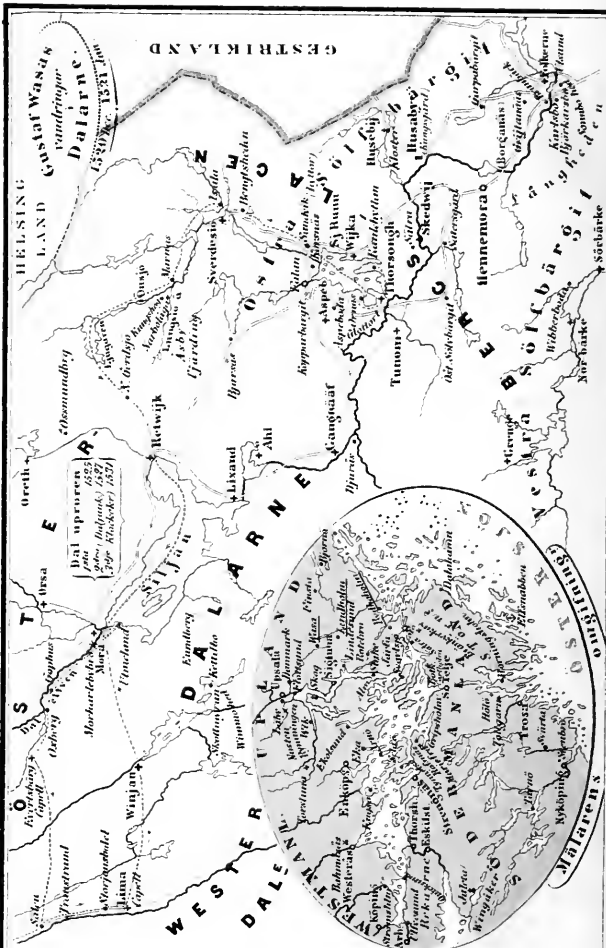
Spöðern
1000
Ólaf Trygvason

Músgráur
predikar Christal
829

SVERIGE under GUSTAF VASA.

15 26 31
Wadsena
 G. H.
 Riksförstämme

15 6 32
Strengnäs
 G. H.
 Konung.

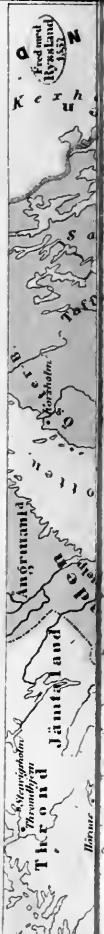
15 9 34
Malmö
 Möte och Recess.

15 6 27
Westersås
 (Örebro 1529)
 Reformationen.

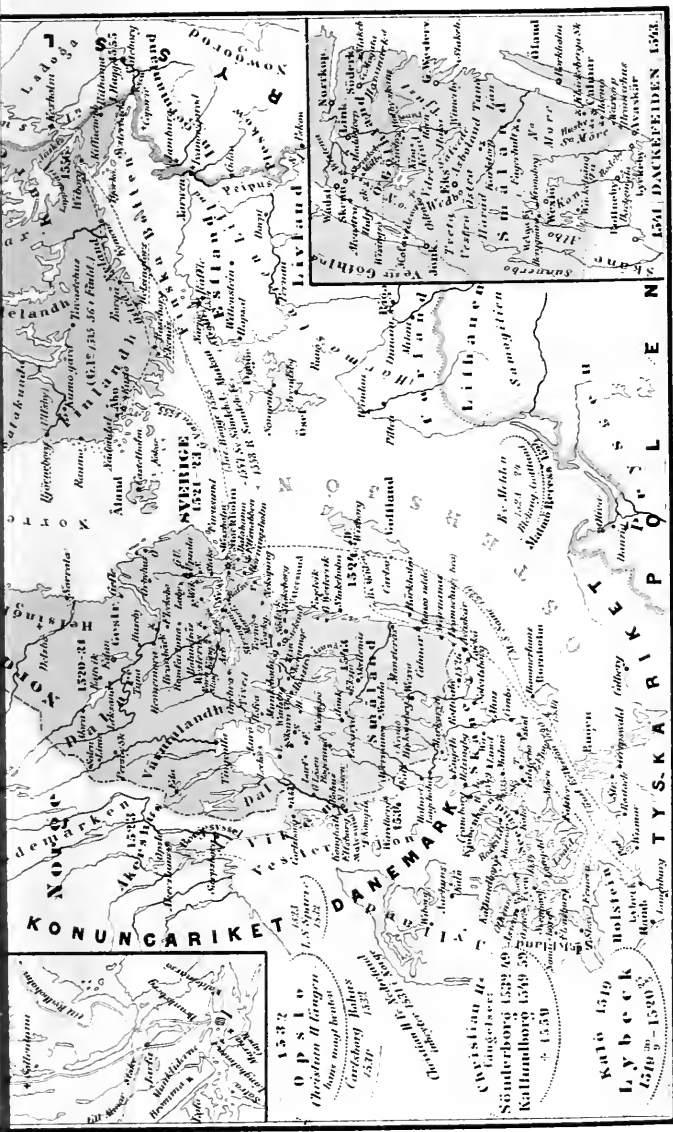
1540-1544
Örebro
 Westersås
 Afföringenen.

15 9 41
Brumsbro
 Runga möte.

Beleggringen
 ad
Stockholm
 1521-1523

Fred med
 Ryssland
 1531

1537
OPSIO
*Christian II (erigen
 here moog herben*
 Carlsborg Holten
 1537

Christian II (erigen
 1537
 Christian II (erigen
 1537

COPENHAGEN
 1539
 Sønderborg 1539
 Kallundborg 1539
 1539

KALUND
 1539
 Kallundborg 1539
 1539

KALUND
 1539
 Kallundborg 1539
 1539

LEVI
 1541
 DACKEFELDEN 1543

LEVI
 1541
 DACKEFELDEN 1543

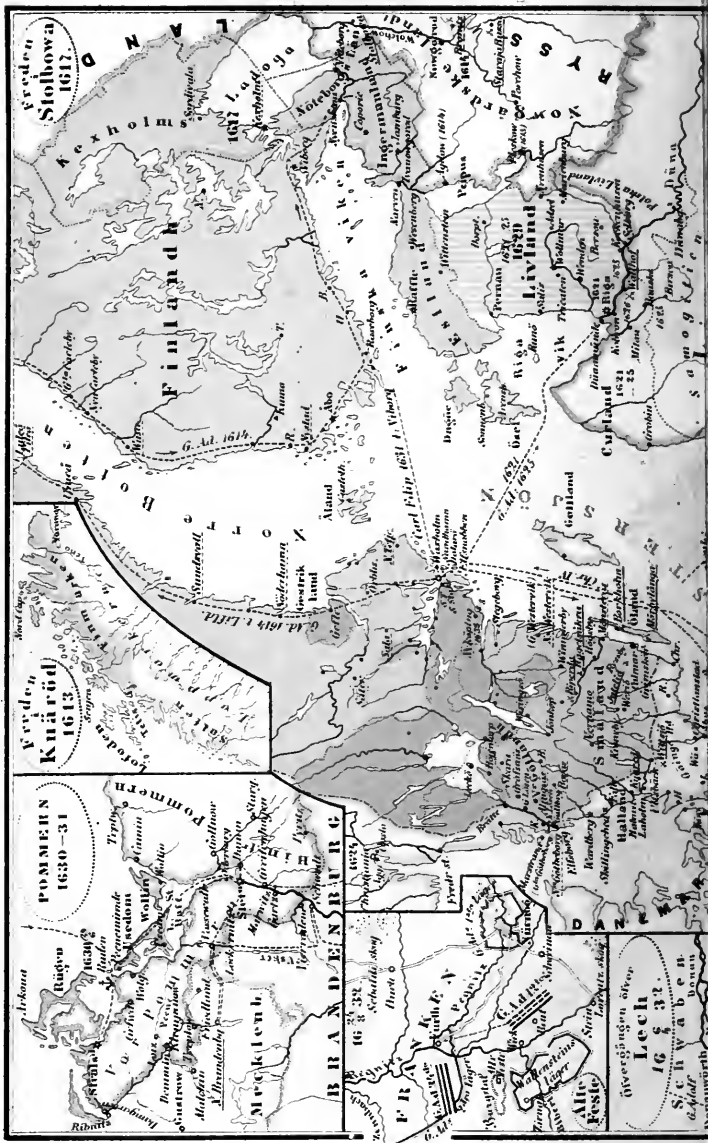
LEVI
 1541
 DACKEFELDEN 1543

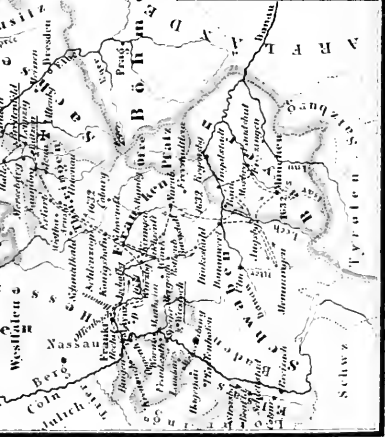
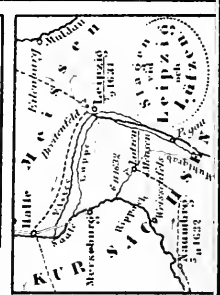
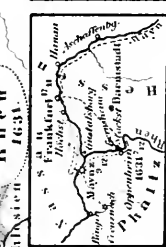
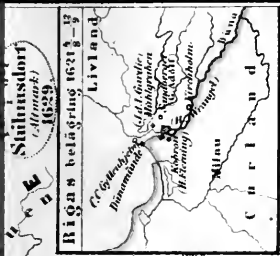
LEVI
 1541
 DACKEFELDEN 1543

SVERIGE under GUSTAF II. ADOLF

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

brief
DL
0041769
v.2

ANMÄLAN.

Den prisbilligaste

"Svenska Hist

4 delar, tills. 1154 trycksidor med 278 illus

6 historiska kartor i färgtryck

Hela verket för 4 kronor

Läsebok i Fäderneslandet

af C. G. STARBÄCK och F. R. v.

En populär, i lättfattlig och angenäm berättelseform framställd skildring af vårt land och vårt folks öden

från Hednatiden intill våra dagar,

rik på underhållande

lefnadsteckningar af våra *regenter och stormän* inom alla områden.

Illustrationerna

utgöres af ett stort antal

porträtt af *svenska konungar, drottningar, krigare, statsmän, skaldar och vetenskapsmän*;

utsigter af *städer, slott, märkliga byggnader, kyrkor, valplatser, fästen, m. m.*;

krigsseener, historiska tilldragelser, fornlemningar, drägter, m. m.

De historiska kartorna visa Sveriges och svenska väldets omfång och utsträckning under skilda tidsvarf.

För realiserande af upplagan lemnas detta värdefulla arbete nu för

4 kronor, häftade expl. och

5 kronor, bundet i 4 pappband med clothrygg.

Detta ofantligt billiga, **nedsatta pris**, gäller dock blott under innevarande år - hvar efter det tidigare högre priset inträder.

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 09 06 06 12 018 2